นิทรรศนเทศนา

พระจตฺตสลฺโล วัดมกุฏกษัตริย์

รวบรวม

วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๓

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไท ถนนรองเมือง จังหวัดพระนคร

สารบารพ์

คำนำเทศนา

อิทานิ ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ปรินิพฺพานโต ปฏฺฐาย เอกสตฺตติสํวจฺฉรุตฺตรจตุสตาธิกานิ เทฺว สํวจฺฉร-สหสฺสานิ อติกฺกนฺตานิ ปจฺจุปฺปนฺนกาลวเสน กตฺติกมาสสฺส ฉฏฺฐํ ทินํ วารวเสน ปน ภุมฺมวาโร โหติ เอวํ ตสฺส ภควโต ปรินิพฺพานา สาสนายุกาลคณนา สลฺลกฺเขตพฺพาติ ฯ

สุภมัสดุ พระพุทธศาสนายุกาล จำเดิมแต่ปรินิพพานแห่งพระองคสมเด็จพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น บัดนี้ล่วงแล้ว ๒๔๗๑ พรรษา บัจจุปบันนสมัย พฤศจิกายนมาส สุรทินที่ ๖ ภุมมวาร พระพุทธศาสนายุกาล จำเดิมแต่ปรินิพพานแห่งพระองค สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น มีนัยอันจะพึงกำหนดนับด้วยประการฉะนี้ ฯ

พระศาสนโสภณ

ชยเทศนา

ของ

พระสาสนโสภณ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

ชยนฺโต โพธิยา มูเล สกฺยานํ นนฺทิวฑฺฒโน
เอวํ ตุวํ วิชโย โหหิ ชยสฺสุ ชยมงฺคเล
อปราชิตปลฺลงฺเก สีเส ปฐวิโปกฺขเร
อภิเสเก สพฺพพุทฺธานํ อคฺคปฺปตฺโต ปโมทติ ฯ

บัดนี้ จะได้เก็บเรื่องชัยชำนะในที่ต่าง ๆ มารวบรวมแสดงในที่นี้เปนลำดับไป ดำเนิรความว่า อตีเต กาเล ในอดีตกาลครั้งเมื่อพระพุทธเจ้า เสวยพระชาติเปนกุททาลบัณฑิต ได้บำเพ็ญกิจเนกขัมมบารมี ถือเพศเปนฤษีพาหิรกบรรพชิต สถิตอยู่ในหิมวันตประเทศ ครั้นถึงฤดูฝน ได้สึกออกมาทำไร่พืชพันธุ์ต่าง ๆ มีเข้าฟ่างและลูกเดือยเปนต้น เมื่อพ้นกาลฤดูฝนแล้ว ก็กลับเข้าบวชอีก เก็บเครื่องมือจอบเสียมและพืชพันธุ์ไว้ ครั้นถึงสมัยฤดูฝน ก็สึกมาทำไร่อีก ได้บวช ๆ สึก ๆ เช่นนี้ถึง ๗ วาระ ฯ เอกทิวสํ วันหนึ่ง ได้เกิดสังเวชสลดใจ ถึงการประพฤติเช่นนั้น จึงตั้งใจว่า คราวนี้ จะไม่สึกออกมาทำไร่อีก แล้ว

หยิบเอาเครื่องมือจอบเสียมและพืชพันธุ์นั้น ๆ ไปยืนที่ฝั่งแม่น้ำ หลับตาแกว่ง ๓ รอบแล้วโยนไป ไม่ทำกำหนดที่หมายตก แล้วร้องประกาศด้วยเสียงอันดังว่า ชิตํ เม เราชำนะแล้ว ดังนี้ ๓ ครั้ง ฯ

ตสฺมึ ขเณ ในขณะนั้น พระเจ้าพาราณสีพร้อมด้วยพลนิกายเสด็จไปปราบศัตรูในปัจจันตประเทศ ได้ชัยชำนะแล้ว เสด็จกลับมา พักกองทัพอยู่ที่ใกล้ฝั่งแม่น้ำนั้น ครั้นได้ทรงสดับเสียงกุททาลบัณฑิตร้องประกาศ ก็ทรงปลาดพระหฤทัย จึงเสด็จเข้าไปใกล้แล้วรับสั่งถามว่า ภนฺเต ข้าแต่พระผู้เปนเจ้า ข้าพเจ้าได้ไปปราบศัตรูในปัจจันตประเทศได้ชัยชำนะมา เหตุไฉน ท่านจึงได้ร้องว่า เราได้ชัยชำนะแล้ว ๆ กุททาลบัณฑิตจึงถวายพระพรว่า พระองค์ได้ทรงชัยชำนะศัตรูภายนอก ศัตรูนั้นอาจกลับชำนะพระองค์อีกก็ได้ในภายหลัง อาตมาได้ชัยชำนะศัตรูภายใน คือ ความโลภ ความโลภที่อาตมาชำนะคราวนี้ ไม่กลับชำนะอาตมาได้อีกต่อไป ความชำนะเช่นนี้เปนความชำนะดี ฯ พระเจ้าพาราณสีได้ทรงสดับแล้วก็ทรงเลื่อมใส พระโพธิสัตว์เจ้า จึงได้กล่าวคาถาว่า

น ตํ ชิตํ สาธุ ชิตํ ยํ ชิตํ อวชียติ
ตํ โข ชิตํ สาธุ ชิตํ ยํ ชิตํ นาวชียติ ฯ

มีความว่า การชำนะที่กลับแพ้ได้ เปนการชำนะไม่ดี การ

ชำนะที่ไม่กลับแพ้แล เปนการชำนะที่ดี ดังนี้ ฯ มีอธิบายว่า การชำนะมี ๒ อย่าง คือ ชำนะภายนอก ได้แก่ชำนะผู้อื่นอย่างหนึ่ง ชำนะภายใน ได้แก่ชำนะตนเองอย่างหนึ่ง ชำนะภายนอกนั้น มีตัวอย่างที่จะพึงยกขึ้นมากมายหลายทาง เช่นชำนะในทางพูดจาโต้ตอบ ชำนะในทางเล่นการพนันต่าง ๆ ชำนะในทางรบข้าศึกศัตรู ฯ ผู้ใด เปนผู้มีปฏิภาณ ฉลาดในโวหารสำนวน ถึงจะพูดผิด ก็อาจหาเครื่องประกอบให้ลงคลองของตนได้ เมื่อมีชัยชำนะก็ทะนงตน หมิ่นประมาทผู้อื่น ยกย่องตนเองไปกว่าจะพบคู่ปรับ คงประสบปราชัยเข้าสักคราวหนึ่ง ฯ ส่วนการชำนะในเรื่องการเล่นพะนันต่าง ๆ ก็เปนหนทางดุจเดียวกัน พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่าเปนอบายมุขทางแห่งความฉิบหาย ผู้ชำนะก็ยั่วใจให้ยินดีแรงกล้าขึ้น ผู้แพ้ก็โทมนัส คิดอาฆาฏพยาบาทหวังชัยชำนะตอบ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสว่า ชยํ เวรํ ปสวติ ผู้ชำนะย่อมประสพเวร ทุกฺขํ เสติ ปราชิโต ผู้แพ้ย่อมนอนเปนทุกข์ดังนี้ ฯ ส่วนการชำนะสงครามก็ไม่เปนทางเสร็จธุระ ซ้ำจะต้องตระเตรียมระวังตัวหนักขึ้นอีก เมื่อตกอยู่ในความประมาท ก็เปนโอกาสแห่งปัจจามิตต์ที่จะชิงชัยชำนะคืน ตามเรื่องราวพงศาวดารในอดีตกาล ความเปนผู้มีอำนาจใหญ่ไม่คงอยู่ในประเทศแห่งเดียว ย่อมยักย้ายผันแปรไปต่าง ๆ ประเทศ ก็เพราะการชำนะ กลับปราชัย สิ่งใด ๆ เมื่อ

ชำนะแล้ว กลับปราชัย ไม่ชื่อว่าชำนะดี บัณฑิตจึงมิได้นิยมการชำนะภายนอก ยกย่องสรรเสิญการชำนะภายใน ต้องตามนิพนธพุทธภาสิตว่า

โย สหสฺสํ สหสฺเสน สงฺคาเม มานุเส ชิเน
เอกญฺจ เชยฺยมตฺตานํ สเว สงฺคามชุตฺตโม

ผู้ใดพึงชำนะหมู่มนุษย์ในสงคราม สิ้นพันด้วยพัน คือ ล้านหนึ่ง ส่วนผู้ชำนะตนคนเดียวได้ ชื่อว่าเปนผู้สูงสุดกว่าผู้ชำนะในสงครามนั้น ฯ อีกภาสิตหนึ่งว่า อตฺตา หเว ชิตํ เสยฺโย ยา จายํ อิตรา ปชา ตนแลอันใครชำนะแล้วประเสริฐ ส่วนหมู่สัตว์ที่เขาชำนะแล้วไม่ประเสริฐเท่า ดังนี้ ฯ

มีอธิบายว่า กายใจ ที่ควบคุมกันอยู่นี้ มีสมมติเรียกว่าตน ดังเครื่องทัพพสัมภาระที่ควบคุมกันแล้ว สมมติเรียกว่าเรือแล[?] เรือนฉะนั้น อตฺตนา สงฺกิลิสฺสติ ย่อมเสร้าหมองด้วยตน อตฺตนาว ปริสุชฺฌติ ย่อมบริสุทธิ์ด้วยตน ตนเปนกลางอาจเปนได้ทั้งข้างดีข้างชั่ว เมื่อตนทำชั่ว ก็ไม่เปนที่พึ่งของตน เมื่อตนทำดี ก็เปนที่พึ่งของตน อตฺตาว อตฺตโน คติ ตนเที่ยวเปนคติของตน เพราะเหตุนี้ ผู้หวังความดีแก่ตน อตฺตนา โจทยตฺตานํ จงเตือนตนด้วยตนเอง ปฏิมํเสตมตฺตนา จงพิจารณาตนด้วยตนเอง ฯ แม้สัตว์ทั้งหลายมีกุญชรอัสสดรเปนต้น เขาก็ยังฝึกหัดให้เรียบร้อย แล้วนำมาใช้ตามปรารถนา อตฺตทนฺโต

ตโต วรํ คนที่ฝึกตนดีแล้ว ดียิ่งกว่าสัตว์พาหนะวิเศษเหล่านั้นเสียอีก ตนเปนประธานของการทำดีทำชั่ว จะทำความดีความชั่วก็เพราะอาศัยใจ ใจเปนหัวน่า ใจเปนใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ใจเปนดังต้นหนผู้นำทาง มิจฺฉา ปณิหิตํ จิตฺตํ ปาปิโย นํ ตโต กเร ใจที่ตั้งไว้แล้วผิด กระทำเขาให้เลวทรามยิ่งกว่าโจร หรือคู่เวรที่กระทำกัน สมฺมาปณิหิตํ จิตฺตํ เสยฺยโส นํ ตโต กเร ส่วนใจที่ตั้งไว้แล้วชอบ กระทำเขาให้ประเสริฐกว่าบิดามารดา หรือคณาญาติที่จะทำได้ ฯ เนื้อความที่ได้อธิบายมานี้ เพื่อจะรุกต้อนตนให้อยู่ที่ใจ สมด้วยนัยว่า อตฺตา นาม จิตฺตํ จิตรชื่อว่าตน ดังนี้ ฯ ข้อซึ่งว่าชำนะภายใน ได้แก่ชำนะตนเอง โดยใจความ ก็คือชำนะใจ กิเลสทั้งหลายทั้งปวงก็มิได้เกิดจากอื่น เกิดจากใจ แล้วกลับประทุษร้ายใจ ดังสนิมเกิดจากเหล็ก แล้วกลับประทุษร้ายเหล็กฉะนั้น ใจที่ถูกกิเลสบังคับแล้ว ก็กลับบังคับกายวาจาให้หมุนไปตามกิเลส แต่นั้นก็บังคับผู้อื่นเปนชั้น ๆ เปนลำดับไป แต่ล้วนแล้วเปนเครื่องร้อนทั้งสิ้น เมื่อมาบำราบใจไม่ให้ลุอำนาจต่อกิเลส ก็เปนทางสงบไปตามกัน ฯ

เนว เทโว น คนฺธพฺโพ น มาโร สห พฺรหฺมุนา
ชิตํ อปชิตํ กยิรา ตถารูปสฺส ชนฺตุโน

การชำนะเช่นนี้ ถึง เทวดา คนธรรพ์ มาร พรหม จะให้กลับปราชัยไม่ได้ เปนการชำนะดีประเสริฐ ฯ

สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ พระองค์เปนผู้ทรงชำนะมารทั้งหลายทั้งปวง ซึ่งจัดว่าชำนะดี ก็เพราะทรงชำนะพระองค์ก่อนมารทั้งปวงจึงได้ปราชัย พระองค์จึงได้มีพระนามว่า พระพิชิตมาร ฯ มีอธิบายว่า มาร แปลว่าผู้ให้ตาย บรรดาสรรพสิ่งที่มีวิญญาณหรือไม่มีวิญญาณก็ตาม เมื่อสามารถกระทำให้ตายได้ก็จัดว่าเปนมารทั้งสิ้น มารท่านจัดเปน ๕ จำพวก คือ ขันธมารพวก ๑ กิเลสมารพวก ๑ อภิสังขารมารพวก ๑ มัจจุมารพวก ๑ เทวบุตตมารพวก ๑ ขันธมารนั้นได้แก่เบญจขันธ์ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เบญจขันธ์ชื่อว่าเปนมาร เหตุกระทำให้ตายจากความสุขสำราญ เพราะเบญจขันธ์เปนทุกข์ สมด้วยบาทพระคาถาว่า ปญฺจกฺขนฺธมิมํ ทุกฺขํ ขันธ์ ๕ นี้เปนทุกข์ดังนี้ อนึ่งเบญจขันธ์นี้ ย่อมทำให้เหน็ดเหนื่อยเปนภาระโดยประการต่าง ๆ ดังพระพุทธภาสิตว่า ภารา หเว ปญฺจกฺขนฺธา ขันธ์ ๕ เปนภาระแล ดังนี้ ฯ อะไรกระทำให้เปนภาระ คือ ต้องบริหารรักษา ได้ทุกข์ยากลำบาก อันนั้นก็ชื่อว่ากระทำให้ตายจากสุขสำราญ เพราะฉะนั้น ขันธ์จึงเปนมารด้วยประการฉะนี้ ฯ

กิเลสมารนั้น โดยอธิบายว่า เครื่องเสร้าหมองใจสำหรับฆราวาส ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ สำหรับบรรพชิตได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ เหล่านี้ ชื่อว่ากิเลส เพราะเปนเครื่องเสร้าหมองใจ เมื่อกิเลสเหล่านี้มีอยู่ที่ใจ ก็กระทำใจให้ตายจากความ

ผ่องใส ให้ตายจากความสงบระงับ ให้ตายจากความงามความดี เพราะฉะนั้น กิเลสจึงเปนมารด้วยประการฉะนี้ ฯ

อภิสังขารมารนั้น โดยอธิบายว่า สภาพผู้ตบแต่ง ชื่อว่า อภิสังขาร ได้แก่กรรม ฯ ที่เปนบุญเรียกว่าปุญญาภิสังขาร ที่เปนบาปเรียกว่าอปุญญาภิสังขาร ที่ไม่ไหวไปทางบุญบาป เรียกอเนญ-ชาภิสังขาร ฯ ปุญญาภิสังขาร ท่านประสงค์บุญที่เปนกามาวจรและรูปาวจร อปุญญาภิสังขาร ท่านประสงค์บาปตรงกันข้ามกับบุญ อเนญชาภิสังขาร ประสงค์อรูปฌาน อภิสังขาร ชื่อว่าเปนมารนั้น เพราะเปนเครื่องขัดข้อง ไม่ให้บัลลุอมตธรรม ให้ตายจากอมตธรรม เพราะฉนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสว่า โยธ ปุญฺญญฺจ ปาปญฺจ อุโภ สงฺคํ อุปจฺจคา ผู้ใดล่วงบุญบาปเครื่องขัดข้อง ๒ ประการในโลกนี้ได้ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ เราเรียกผู้นั้นว่าเปนพราหมณ์ ดังนี้ ส่วนอเนญชาภิสังขาร คืออรูปสมาบัติ เมื่อผู้ที่ได้บัลลุแล้วติดอยู่ ก็กระทำให้ตายจากอมตธรรม ดังพระดาบสทั้งสอง คืออาฬารดาบส และอุททกดาบส ผู้ติดอยู่ในอรูปสมาบัติ ตายจากอมตธรรมฉะนั้น เพราะฉะนั้น อภิ-สังขารจึงเปนมารด้วยประการฉะนี้ ฯ

มัจจุมารนั้น โดยอธิบายว่า มัจจุได้แก่ความตาย ประสงค์ตายจากชีวิตินทรีย์ คือในเวลาที่ยังมีชีวิตอยู่ กำลังจะทำประโยชน์ตนประโยชน์ท่าน อนึ่งถ้ายังมีชีวิตอยู่ จักได้บัลลุธรรมพิเศษ

เช่นพระศาสดา ทรงปรารภถึงอาฬารดาบส และอุทกดาบส เมื่อครั้งทรงดำริหาผู้สมควรรับประถมเทศนา ถ้าท่านทั้งสองไม่ทำกาลกิริยาเสียก่อน ได้ฟังธรรมเทศนา จักได้บัลลุธรรมพิเศษ เพราะฉะนั้น มัจจุจึงเปนมารด้วยประการฉะนี้ ฯ

เทวบุตตมารนั้น โดยอธิบายว่า เทวดาที่มีความริษยาผู้อื่น ไม่ให้กระทำความดีความงาม ให้ตายเสียจากความดีความงาม คอยเหนี่ยวรั้งบุทคลให้อยู่ในโลกิยวิสัย ให้ตายเสียจากอมตธรรม ดังมารผะจญพระพุทธเจ้าในเวลาเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ และทูลเชิญให้เสด็จดับขันธปรินิพพานฉะนี้เปนต้น เรียกเทวบุตตมาร ฯ มารรวมเปน ๕ จำพวก คือขันธมาร ๑ กิเลสมาร ๑ อภิสังขารมาร ๑ มัจจุมาร ๑ เทวบุตตมาร ๑ ฉะนี้ ฯ

ปญฺจ มาเร ชิเน นาโถ ปตฺโต สมฺโพธิมุตฺตมํ พระบรมโลกนาถ พระองค์ได้ทรงชัยชำนะมารทั้ง ๕ จำพวกนี้ จึงได้ตรัสรู้ปรมาภิเษกสัมโพธิญาณอันสูงสุด เปนพระพิชิตมาร ฯ

พระโบราณาจารย์ ได้รวบรวมชัยชำนะศัตรูหมู่ปัจจามิตต์ทั้งปวงของสมเด็จพระบรมศาสดามหาพิชัยชาญ เพื่อวาจนาการสังวัธยาย และอนุสรเปนพุทธานุสสติ สำหรับป้องกันภยันตรายอุปัทวทุกขโทษ ให้เกิดปราโมทย์สวัสดิมงคล โดยนิพนธประพันธเปนสารคาถา ๘ เรื่องดังนี้ว่า

๑ พาหุํ สหสฺสมภินิมฺมิตสาวุธนฺตํ
ครีเมขลํ อุทิตโฆรสเสนมารํ
ทานาทิธมฺมวิธินา ชิตวา มุนินฺโท
ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลานิ ฯ

พระจอมมุนีได้ชัยชำนะพระยามาร ผู้นิรมิตแขนตั้งพัน ถือฉาวุธครบมือ ขี่คชสารครีเมขละ พร้อมด้วยเสนามารโห่ร้องก้องกึก ทรงชัยชำนะด้วยธรรมวิธี มีทานบารมีเปนต้น ขอชัยมงคลทั้งหลายจงมีแก่ท่าน ด้วยเดชานุภาพแห่งพระมุนินทรศาสดานั้น ฯ

๒ มาราติเรกมภิยุชฺฌิตสพฺพรตฺตึ
โฆรมฺปนาฬวกมกฺขมถทฺธยกฺขํ
ขนฺตีสุทนฺตวิธินา ชิตวา มุนินฺโท
ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลานิ ฯ

พระจอมมุนีได้ชัยชำนะอาฬวกยักษ์ ผู้มีจิตรกระด้าง ปราศจากความอดทน มีฤทธิพิลึกยิ่งกว่าพระยามาร เข้ามาต่อสู้ยิ่งนักจนตลอดรุ่ง ทรงชัยชำนะด้วยวิธีทรมานเปนอันดี คือพระขันตี ขอชัยมงคลทั้งหลายจงมีแก่ท่าน ด้วยเดชานุภาพแห่งพระมุนินทรศาสดานั้น ฯ

๓ นาฬาคิรึ คชวรํ อติมตฺตภูตํ
ทาวคฺคิจกฺกมสนีว สุทารุณนฺตํ

เมตฺตมฺพุเสกวิธินา ชิตวา มุนินฺโท
ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลานิ ฯ

พระจอมมุนีได้ชัยชำนะช้างตัวประเสริฐ ชื่อนาฬาคีรี เปนช้างเมายิ่งนัก แสนที่จะทารุณ ประดุจเพลิงป่าและจักราวุธและสายฟ้า ทรงชัยชำนะด้วยวิธีรดลงด้วยน้ำ คือพระเมตตา ขอชัยมงคลทั้งหลายจงมีแก่ท่าน ด้วยเดชานุภาพแห่งพระมุนินทรศาสดานั้น ฯ

๔ อุกฺขิตฺตขคฺคมติหตฺถสุทารุณนฺตํ
ธาวนฺติโยชนปถงฺคุลิมาลวนฺตํ
อิทฺธีภิสํขตมโน ชิตวา มุนินฺโท
ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลานิ ฯ

พระจอมมุนีมีพระหฤหัยไปในที่จะกระทำปาฏิหาร. ได้ชัยชำนะโจรชื่อองคุลิมาล (ผู้มีนิ้วมือมนุษย์ประดับดุจมาลัย) แสนร้ายกาจ มีมือถือดาบเงื้อวิ่งไล่พระองค์ไป สิ้นทางสามโยชน์ ขอชัยมงคลทั้งหลายจงมีแก่ท่าน ด้วยเดชานุภาพแห่งพระมุนินทรศาสดานั้น ฯ

๕ กตฺวาน กฏฺฐมุทรํ อิว คพฺภินียา
จิญฺจาย ทุฏฺฐวจนํ ชนกายมชฺเฌ
สนฺเตน โสมวิธินา ชิตวา มุนินฺโท
ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลานิ ฯ

พระจอมมุนี ได้ชัยชำนะความกล่าวร้ายของนางจิญจมาณวิกา ทำอาการประหนึ่งว่ามีครรภ์ เพราะทำไม้มีสัณฐานอันกลม ให้เปนประดุจมีท้อง ทรงชัยชำนะด้วยวิธีสมาธิอันงาม คือ ความระงับพระหฤทัยในท่ามกลางหมู่ชน ขอชัยมงคลทั้งหลายจงมีแก่ท่านด้วยเดชานุภาพแห่งพระมุนินทรศาสดานั้น ฯ

๖ สจฺจํ วิหาย มติสจฺจกวาทเกตุํ
วาทาภิโรปิตมนํ อติอนฺธภูตํ
ปญฺญาปทีปชลิโต ชิตวา มุนินฺโท
ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลานิ ฯ

พระจอมมุนีรุ่งเรืองแล้วด้วยประทีปคือปัญญา ได้ชัยชำนะสัจจกนิครนถ์ ผู้มีอัธยาสัยในอันละเสียซึ่งความสัตย์ มีใจในอันยกถ้อยคำของตนให้สูงดุจยกธง เปนผู้มืดมนท์ยิ่งนัก ทรงชัยชำนะด้วยเทศนาญาณวิธี คือ รู้อัธยาสัยแล้วตรัสเทศนา ขอชัยมงคลทั้งหลายจงมีแก่ท่าน ด้วยเดชานุภาพแห่งพระมุนินทรศาสดานั้น ฯ

๗ นนฺโทปนนฺทภุชคํ วิพุธํ มหิทฺธึ
ปุตฺเตน เถรภุชเคน ทมาปยนฺโต
อิทฺธูปเทสวิธินา ชิตวา มุนินฺโท
ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลานิ ฯ

พระจอมมุนี โปรดให้พระโมคคัลลานเถระ พุทธชิโนรส นิรมิต

กายเปนนาคราช ไปทรมานพระยานาคชื่อนันโทปนันทะ ผู้มีความรู้ผิด มีฤทธิ์มาก ทรงชัยชำนะด้วยวิธีอันให้อุปเทสแห่งฤทธิ์แก่พระเถระ ขอชัยมงคลทั้งหลายจงมีแก่ท่าน ด้วยเดชานุภาพแห่งพระมุนินทรศาสดานั้น ฯ

๘ ทุคฺคาหทิฏฺฐิภุชเคน สุทฏฺฐหตฺถํ
พฺรหฺมํ วิสุทฺธิชุติมิทฺธิพกาภิทานํ
ญาณาคเทน วิธินา ชิตวา มุนินฺโท
ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลานิ ฯ

พระจอมมุนี ได้ทรงชัยชำนะพรหมผู้มีนามว่าท้าวพกาผู้มีฤทธิ์มีอันสำคัญตนว่าเปนผู้รุ่งเรืองด้วยคุณอันบริสุทธิ์ มีมือท้าวอันภุชงค์ คือ ทิฏฐิที่ตนถือผิดรึงรัดไว้แน่นแฟ้นแล้ว ทรงชัยชำนะด้วยวิธีวางยาอันพิเศษ คือ เทศนาญาณ ขอชัยมงคลทั้งหลายจงมีแก่ท่าน ด้วยเดชานุภาพแห่งพระมุนินทรศาสดานั้น ฯ

๙ เอตาปิ พุทฺธชยมงฺคลอฏฺฐคาถา
โย วาจโน ทินทิเน สรเต มตนฺที
หิตฺวานเนกวิวิธานิ จุปทฺทวานิ
โมกฺขํ สุขํ อธิคเมยฺย นโร สปญฺโญ ฯ

นรชนใด มีปัญญา ไม่เกียจคร้าน สวดก็ดี ระลึกก็ดี ซึ่งพระพุทธชัยมงคล ๘ คาถา แม้เหล่านี้ทุก ๆ วัน นรชนนั้น จะพึงละเสียได้ซึ่งอุปัทวันตรายทั้งหลายมีประการต่าง ๆ เปนอเนก ถึงซึ่ง

โมกขสีวาลัย อันเปนบรมสุขแล ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ทรงชัยชำนะศัตรูหมู่ปัจจามิตต์ทั้งปวงดังแสดงมาฉะนี้ ประชาชนประชุมชีพุทธศาสนิกบริษัทพากันชื่นชมโสมนัสชัยชำนะของพระองค์ ว่าเปนฤกษ์งามยามดีอันสูงสุด เพราะเหตุนี้ เมื่อปรารภมงคลพิธีต่าง ๆ จึงได้สวดชัยมงคลคาถาว่า

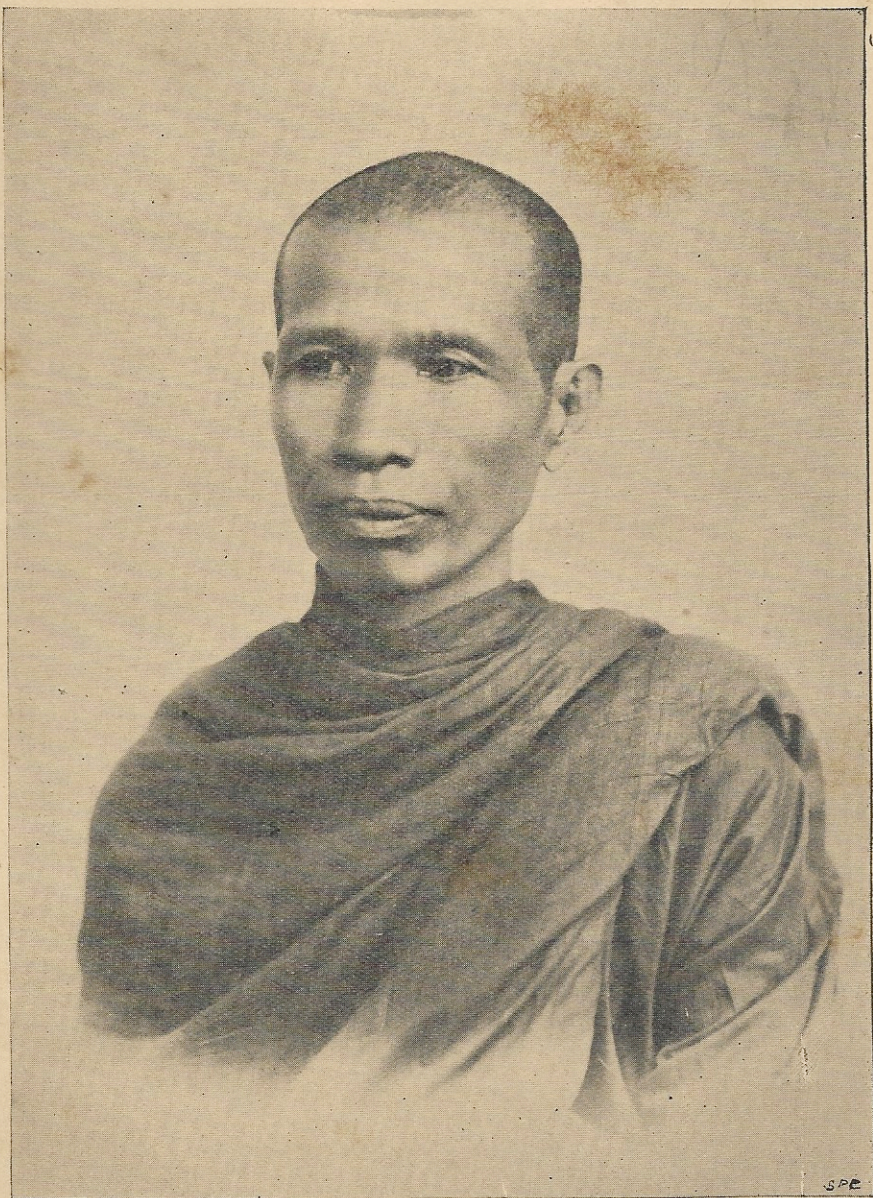
ชยนฺโต โพธิยา มูเล สกฺยานํ นนฺทิวฑฺฒโน
เอวํ ตฺวํ วิชโย โหหิ ชยสฺสุ ชยมงฺคเล
อปราชิตปลฺลงฺเก สีเส ปฐวิโปกฺขเร
อภิเสเก สพฺพพุทฺธานํ อคฺคปฺปตฺโต ปโมทติ ฯ

ขอท่านจงเปนผู้มีชัยชำนะ ในมงคลพิธี เหมือนพระจอมมุนีทรงชำนะมารที่โคนโพธิพฤกษ์ ถึงความเปนผู้เลิศในสรรพพุทธาภิเษก ทรงปราโมทย์อยู่บนอปราชิตบัลลังก์ อันสูงเปนจอมแห่งมหาปฐพี ทรงเพิ่มพูนความยินดีแก่เหล่าพระประยูรญาติศากยวงศ์ฉะนั้นเทอญ ฯ

การอนุสสรถึงชัยชำนะของพระมุนินทรศาสดา ดังวิสัชนามาแล้วนี้ นับเปนพุทธานุสสติ มีอำนาจอาจป้องกันภยันตรายทั้งหลายทั้งปวงได้ เพราะมีพุทธภาสิตในธชัคคสูตร์ตรัสแก่พระภิกษุทั้งหลายไว้ดังนี้ว่า สเจ ตุมฺหากํ ภิกฺขเว เปนอาทิ ความว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่าความกลัวก็ดี ความหวาดสะดุ้งก็ดี ขนพอง

สยองเกล้าก็ดี เกิดมีขึ้นแก่ท่านทั้งหลาย ผู้ไปอยู่ในป่าก็ตาม ไปอยู่ใต้โคนไม้ก็ตาม ไปอยู่ในเรือนเปล่าก็ตาม สมัยนั้นท่านทั้งหลายพึงอนุสสรถึงเรา เมื่อท่านอนุสสรถึงเราอยู่ ความกลัวก็ดี ความหวาดสะดุ้งก็ดี ขนพองสยองเกล้าก็ดี จักหายไป ดังนี้ ฯ

ตสฺมา เพราะเหตุนั้น ผู้มีความเชื่อต่อพุทธานุภาพ ก็ควรอนุสสรถึงชัยชำนะของพระมุนินทรศาสดา ดังแสดงมาฉะนี้แล. ฯ

พระธรรมปาโมกข์

เวรสันติเทศนา

ของ

พระธรรมปาโมกข์

อกฺโกจฺฉิ มํ อวธิ มํ อชินิ มํ อหาสิ เม
เย จ ตํ อุปนยฺหนฺติ เวรํ เตสํ น สมฺมติ
อกฺโกจฺฉิ มํ อวธิ มํ อชินิ มํ อหาสิ เม
เย จ ตํ นูปนยฺหนฺติ เวรํ เตสูปสมฺมตีติ ฯ

บัดนี้ จะได้เชิญพระพุทธภาสิตคาถา มาตั้งบรรยายความ เพื่อเปนธรรมสวนานิสงส์ พอสมควรแก่เวลา ดำเนิรความว่า คนเราเกิดมาในโลกนี้ ย่อมได้ประสบพบพานทั้งของมีวิญญาณและไม่มีวิญญาณ มากมายไม่มีที่สุด ยิ่งมีอายุยืนนาน ก็ยิ่งพบพานโดยลำดับ ๆ ของเหล่านั้นบางอย่างดี เปนอิฏฐารมณ์พึงพอใจ บางอย่างไม่ดี เปนอนิฏฐารมณ์ไม่พึงพอใจ จะเลือกพบเห็นตามใจปรารถนาไม่ได้ ถ้าเลือกได้จะมีใครเปนทุกข์ ต่างคนต่างเลือกเอาตามชอบใจ แม้จะมีอำนาจวาสนาอันใหญ่หลวง อาจเฆี่ยนตี จำจอง ฆ่าฟันคนทั้งปวงที่ไม่ชอบได้ตามประสงค์ กระนั้นคงไม่ไหว จะมัวเฆี่ยนคนที่ไม่ชอบใจ คงไม่มีเวลาประกอบกิจการงาน จะจำจองคนที่ไม่ชอบใจ คงไม่มีเรือนจำ

จะขังพอ จะฆ่าคนที่ไม่ชอบใจ คงไม่มีที่จะฝังศพ ทั้งใจเล่าก็กลับกลอก คนที่ชอบที่ตนเห็นว่าดี อาจเปลี่ยนแปลงเปนไม่ชอบไม่ดีได้ จะผลุนผลันตามใจในขณะไม่ชอบ จำต้องอยู่แต่ผู้เดียวในที่ไม่มีผู้คน ถ้าอยู่ด้วยกัน คงมีเวลาไม่ชอบไม่ดี จะต้องเปนภาระเฆี่ยนตี จำจอง ฆ่าฟัน ไม่สิ้นสุด ทั้งเปนเวรกรรมตามติดไปในอนาคตกาล สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ ได้ทรงแสดงสมุทัยเหตุให้เกิดเวร และนิโรธความระงับเวรไว้ดังนี้ว่า อกฺโกจฺฉิ มํ อวธิ มํ อชินิ มํ อหาสิ เม เปนต้น ความว่า ชนเหล่าใด ผูกความขุ่นแค้นไว้ว่า ผู้นั้น ๆ ได้ว่าด่าเราแล้ว ได้ตีเราแล้ว ได้ผะจญเราแล้ว ได้ลักของ ๆ เราไปแล้ว ดังนี้ เวรํ เตสํ น สมฺมติ เวรของชนเหล่านั้น ย่อมไม่ระงับได้ อกฺโกจฺฉิ มํ อวธิ มํ อชินิ มํ อหาสิ เม ชนเหล่าใด ไม่ผูกความขุ่นแค้นไว้ว่า ผู้นั้น ๆ ได้ว่าด่าเราแล้ว ได้ตีเราแล้ว ได้ผะจญเราแล้ว ได้ลักของ ๆ เราไปแล้ว ดังนี้ เวรํ เตสูปสมฺมติ เวรของชนเหล่านั้นย่อมระงับไป อธิบายความว่า โทษทุกข์อันเปนผลมาแต่ความมุ่งร้าย หมายขวัญกัน เรียกว่าเวร เวรนั้นย่อมไม่ระงับด้วยเวร คือ ข้างหนึ่งกระทำเวร ข้างหนึ่งตอบเวร โดยประสงค์จะให้เวรระงับ เวรนั้นกลับเจริญขึ้น ดังบุทคลที่ปรารถนาหมายจะล้างที่อันไม่สะอาด แล้วเอาน้ำโสโครกไปล้าง ที่นั้นกลับเปนที่ปฏิกูล หรือดังบุทคลที่ปรารถนาจะดับไฟ แล้ว

เอาเชื้อไฟเข้าไปเติม กลับส่งเสริมไฟนั้นให้ชัชวาลขึ้น หรือเหมือนคนทะเลาะวิวาทกัน ต่างคนต่างกล่าวถ้อยคำโต้ตอบกัน แม้เหตุเดิมแต่เล็กน้อย ก็อาจลามปามโตใหญ่ได้ ดังเรื่องพระภิกษุชาวเมืองโกสัมพี อาศัยเหตุปรับอาบัติโทษกันเล็กน้อย ต่างคนต่างไม่ยอมแพ้ จนเหตุอันนั้นลามปามโตใหญ่ ถึงกับพระบรมศาสดาต้องเสด็จหลีกไปอยู่ป่ารักขิตวัน ดังนี้ เรียกว่าเวรย่อมไม่ระงับด้วยเวร ฯ อเวเรน จ สมฺมนฺติ ก็แต่ว่าเวรย่อมระงับด้วยความเปนผู้ไม่มีเวร คือข้างหนึ่งกระทำเวร ข้างหนึ่งไม่ตอบเวร ดังเรื่องคามโภชก ประทุษร้ายมฆมาณพ แต่มฆมาณพไม่ตอบเวรกลับมีเมตตาจิตร และเรื่องโจรที่ประทุษร้ายสุมงคลเสฏฐี ๆ ไม่ถือโทษ กลับอุทิศส่วนกุศลที่ได้สร้างกระทำคันธกุฎีถวายพระพุทธเจ้า ให้โจรผู้ประทุษร้ายด้วย และพระสารีบุตรที่ถูกพราหมณ์ผู้หนึ่งประหาร แล้วท่านมิได้ตอบ พราหมณ์นั้นกลับเลื่อมใส อย่างนี้เรียกว่าเวรย่อมระงับด้วยความไม่มีเวร ข้อความที่อธิบายมานี้ ก็ต้องตามพุทธภาสิตว่า อกฺโกเธน ชิเน โกธํ พึงชำนะความโกรธของเขา ด้วยความไม่โกรธของเรา อสาธุํ สาธุนา ชิเน พึงชำนะความไม่ดีของเขา ด้วยความดีของเรา ดังนี้ เมื่อข้างหนึ่งไม่ก่อเวรแล้ว ข้างหนึ่งยังจะขึ้นก่อประทุษร้าย โดยตรงหรือโดยอ้อมก็ตาม โทษทุกข์จะพึงมีแก่ผู้นั้น ผู้นั้นย่อมจะแพ้ภัยตัว อาศัยเหตุเช่นนี้แล พระบรมศาสดา จึงได้ทรงแสดงเหตุสิบประการ อันจะ

มีแก่ผู้ประทุษร้ายเขาข้างเดียว ด้วยพุทธพจน์ว่า โย ทณฺเฑน อทณฺเฑสุ อปฺปทุฏฺเฐสุ ทุสฺสติ ดังนี้ ความว่า ผู้ใดประทุษร้ายในเหล่าท่านผู้ไม่มีอาชญา ผู้ไม่ประทุษร้าย ด้วยอำนาจอาชญาของตน (คือประทุษร้ายผู้ที่ไม่มีความผิด) ทสนฺนมญฺญตรํ ฐานํ ขิปฺปเมว นิคจฺฉติ ผู้ประทุษร้ายนั้นย่อมถึงฐานะสิบอย่าง อันใดอันหนึ่งพลันทีเดียว เวทนํ ผรุสํ คือเวทนาที่เข้มงวด ได้แก่ความไม่ผาสุก อันเปนเหตุให้เกิดทุกขเวทนาสาหัสอย่างหนึ่ง ชานึ คือความเสื่อมทรัพยสมบัติอย่างหนึ่ง สรีรสฺส ว เภทนํ คือความถูกทำร้ายร่างกายอย่างหนึ่ง ครุกํ วาปิ อาพาธํ คือความอาพาธหนัก ได้แก่โรคที่ไม่เปนวิสัยของแพทย์จะพึงรักษาอย่างหนึ่ง จิตฺตกฺเขปํ ว คือความฟุ้งสร้านแห่งจิตร ได้แก่ความเสียจริตอย่างหนึ่ง ราชโต วา อุปสคฺคํ คือความข้องขัดแต่พระราชา ได้แก่ราชภัยอย่างหนึ่ง อพฺภกฺขานํ ว ทารุณํ คือความกล่าวตู่ชั่วร้าย ได้แก่ความครหาติเตียนเปล่า ๆ ปลี้ ๆ อันเปนเหตุที่ให้เสื่อมเสียชื่อเสียงอย่างหนึ่ง ปริกฺขยํ ว ญาตีนํ คือความเสื่อมไปแห่งญาติทั้งหลาย ญาติคนใดพอจะเปนที่พึ่งพาอาศัยได้ บังเกิดให้แตกร้าวไปอย่างหนึ่ง โภคานํ ว ปภงฺคุณํ คือความย่อยยับแห่งโภคสมบัติ อย่างเสฏฐีผู้หนึ่ง มีเงินกลายเปนถ่านไฟ อถวาสฺส อคารานิ อคฺคิ ฑหติ ปาวโก คือไฟย่อมไหม้สถานบ้านเรือนอย่างหนึ่ง นี่เปนโทษทุกข์ที่จะพึงประสบในปัจจุบัน์

กายสฺส เภทา ทุปฺปญฺโญ นิรยํ โส อุปปชฺชติ เมื่อกายแตกดับทำลายไป ผู้ประทุษร้ายต่อผู้ที่ไม่มีอาชญาผู้ไม่ประทุษร้าย ย่อมอุบัติในนิรยคติดังนี้ สมเด็จพระบรมศาสดา ได้ทรงแสดงโทษทุกข์สิบประการของผู้ที่ประทุษร้ายเขาข้างเดียว ดังแสดงมาฉะนี้ ฝ่ายผู้ที่ไม่ประทุษร้าย ชื่อว่าได้สั่งสมขันติบารมีให้เปนไป ดังพระพุทธเจ้า เมื่อเปนพระโพธิสัตว์มิได้ผูกเวรในพระเทวทัตต์ ส่วนพระเทวทัตต์ผูกเวรในพระองค์ พระเทวทัตต์ก็แพ้ภัยตัวไปเอง พระองค์ได้ชื่อว่าสั่งสมบารมีให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป จนสำเร็จพระโพธิญาณ นี่เปนตัวอย่างของพระบรมครูที่ดำเนิรมา อันพุทธศาสนิกชนผู้เปนศิษย์ควรดำเนิรตาม ฯ แต่ยังเปนบุถุชนไม่สำเร็จอนาคามิผล ยากที่จะห้ามไม่ให้โกรธ เพราะความโกรธเกิดขึ้นโดยหาเจตนามิได้ก็มี เมื่อเปนเช่นนี้ อย่าลุอำนาจความโกรธที่เกิดขึ้น ถือขันติธรรม คือ ความอดทน ฯ ขันตินั้น จัดโดยปริยายเปน ๓ คือ อดทนต่อทุกข์เปนที่ตั้งแห่งโลภะ ได้แก่ความอดทนต่อความอยากได้ในทางที่ผิดไม่ชอบธรรมอย่างหนึ่ง อดทนต่อทุกข์เปนที่ตั้งแห่งโทสะ ได้แก่ความอดทนต่อถ้อยคำที่บุทคลอื่นด่าว่าปริภาสต่าง ๆ อย่างหนึ่ง อดทนต่อทุกข์เปนที่ตั้งแห่งโมหะ ได้แก่ความอดทนต่อทุกขเวทนา อันเกิดขึ้นในเวลาเจ็บไข้อย่างหนึ่ง ความอดทนทั้ง ๓ ประการนี้ ล้วนเปนผลดีทั้งนั้น ความอดทนต่อความอยากได้ ไม่ต้องร้อนใจประพฤติทุจจริต ความ

อดทนต่อโทสะ จะไม่ต้องผลุนผลันกระทำด้วยอำนาจโทสะ ทำให้เสียใจในภายหลังว่า พุโท่พุถัง ไม่พอที่พอทางเลย ความอดทนต่อทุกขเวทนา ก็เปนปัจจัยให้ได้สติสัมปชัญญะ ในมรณสมัย อันเปนคุณต้องประสงค์กันนัก ความอดทนทั้ง ๓ อย่างนี้แต่ละอย่าง ๆ ล้วนมีคุณโดยนัยดังแสดงมาฉะนี้เปนต้น แต่ความประสงค์ในที่นี้ หมายเอาอดทนต่อทุกข์เปนที่ตั้งแห่งโทสะ บุทคลอาศัยเรื่องเล็กน้อย แล้วบันดาลโทสะทะเลาะวิวาทกัน จนเหตุอันนั้นลามปามใหญ่โต ก็เพราะไม่มีขันตี ถ้ามีขันตี แม้แต่ข้างหนึ่ง เรื่องนั้นอาจระงับ เวรจะพึงสงบ แต่ขันตีที่จะเปนไปได้ ต้องอาศัยโยนิโสมนสิการ คือ ความกระทำในใจโดยแยบคาย โดยอุบายที่ชอบด้วย โยนิโสมนสิการนั้นไม่มีกำหนดว่าชะนิดไหนเปนอย่างไร การกระทำในใจโดยแยบคายอย่างไรก็ตาม โทสะสงบระงับได้ อันนั้นจัดเปนโยนิโสมนสิการสิ้น หรือโยนิโสมนสิการเรื่องมรณะเปนอารมณ์ ว่าคนที่เขาด่าว่าเรานี้ อย่างไรคงต้องตาย ถึงเราก็ต้องตาย ไม่มานั่งราวีกันอยู่ได้สักกี่มากน้อย สพฺเพ มจฺจุวสํ ยนฺติ สพฺเพ มจฺจุปรายนา ย่อมไปสู่อำนาจแห่งมัจจุราชด้วยกันทั้งหมด มีความตายเปนเบื้องน่าด้วยกันสิ้น ยิ่งตั้งอยู่ในมัชฌิมวัย ปัจฉิมวัย ก็ยิ่งใกล้ต่อมัจจุเร็วกว่าประถมวัย อันที่จริงความตายนั้น ไม่มีกำหนดนิมิตต์หมาย แม้จะมีหมอดีทำนายก็ไม่แน่นอน ถ้ามีอาฆาต

มาดหมาย คิดทำลายกันต่อ ๆ ไป จักเปนเวรกรรมล้างผลาญกันไม่มีสิ้นสุด เมื่อสลดใจได้ความสังเวชในมรณสติ แต่นั้นพึงเจริญเมตตา คือ ความแผ่ไมตรีจิตรลงในตน ยกตนเปนอุปมา ว่าเราเกลียดทุกข์อยากได้สุขฉันใด ผู้อื่นก็เปนเช่นนั้น แล้วพึงวางเมตตาจิตรให้เปนไปในผู้อื่น ถ้าผู้ที่ตนชอบหรือมัธยัสถ์เปนกลาง พอเจริญเมตตาจิตรให้เปนไปโดยง่าย แต่ส่วนคนที่ตนไม่ชอบ จะยังเมตตาจิตรให้เปนไปได้โดยยาก เมื่อเปนเช่นนั้นควรนึกค้นหาความดีของเขาบ้าง คนซึ่งจะดีส่วนเดียวหรือจะชั่วส่วนเดียวไม่มี บางคนปากร้ายแต่ใจดี บางคนเจ้าโทสะแต่เขามีอุปการะ ควรนึกถึงความดีของเขาเช่นนี้เปนต้น อาจยังเมตตาจิตรให้เปนไปในบุทคลเช่นนั้นได้ ผู้ที่ประกอบด้วยเมตตาจิตร ยืนเดินนั่งนอนก็เปนสุขสำราญ ไม่แลเห็นใครที่เปนศัตรู ปล่อยวางอาชญาได้ ไม่ต้องหวาดหวั่น ตื่นหรือหลับก็เปนสุขสำราญ สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ ได้ทรงแสดงอานิสงส์ของผู้ที่มีเมตตาจิตรดังนี้ว่า สุขํ สุปติ หลับเปนสุข สุขํ ปฏิพุชฺฌติ ตื่นเปนสุข น ปาปกํ สุปินํ ปสฺสติ ย่อมไม่ฝันร้าย มนุสฺสานํ ปิโย โหติ ย่อมเปนที่ชอบใจของมนุษย์ทั้งหลาย อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ ย่อมเปนที่ชอบใจของอมนุษย์ทั้งหลาย เทวตา รกฺขนฺติ เทวดาทั้งหลายย่อมรักษา นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ วา สตฺถํ วา กมติ ไฟหรือ

ยาพิษหรือศัสตรา ย่อมไม่ต้องผู้เจริญเมตตาจิตรนั้น ตุวฏํ จิตฺตํ สมาธิยติ จิตรของผู้เจริญเมตตาจิตร ย่อมตั้งมั่นเปนสมาธิเร็ว มุขวณฺโณ วิปฺปสีทติ สีหน้าของผู้เจริญเมตตาจิตรย่อมผ่องใส อสมฺมุฬฺโห กาลํ กโรติ ย่อมมีสติไม่หลงตาย อุตฺตรึ อปฺปฏิวิชฺฌนฺโต พฺรหฺมโลกูปโค โหติ เมื่อยังไม่สำเร็จพระอรหัตตธรรมอันยิ่ง ย่อมไปเกิดในพรหมโลก เมตตาภาวนามีอานิสงส์กว้างขวางฉะนี้ ฯ

บุทคลผู้ปรารถนาความสุขความสำราญ หวังความสงบระงับ ไม่ควรรำพึงถึงอารมณ์อันเปนอดีตล่วงไปแล้ว ว่าคนนั้นคนโน้นได้ด่าได้ว่าเราเช่นนั้นเช่นนี้ ควรมีขันตีโยนิโสมนสิการเมตตาจิตร ดังแสดงมา จะพึงเปนผู้ปราศจากเวรภัย โดยนัยพุทธภาสิตดังแสดงมาฉะนี้แล ฯ

อภิธัมมัตถสังคหเทศนา

ของ

พระธรรมปาโมกข์

สมฺมาสมฺพุทฺธมตุลํ　　สสทฺธมฺมคณุตฺตมํ
อภิวาทิย ภาสิสฺสํ　　อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ
ตตฺถ วุตฺตาภิธมฺมตฺถา　　จตุธา ปรมตฺถโต
จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ　　นิพฺพานมิติ สพฺพถาติ ฯ

บัดนี้ จะได้สังเขปความในพระอภิธัมมัตถสังคหะทั้ง ๙ ปริเฉท ด้วยเทศนากัณฑ์เดียว พอสมควรแก่กาล ฯลฯ พระอภิธัมมัตถ-สังคหะนี้ พระอนุรุทธาจารย์ผู้รจนา ท่านได้เก็บความในพระอภิธรรมทั้ง ๗ พระคัมภีร์ คือ สํ. วิ. ธา. ปุ. ก. ย. ป. ให้ชุมนุมเปนคัมภีร์เดียว เรียกว่าพระอภิธัมมัตถสังคหะ แปลว่า สงเคราะห์เนื้อความในพระอภิธรรม สํ. คือ สังคิณี วิ. คือ วิภังค์ ธา. คือ ธาตุกถา ปุ. คือ ปุคคลบัญญัติ ก คือ กถาวัตถุ ย. คือ ยมก ป. คือ ปัฏฐาน ฯ ท่านได้รจนาโดยฉันทลักษณวิธีมีปัฐยาวัตเปนต้น เพื่อให้สะดวกแก่ความกำหนดจำ และชักนำให้สาธยายชวนให้สวนาการ ฯ จัดเปนปริเฉทๆ คือเปนหมวดๆ รวม ๙ ปริเฉท ฯ ในปริเฉทที่ ๑ ว่าด้วยจิตร ปริเฉทที่ ๒ ว่าด้วยเจตสิก ตั้งแต่

ปริเฉทที่ ๓ ไป ว่าด้วยจิตรกับเจตสิกคลุกกัน เรียกว่าสังคหะ ปริเฉท ๓ เรียกปกิณณกสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ เรียกวิถีสังคหะ ปริเฉทที่ ๕ เรียกวิถีมุตตกสังคหะ ปริเฉทที่ ๖ เรียกรูปสังคหะ ปริเฉทที่ ๗ เรียกสมุจจยสังคหะ ปริเฉทที่ ๘ เรียกปัจจยสังคหะ ปริเฉทที่ ๙ เรียกกัมมัฏฐานสังคหะ รวม ๙ ปริเฉทฉะนี้ ฯ

พระอภิธัมมัตถสังคหะทั้ง ๙ ปริเฉทนี้ท่านย่อเปน ๔ คือ จิ. เจ. รู. นิ. จิ. คือ จิตร เจ. คือ เจตสิก รู. คือ รูป นิ. คือ นิพพาน ฯ บัดนี้จะได้สังวรรณนาการฉะเพาะแต่ จิ. เจ. รู. นิ. จิตรนั้นไม่มีรูปร่างสัณฐานเปนนามธรรมชนิดหนึ่ง ท่านจัดโดยภูมิเปน ๔ คือ กามาวจรจิตร รูปาวจรจิตร อรูปาวจรจิตร โลกุตตรจิตร ฯ จิตรที่เปนไปในสันดานแห่งสัตว์ผู้บังเกิดในกามาวจรภพ ชื่อกามาวจรจิตร จิตรที่เปนไปในสันดานแห่งสัตว์ผู้บังเกิดในรูปาวจรภพ ชื่อรูปาวจรจิตร จิตรที่เปนไปในสันดานแห่งสัตว์ผู้บังเกิดในอรูปาวจรภพ ชื่ออรูปาวจรจิตร จิตรที่เปนไปในพระอริยบุทคลผู้กระทำให้ข้ามพ้นจากโลก ชื่อโลกุตตรจิตร เมื่อถือเอาแต่ใจความแล้วจิตรที่เปนไปในกาม ชื่อกามาวจรจิตร จิตรที่เปนไปในรูปฌาน ชื่อรูปาวจรจิตร จิตรที่เปนไปในอรูปฌาน ชื่ออรูปาวจรจิตร จิตรที่เปนไปในโลกุตตรธรรม ชื่อโลกุตตรจิตร ฯ กามาวจรจิตรนั้นจัดโดยชาติเปน ๓ คือ กุศล ๘ อกุศล ๑๒ อพยากฤต ๓๔ ฯ อีกนัยหนึ่งอกุศล ๑๒ อเหตุกะ ๑๘ สเหตุกะ ๒๔ รวมเปนกามา-

วจรจิตร ๕๔ ดวง จิตรที่นอกจากกามาวจรจิตร ไม่มีอกุศล ฯ รูปาวจรจิตร จัดเปนกุศล ๕ วิบาก ๕ กิริยา ๕ แจกด้วยอำนาจรูปฌาน ๕ ฯ รวมเปน ๑๕ ฯ อรูปาวจรจิตร จัดเปนกุศล ๔ วิบาก ๔ กิริยา ๔ แจกด้วยอำนาจอรูปฌาน ๔ ฯ รวมเปน ๑๒ ฯ โลกุตตรจิตร จัดเปนมัคคจิตร ๔ ผล ๔ รวมเปน ๘ โดยย่อ เมื่อกล่าวโดยพิสดารเปน ๔๐ คือ จำแนกจิตรนั้นออกด้วยอำนาจฌาน ๕ จึงเปน ๔๐ ฯ กามาวจรจิตร ๕๔ รูปาวจรจิตร ๑๕ อรูปาวจรจิตร ๑๒ โลกุตตรจิตรโดยย่อ ๘ โดยพิสดาร ๔๐ รวมจิตรโดยย่อ ๘๙ ดวง โดยพิสดาร ๑๒๑ ดวง มีจำนวนดังแสดงมาฉนี้ ฯ จิตรซึ่งมีประเภทมากมายเช่นนี้ ท่านแสดงตามวิถีแห่งจิตรที่เปนไป เมื่อจิตรเปนไปอย่างไร ก็เรียกไปตามอาการที่เปนไปของจิตรนั้น เพราะฉะนั้น จึงได้มากมาย อันที่จริง จิตรมี ๑ เท่านั้น ท่านจึงเรียกเอกจร ดวงเดียวเที่ยวไป ฯ จิตรนั้นเปนประธานเปนใหญ่ของธรรมทั้งปวง ทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล เมื่อจิตรดี พูดหรือทำ ก็ดีตาม เมื่อจิตรร้าย พูดหรือทำ ก็ร้ายตาม ข้อนี้ต้องตามพุทธภาสิตว่า มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา ธรรมทั้งหลายมีใจเปนหัวหน้า มโนเสฏฺฐา มีใจเปนใหญ่ มโนมยา สำเร็จแล้วด้วยใจ มนสา เจ ปทุฏฺเฐน ถ้าบุทคลมีใจร้ายแล้ว ภาสติ วา กโรติ วา พูดก็ตาม ทำก็ตาม ตโต นํ ทุกฺขมเนฺวติ เพราะใจร้ายนั้น ทุกข์ย่อมตามบุทคลนั้นไป จกฺกํว วหโต ปทํ ดุจล้อ

ไปตามรอยเท้าโคฉะนั้น ฯ มนสา เจ ปสนฺเนน ถ้าบุทคลมีใจดีแล้ว ภาสติ วา กโรติ วา พูดก็ตาม ทำก็ตาม ตโต นํ สุขมเนฺวติ เพราะใจดีนั้น สุขย่อมตามบุทคลนั้นไป ฉายาว อนุปายินี ดุจเงาไปตามตนฉะนั้น ฯ ใจหรือจิตรโดยความก็อย่างเดียวกัน บุทคลจะได้สุขประการใด ๆ ก็เพราะจิตร จะไปทุคคติสุคติตลอดถึงพระนิพพาน ก็เพราะจิตร ฯ มีอธิบายว่า ผู้ที่ประกอบการงานใด ๆ ด้วยกายก็ตาม ด้วยวาจาก็ตาม ก็เพราะจิตรดำริคิดขึ้นก่อน เมื่อจิตรดำริผิด กิจการนั้นก็ไร้ผลดี ซ้ำจะมีโทษทุกข์เกิดขึ้น เมื่อจิตรดำริชอบ ก็มีผลดี มีคุณให้ความสุขสำราญเกิดขึ้น ฯ อีกประการหนึ่ง จิตรโลภอยากได้ จิตรกำหนัด จิตรโกรธเคืองประทุษร้าย จิตรหลงไม่รู้จักผิดชอบ แต่ละอย่างเปนไฟเผาให้เดือดร้อนเปนทุกข์ จิตรที่ปราศจากความโลภ ความกำหนัด ความโกรธเคืองประทุษร้าย ความหลง ก็หมดความร้อนใจเปนสุขสบาย แม้ยังไม่หมดสิ้นเปนสมุจเฉทเพียงตทังคปหาน ก็เปนสุขสำราญในระหว่าง ๆ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงวิธีปฏิบัติรักษาจิตร อันเปนไปเพื่อความสุขสำราญ ทรงสอนภิกษุไม่ให้ลุอำนาจต่อตัณหาที่เกิดขึ้น ให้สันโดษตามมีตามได้ และให้ขับความโกรธเสียดังนี้เปนต้น แต่ละอย่าง ๆ ล้วนเปนทางเจริญสุข ฯ ข้อความที่ได้อธิบายมานี้ เพื่อชี้ให้เห็นว่าจะทุกข์จะสุขก็เพราะจิตร ฯ ข้อที่ว่าจะไปทุคคติสุคติก็เพราะจิตรนั้น

มีอธิบายว่า กรรมทั้งหลายทั้งสิ้นที่มีผลอันแรงกล้า เพราะอาศัยเจตนาด้วย เจตนานั้นเปนตัวกรรม เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เจตนาหํ ภิกฺขเว กมฺมํ วทามิ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความจงใจทำว่าเปนตัวกรรมดังนี้ ฯ เมื่อมาจงใจทำด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลง จัดเปนอกุศลกรรม เมื่อมาจงใจทำด้วยความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง จัดเปนกุศลกรรม ฯ สัตว์มาทำกรรมอันใดไว้ กรรมอันนั้นก็จำแนกตามภูมิ ฯ กรรมที่ชั่วย่อมนำไปสู่ทุคคติ กรรมที่ดีย่อมนำไปสู่สุคติ อันนี้สำเร็จมาแต่จิตรเปนเหตุ สมด้วยพุทธภาสิตว่า จิตฺเต สงฺกิลิฏฺเฐ ทุคฺคติ ปาฏิกงฺขา เมื่อจิตรเศร้าหมองแล้ว ทุคคติเปนหวังได้ ไม่ต้องสงสัย จิตฺเต อสงฺกิลิฏฺเฐ สุคติ ปาฏิกงฺขา เมื่อจิตรบริสุทธิ์แล้ว สุคติเปนหวังได้ ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่าจะไปทุคคติสุคติ ก็เพราะจิตร ฯ ที่ว่าจะไปพระนิพพาน ก็เพราะจิตรนั้น มีอธิบายว่า บุทคลมาฝึกจิตรด้วยสมถวิธีและวิบัสนาวิธี จนเกิดปัญญาเห็นธรรมตามสภาวะ จิตรมิได้ยึดมั่นถือมั่นด้วยตัณหามานะ ทิฏฐิ กระทำจิตรให้สำรอกจากกิเลสใหญ่น้อย ดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง ชื่อว่าถึงพระนิพพาน อันนี้สำเร็จมาแต่การปฏิบัติจิตร เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสว่า เย จิตฺตํ สญฺญเมสฺสนฺติ ชนเหล่าใดจักสำรวมระวังจิตร โมกฺขนฺติ มารพนฺธนา ชนเหล่านั้นจะพ้นจากเครื่องผูกคือมารดังนี้ ฯ อนึ่ง

ปฏิปทาทางพระนิพพาน ล้วนแสดงการปฏิบัติจิตรทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า จะไปพระนิพพานก็เพราะจิตร ทุคคติสุคติตลอดถึงพระนิพพาน สำเร็จด้วยจิตรทั้งสิ้นฉะนี้ ฯ จิตรชื่อว่าเปนของสำคัญอย่างที่สุด แม้สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ทรงแสดงไว้ว่า นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมแม้อันหนึ่งอื่นเหมือนจิตร จิตฺตํ ภิกฺขเว อทนฺตํ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตรอันบุทคลไม่ฝึกแล้ว ไม่ได้คุ้มครองแล้ว ไม่ได้รักษาแล้ว ไม่ได้ระวังแล้ว เปนไปเพื่อความฉิบหายอันใหญ่ ฯ จิตฺตํ ภิกฺขเว ทนฺตํ จิตรอันบุทคลได้ฝึกแล้ว ได้คุ้มครองแล้ว ได้รักษาแล้ว ได้ระวังแล้ว เปนไปเพื่อประโยชน์อันใหญ่ดังนี้ ฯ เพราะเหตุฉะนี้ จึงควรรักษาจิตร ตามพุทธภาสิตดังนี้ว่า จิตฺตํ รกฺเขถ เมธาวี ผู้มีปัญญาควรรักษาจิตร จิตฺตํ คุตฺตํ สุขาวหํ จิตรอันผู้มีปัญญารักษาแล้วนำสุขมาให้ดังนี้ ฯ ก็วิธีรักษาจิตรนั้น คือ มีสติระวังไม่ให้จิตรตกไปในฝ่ายอกุศล ให้เปนไปแต่ในฝ่ายกุศล ฯ เมื่อกล่าวตามจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ท่านให้มีสติกำหนดจิตรที่เปนไป คือ จิตรที่ประกอบด้วยราคะและปราศจากราคะ จิตรที่ประกอบด้วยโทสะและปราศจากโทสะ จิตรที่ประกอบด้วยโมหะและปราศจากโมหะ จิตรที่ฟุ้งสร้านและหดหู่ จิตรที่เปนมหัคคตะ คือ ฌาน และไม่ใช่มหัคคตะ จิตรที่เปนสอุตตระ และอนุตตระ จิตรที่ตั้งมั่นและไม่ตั้งมั่น จิตรที่เปนวิมุติ

และไม่เปนวิมุติ เมื่อจิตรเปนไปอย่างไร ก็กำหนดรู้จิตรที่เปนไปอย่างนั้น จิตรจึงผ่องใสไม่มัวหมอง ฯ หรือจะพึงกำหนดจิตรโดยลักษณะ ๓ คือ ความเปนของไม่เที่ยง เปนทุกข์ เปนอนัตตา หรือจะพึงกำหนดโดยความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งจิตรเหล่านี้ ชื่อว่ารักษาปฏิบัติจิตรทั้งสิ้น จิตรที่บุทคลรักษาดีแล้ว ย่อมได้รับผลคือความสุขโดยลำดับ อันนี้เปนอธิบายในเรื่องจิตร ฯ

เจตสิกได้แก่ธรรมชาติอันเกิดจากจิตร เมื่อกล่าวตามเบญจขันธ์ ได้แก่เวทนา สัญญา สังขาร ฯ ท่านจำแนกเจตสิกนั้นออกเปน ๕๒ ดวง ฯ เปนกลาง ๆ ไม่เปนบุญไม่เปนบาป เรียกอัญญสมานาเจตสิก ๑๓ เปนอกุศลเจตสิก ๑๔ เปนกุศลเรียกโสภณเจตสิก ๒๕ ฯ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ นั้น จัดเปนสัพพ-จิตตสาธารณเจตสิก ๗ ปกิณณกเจตสิก ๖ ฯ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ นั้น คือ ผัสสะ ความถูกต้องอารมณ์ เวทนา ความเสวยอารมณ์ สัญญา ความจำหมาย เจตนา ความตั้งใจ เอกัคคตา ความทำจิตรให้เปนดวงเดียว ชีวิตินทรีย์ ความเปนอยู่ มนสิการ ความทำในใจ ฯ ปกิณณกเจตสิก ๖ นั้น คือ วิตก ความตรึกตรอง วิจาร ความใคร่ครวญ อธิโมกข ความตั้งจิตรลงแน่ว วิริยะ ความเพียร ปีติ ความอิ่มกายอิ่มใจ ฉันทะ ความพอใจ ฯ อกุศลเจตสิก ๑๔ นั้น คือ โมหะ ความหลง อหิริกะ ความไม่ละอายต่อบาป อโนตตัปปะ ความไม่สะดุ้งกลัว

บาป อุทธัจจะ ความฟุ้งสร้าน โลภะ ความโลภ ทิฏฐิ ความเห็นวิปริตต่าง ๆ มานะ ความถือตน โทสะ ความประทุษร้าย อิสสา ความริษยา มัจฉริยะ ความตระหนี่ กุกกุจจะ ความรำคาญ ถีนะ ความหดหู่ มิทธะ ความง่วงงุน วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย ฯ โสภณเจตสิก ๒๕ นั้น จัดเปนโสภณสาธารณ ๑๙ วิรัติ ๓ อัปปมัญญา ๒ ปัญญินทรีย์ ๑ ฯ โสภณะ ๑๙ นั้น คือ สัทธา ความเชื่อกรรมเชื่อผล สติ ความระลึกได้ หิริ ความละอายต่อบาป โอตตัปปะ ความสะดุ้งกลัวต่อบาป อโลภะ ความไม่โลภ อโทสะ ความไม่ประทุษร้าย ตตรมัชฌตา ความวางเฉย กายปัสสัทธิ ความระงับกาย จิตตปัสสัทธิ ความระงับใจ กายลหุตา ความเบากาย จิตตลหุตา ความเบาจิตร กายมุทุตา ความอ่อนกาย จิตตมุทุตา ความอ่อนจิตร กายกัมมัญญตา กายควรแก่การ จิตตกัมมัญญตา จิตรควรแก่การ กายปาคุญญตา กายคล่องแคล่ว จิตตปาคุญญตา จิตรคล่องแคล่ว กายุชุกตา กายตรง จิตตุชุกตา จิตรตรง ฯ วิรัติ ๓ นั้น คือ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ ฯ อัปปมัญญา ๒ นั้น คือ กรุณา ความเอ็นดูสงสาร มุทุตา ความพลอยบันเทิงด้วย ฯ ปัญญินทรีย์ ๑ นั้น คือ ปัญญาอันเปนใหญ่ ฯ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕ รวมเปนเจตสิก ๕๒ เจตสิก ๕๒ นี้ เปน

เวทนาดวง ๑ เปนสัญญาดวง ๑ เหลือ ๕๐ นั้น เปนตัวสังขาร สิ้น ฯ เจตสิกนี้ควรทราบแท้ว่า เหล่านี้เปนกุศล เหล่านี้เปน อกุศล เหล่านี้เปนอัญญสมานา เพราะเปนของเกิดจากจิตร ของตน เมื่อทราบว่าเจตสิกที่เปนกุศลเกิดขึ้น ก็จะได้ถนอม รักษาไว้ เมื่อเจตสิกที่เปนอกุศลเกิดขึ้น ก็จะได้ละเสีย เมื่อ ไม่ทราบเปนเหตุให้งมงาย สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้นย่อมเกลียดทุกข์ ต้องการสุขด้วยกันทั้งหมด เมื่อกระทำอะไร ก็หวังผล คือ ความ สุข แต่กลับเปนทุกข์ไปก็มี หรือถูกวิถีทางสุขแล้ว แต่สำคัญ วิปริตไป เลิกละคืนละลายความเพียรเสียจึงมิได้ประสบสุขตาม มุ่งหมาย ข้อนี้ต้องลงโทษความงมงายไม่รู้จริง เมื่อจะสังเกต เจตสิกที่เปนกุศลและอกุศล อันเปนกระทู้ของใจ พึงกำหนด อย่างนี้ เจตสิกดวงใดเกิดขึ้นแล้ว ทำใจให้เยือกเย็นสงบระงับ เจตสิกดวงนั้นเปนกุศล เจตสิกดวงใดที่เกิดขึ้นแล้ว ทำใจให้ เดือดร้อนไม่สงบ เจตสิกดวงนั้นเปนอกุศล ฯ กุศลเปนกิจ ควรเจริญ อกุศลเปนกิจควรละ มาเจริญกุศลละอกุศลได้ ผล คือ ความสุขย่อมบังเกิดขึ้นตามภูมิ ข้อความที่แสดงมานี้ เปน อธิบายในเรื่องเจตสิก ฯ

รูปนั้น เมื่อกล่าวตามเบญจขันธ์ คือ รูปขันธ์นั่นเอง จัด โดยสังเขปเปน ๒ พวก คือ มหาภูตรูปพวก ๑ อุปาทายรูปพวก ๑ รูปที่เปนใหญ่ในร่างกายนี้ เรียกมหาภูตรูป ได้แก่ ดิน น้ำ ไฟ

ลม ฯ รูปที่อาศัยมหาภูตรูปนั้น เรียกอุปาทายรูป ได้แก่ ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักขณรูป ๔ ฯ รูป ๒ พวกนี้ท่านยักปรุง คือ เอารูปหมวดนี้กับรูปหมวดนั้นมาปรุงกันเข้าแล้ว สมมติชื่อใหม่ตามที่ปรุง เหมือนแพทย์ที่ผะสมยาฉะนั้น เพราะเหตุฉะนี้ จึงมีชื่อเรียกรูปที่ปรุงแล้วต่าง ๆ หลายอย่าง แต่ไม่เล็ดลอดพ้นจากมหาภูตรูปและอุปาทายรูป ๒ พวกนี้ไป การที่ท่านยักปรุงสมมติชื่อรูปต่าง ๆ ออกไป เปนประโยชน์ในเวลาที่ประสงค์จะแสดงประเภทรูป ไม่ต้องแจกเจียรนัย ยกแต่หมวดหมู่ก็รู้ได้ ทั้งเปนอุปการะที่จะพึงพิจารณาโดยสุขุม อันนี้เปนอธิบายในเรื่องรูป ฯ

นิพพานนั้น ได้แก่ความดับไฟ คือ กิเลส และไฟ คือ ทุกข์ได้สนิทไม่กำเริบอีก ราคะ โทสะ โมหะ เรียกว่าไฟ คือ กิเลส เพราะเปนของร้อน เมื่อเกิดขึ้นแก่สัตว์แล้ว ก็ทำให้สัตว์ร้อน ฯ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแสดงกิเลส ๓ พวกนี้ไว้ว่าเปนไฟ โดยภาสิตว่า ราคคฺคิ ทหติ มจฺเจ รตฺเต กาเม สมุจฺฉิเต ไฟ คือ ราคะ ย่อมไหม้สัตว์ทั้งหลายผู้กำหนัดหมกมุ่นแล้วในกาม ฯ โทสคฺคิ ปน พฺยาปนฺเน นเร ปาณาติปาติโน ไฟ คือ โทสะ ย่อมเผานรชนผู้พยาบาทฆ่าสัตว์ ฯ โมหคฺคิ จ สมฺมุฬฺเห อริยธมฺเม อโกวิเท ไฟ คือ โมหะย่อมเผาบุทคลผู้หลงไม่ฉลาดใน

ธรรมของพระอริยะดังนี้ ฯ และทรงแสดงธรรมสำหรับดับไฟสามอย่างนั้น ราคะ ทรงแสดงให้ดับด้วยอสุภสัญญา คือความกำหนดหมายว่าไม่สวย ไม่งาม โทสะ ทรงแสดงให้ดับด้วยเมตตาภาวนา คือการแผ่ไมตรีจิตรไปในสัตว์ทั้งสิ้น โมหะทรงแสดงให้ดับด้วยปัญญา ฯ ชาติ ชรา มรณะ เปนต้น เรียกว่าไฟ คือทุกข์ เพราะอันสัตว์ทนยาก ทนอยู่ด้วยความลำบาก ฯ ชาติชื่อว่าเปนทุกข์นั้น เห็นยากกว่าความตาย เพราะในหมู่มนุษย์เวลาเกิดย่อมยินดีหัวเราะ เวลาตายย่อมเสียใจร้องไห้ ความเกิดเปนประธานของความทุกข์ทั้งปวง ถ้าเกิดไม่มีแล้วทุกข์ทั้งปวงก็ไม่มีมา เพราะฉะนั้น บัณฑิตผู้กลัวทุกข์จึงกลัวเกิดไม่กลัวตาย ความเกิดของสัตว์จำพวกอื่นแลไม่เห็นจงยกไว้ พึงดูความเกิดของครรภเสยยกะสัตว์ ดูทุเรศทุรังเปนภัยพึงกลัว ความวิกลวิการแห่งอัตตภาพมีผมหงอกฟันหลุดเปนต้น เปนที่ไม่ชอบใจปรารถนา แต่ต้องประสบสิ่งที่ไม่ประสงค์ เห็นได้ว่าเปนทุกข์ ฯ ความตายเปนของที่ไม่มีใครปรารถนาเหมือนกัน ความตายชื่อว่าเปนทุกข์นั้น คือทุกข์เพราะจะตาย ธาตุทั้ง ๔ ควบคุมกันเปนอัตตภาพร่างกายแล้ว ถึงคราวที่จะต้องพรากจากกัน กระทำให้เกิดทุกข์อย่างสาหัส และต้องวิโยคพลัดพรากจากสัตว์และสังขารที่เปนที่รักจึงชื่อว่าเปนทุกข์ ฯ ราคะ โทสะ โมหะ เปนไฟ คือกิเลส ชาติ ชรา มรณะ เปนไฟ คือทุกข์ ฯ

ธรรมอย่างหนึ่ง ดับไฟ คือ กิเลสและไฟ คือ ทุกข์เหล่านี้ได้ ท่านเรียกธรรมอันนั้นว่านิพพาน ฯ จัดเปน ๒ ตามพุทธภาสิตว่า เทฺวมา ภิกฺขเว นิพฺพานธาตุโย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธาตุ คือ นิพพาน ๒ อย่างนี้ คือ สอุปาทิเสสนิพพานอย่างหนึ่ง อนุปาทิเสสนิพพานอย่างหนึ่ง ฯ อธิบายว่า กิเลสทั้งหลายดับหมดสิ้นเชิง เหลือแต่ขันธ์ที่เปนส่วนบริสุทธิ์ เรียกว่าสอุปาทิเสสนิพพาน กองทุกข์ดับสิ้นเชิง คือ ขันธ์ที่เปนส่วนบริสุทธินั้นดับ เรียกว่าอนุปาทิเสสนิพพาน ฯ นิพพานศัพท์นี้แปลได้สามอย่าง แปลว่าไม่มี คือไม่มีตัณหาอย่างหนึ่ง แปลว่าสิ้นไป คือ สิ้นไปแห่งกิเลสอย่างหนึ่ง แปลว่าดับไม่เหลือ คือ ดับกิเลสและกองทุกข์อย่างหนึ่ง ฯ นิพพานที่แปลว่าไม่มีและสิ้นไปนั้น ประสงค์เอาสอุปาทิเสสนิพพานอย่างเดียว ที่แปลว่าดับนั้น ประสงค์เอาทั้งสอุปาทิเสสนิพพานและอนุปาทิเสสนิพพาน ฯ พระพุทธะทั้งหลายย่อมกล่าวสรรเสิญพระนิพพานต่าง ๆ ว่าเปนราคกฺขโย เปนที่สิ้นไปแห่งราคะ โทสกฺขโย เปนที่สิ้นไปแห่งโทสะ โมหกฺขโย เปนที่สิ้นไปแห่งโมหะ ดังนี้บ้าง ว่าเปนอชาติ ไม่เกิด อชรา ไม่แก่ อพฺยาธิ ไม่เจ็บไข้ อมตํ ไม่ม้วยมรณ์ ดังนี้ บ้าง ว่าเปน มทนิมฺมทโน บันเทาเสียซึ่งความเมา ปิปาสวินโย นำความอยากออก อาลยสมุคฺฆาโต ถอนขึ้นซึ่งอาลัย วฏฺฏูปจฺเฉโท ตัดเสียซึ่งวัฏฏะ ตณฺหกฺขโย เปนที่สิ้นไปแห่งตัณหา วิราโค

เปนธรรมอันสำรอกกิเลส นิโรโธ เปนธรรมอันดับดังนี้บ้าง ว่า เปนอสงฺขตํ คือ ความเกิดขึ้นก็ไม่ปรากฏอย่างหนึ่ง ความดับไปก็ไม่ปรากฏอย่างหนึ่ง ความตั้งอยู่แล้วแปรไปเปนอย่างอื่น ก็ไม่ปรากฏอย่างหนึ่ง ดังนี้บ้าง ๆ ว่าเปน ปรมํ สุญฺญํ สูญอย่างยิ่ง สูญแปลว่าเปล่า ดังคำที่ว่าสุญญาคาร คือ เรือนเปล่าที่ไม่มีผู้คนอยู่อาศัย พระนิพพานก็เปล่าจากสัตว์บุทคล ดังนี้บ้าง ๆ ว่าเปน ปรมํ สุขํ สุขอย่างยิ่ง สุขต่าง ๆ ที่สัตว์ได้เสวยอยู่ในโลก เปนสุขเวทนายังเจือไปด้วยทุกข์ ไม่เปนสุขโดยส่วนเดียว ส่วนพระนิพพานเปนเอกันตสุข สุขโดยส่วนเดียว เปนนิรามิสสุข สุขปราศจากอามิส จึงชื่อว่าเปนบรมสุขดังนี้บ้าง ๆ พุทธบุทคลทั้งหลาย ย่อมกล่าวสรรเสิญพระนิพพานต่าง ๆ ดังแสดงมาฉะนี้ ๆ พระนิพพานนั้น ฉะเพาะมีแต่ในศาสนาของพระพุทธะ ไม่มีในศาสนาของศาสดาอื่น ๆ ศาสดาอื่น ๆ สั่งสอนอย่างสูงสุดก็เพียงสุคติสวรรค์ อันที่จริงพระนิพพานนั้นมีอยู่ แต่ไม่เปนวิสัยของพาหิรศาสดาจะรู้ได้ เพราะพระนิพพานนั้นเปนคัมภีรภาพลึกซึ้ง ทุทฺทโส เห็นได้ยาก ทุรนุโพโธ รู้ได้ยาก สนฺโต สงบระงับ ปณีโต ประณีต อตกฺกาวจโร จะคิดเดาคะเนเอาเอ็งไม่ได้ นิปุโณ ละเอียด ปณฺฑิตเวทนีโย อันบัณฑิตจะพึงรู้แจ้ง ๆ เพราะเหตุฉะนี้ ในกาลเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสรู้แล้วใหม่ จึงท้อพระหฤทัย ในการที่จะทรงแสดงธรรมสั่งสอน

สัตว์ ในทางพระนิพพาน หากพระกรุณาคุณมาบันดาลเชิญเสด็จ พระองค์จึงได้ทรงเทศนา ก็คำสอนที่เปนทางพระนิพพานนั้น มีมากมายหลายนัย ตามวิสัยของสัตว์นั้น ๆ แต่เมื่อจะหยิบยกยอดธรรมอันสำคัญขึ้นแสดง ก็คือ ความไม่ประมาท เพราะพระองค์ได้ทรงแสดงไว้ดังนี้ว่า อปฺปมาโท อมตํปทํ ความไม่ประมาทเปนทางแห่งพระนิพพาน ดังนี้ ความไม่ประมาทซึ่งเปนทางพระนิพพานนั้น เมื่อกล่าวให้ลงรอยกับอริยมัคค์แล้ว ได้แก่ความไม่ประมาทในอริยมัคค์ คือ ไม่ประมาทในอันที่จะละมิจฉาทิฏฐิ ทำสัมมาทิฏฐิให้เกิดมี และไม่ประมาทในอันที่จะละมิจฉาสังกัปปะ ทำสัมมาสังกัปปะให้เกิดมี ไม่ประมาทในอันที่จะละมิจฉาวาจา ทำสัมมาวาจาให้เกิดมี ไม่ประมาทในอันที่จะละมิจฉากัมมันตะ ทำสัมมากัมมันตะให้เกิดมี ไม่ประมาทในอันที่จะละมิจฉาอาชีวะ ทำสัมมาอาชีวะให้เกิดมี ไม่ประมาทในอันที่จะละมิจฉาวายามะ ทำสัมมาวายามะให้เกิดมี ไม่ประมาทในอันที่จะละมิจฉาสติ ทำสัมมาสติให้เกิดมี ไม่ประมาทในอันที่จะละมิจฉาสมาธิ ทำสัมมาสมาธิให้เกิดมี ฯ มัคค์ ๘ นี้จะบริบูรณ์ได้ต้องอาศัยความไม่ประมาท ในอันละและเจริญดังแสดงมา ฯ มัคค์ ๘ ประการนี้ เมื่อเปนเอกสมังคีรวมเข้าด้วยกันแล้ว ก็กระทำบุทคลผู้ปฏิบัติ ให้ลงกระแสพระนิพพานอันมีโวหารเรียกว่าโสตะตลอดถึงอรหัตต์ ดังพระโกณฑัญญ-

เถระได้ฟังธรรมจักกัปปวัตตเทศนา เกิดดวงตาเห็นธรรมว่า ยํ กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเปนธรรมดา สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ สิ่งทั้งปวงนั้น ก็มีความดับไปเปนธรรมดา ดังนี้ มัคค์ทั้ง ๘ ประการชื่อว่าเปนเอกสมังคีแล้ว เพราะเห็นเช่นนั้น ชื่อว่าเห็นชอบเปนองค์สัมมาทิฏฐิ ดำริเช่นนั้น ชื่อว่าดำริชอบ เปนองค์สัมมาสังกัปปะ พูดให้เขาฟังเช่นนั้น ชื่อว่าพูดชอบ เปนองค์สัมมาวาจา การงานของใจเช่นนั้น ชื่อว่าการงานชอบ เปนองค์สัมมากัมมันตะ เปนอยู่ด้วยการรู้เห็นเช่นนั้น ชื่อว่าเปนอยู่ชอบ เปนองค์สัมมาอาชีวะ เพียรพยายามเช่นนั้น ชื่อว่าเพียรพยายามชอบ เปนองค์สัมมาวายามะ ระลึกเช่นนั้น ชื่อว่าระลึกชอบ เปนองค์สัมมาสติ ตั้งจิตรไว้เช่นนั้น ชื่อว่าตั้งจิตรชอบ เปนองค์สัมมาสมาธิ ข้อความที่สาธกมานี้ เพื่อจะยกให้เห็นว่ามัคค์ ๘ รวมเปนเอกสมังคีอย่างนี้ ฯ ดวงตาที่เห็นธรรมว่า ยํ กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ ดังนี้ ชื่อว่าดำเนิรในอริยมัคค์ทั้ง ๘ บริบูรณ์ไม่บกพร่อง และชื่อว่าดำเนิรในโพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ประการโดยบริบูรณ์ ฯ มัคค์ ๘ นี้ท่านสงเคราะห์ลงเปนไตรสิกขา สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สงเคราะห์เปนปัญญาสิกขา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมา-อาชีวะ สงเคราะห์เปนสีลสิกขา สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สงเคราะห์เปนจิตตสิกขา เมื่อท่านสงเคราะห์เช่นนี้

ส่องให้เห็นความว่า ไตรสิกขากลมเกลียวเปนอันเดียวกันด้วยประการฉะนี้ ฯ เมื่อแสดงพระนิพพานก็เลยแสดงทางพระนิพพานด้วย อันนี้เปนอธิบายในเรื่องพระนิพพาน ฯ อิติ อภิธมฺมตฺถสงฺคเห ได้แสดงมาในพระอภิธัมมัตถสังคหะ แก้ด้วยจิตรเจตสิก รูป นิพพาน พอสมควรแก่กาล ก็ยุติลงแต่เพียงนี้ ฯ

ปัจฉิมวาจเทศนา
ของ
พระธรรมปาโมกข์

. หนฺททานิ ภิกฺขเว อามนฺตยามิ โว วยธมฺมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถาติ ฯ

บัดนี้จะแสดงความในปัจฉิมวาจ พระวาจาที่สุดของสมเด็จพระบรมศาสดา พอควรแก่กาล ดำเนินความว่า คนเราเกิดมาทำไมไม่เหมือนกัน ตอบว่า เพราะทำมาไม่เหมือนกัน มีพระพุทธภาสิตแสดงความข้อนี้ไว้ดังนี้ว่า ยาทิสํ วปเต พีชํ ตาทิสํ ลภเต ผลํ บุทคลหว่านพืชชะนิดใด ย่อมได้ผลชะนิดนั้น กลฺยาณการี กลฺยาณํ ปาปการี จ ปาปกํ ทำดีย่อมได้ดี ทำชั่วย่อมได้ชั่ว ดังนี้ ฯ เมื่อทำความดี แต่ยังไม่แลเห็นผลของความดี ก็เพราะความชั่วที่ได้ทำไว้แล้ว มีกำลังมากกว่า มาชิงให้ผลเสียก่อนที่ทำชั่วยังไม่แลเห็นผลของความชั่ว ก็เพราะความดีที่ได้ทำไว้แล้วมีกำลังมากกว่า มาชิงให้ผลเสียก่อน สิ่งไหนมีกำลังมาก ก็ให้ผลก่อน ทำแล้วจะไม่ได้รับผลเปนไม่มี วันนี้ยังไม่ได้รับผล คงได้รับผลในวันต่อ ๆ ไป เดือนนี้ยังไม่ได้รับผล คงได้รับผลในเดือนต่อ ๆ ไป ปีนี้ยังไม่ได้รับผล คงได้รับผลในปีต่อ ๆ ไป ชาตินี้ยัง

ไม่ได้รับผล คงได้รับผลในชาติต่อ ๆ ไป ฯ ขึ้นชื่อว่ากรรมแล้ว จะดีหรือชั่วก็ตาม บุทคลทำลงแล้วจำเปนจะต้องได้รับผลเปน เที่ยงแท้ เพราะฉะนั้น ไม่ควรประมาทต่อกรรม ฯ สมเด็จพระ ผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงเตือนไว้ว่า มาวมญฺเญถ เปนต้น ความ ว่า บุทคลอย่าประมาทต่อบุญและบาปว่าเปนของเล็กน้อยจะไม่ให้ ผล แม้ภาชนะน้ำมีโอ่งอ่างเปนต้น ที่เปิดฝาตั้งไว้รองรับน้ำฝน ทีละหยาดสองหยาด อาจเต็มได้ ผู้สั่งสมบุญและบาปไว้ทีละ น้อย ๆ ย่อมเต็มด้วยบุญและบาปฉะนั้น แท้จริง มากทั้งหลาย มาแต่น้อย ๆ รวมกันประสมกัน ฯ บุญและบาปที่บุทคลทำนี้แล ย่อมจำแนกบุทคลให้ต่างกัน ข้อนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ ได้ตรัสกะสุภมาณพดังนี้ว่า กมฺมสฺสกา มาณว ดูก่อนมาณพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเปนของ ๆ ตน กมฺมํ สตฺเต วิภชฺชติ กรรม ย่อมจำแนกสัตว์ให้เปนต่าง ๆ กันดังนี้ ฯ คำที่เรียกว่ากรรมนั้น ตามพระบาลีประสงค์ความกระทำโดยเจตนา ดังพระพุทธภาสิตว่า เจตนาหํ ภิกฺขเว กมฺมํ วทามิ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าว เจตนาว่าเปนกรรม ดังนี้ ฯ ส่วนพระอรรถกถาจารย์แก้กรรมว่า แม้ไม่มีเจตนา ก็เรียกว่ากรรมเหมือนกัน เรียกกตัตตากรรม ฯ กรรมที่มีเจตนาตามบาลีเปนกรรมแท้ กรรมที่ไม่มีเจตนาตาม อรรถกถาเปนสักว่ากรรม เมื่อกรรมที่มีเจตนายังไม่ให้ผล กรรม ที่หาเจตนามิได้ มีโอกาสก็ให้ผล ฯ กรรมนั้นจัดเปนสองอย่าง

ที่เปนส่วนดี เรียกว่ากุศลกรรม ที่เปนส่วนชั่ว เรียกอกุศลกรรม บุทคลทำกรรมส่วนไหนกรรมส่วนนั้นก็เปนของบุทคลผู้นั้น บุทคลผู้ละโลกนี้ไปแล้วกรรมนั้นก็ติดตามไป สมด้วยเทศนานัยคาถาพุทธภาสิตว่า

อุโภ ปุญฺญญฺจ ปาปญฺจ ยํ มจฺโจ กุรุเต อิธ
ตญฺหิ ตสฺส สกํ โหติ ตญฺจ อาทาย คจฺฉติ
ตญฺจสฺส อนุคํ โหติ ฉายาว อนุปายินี ฯ

มีความว่า สัตว์ทำกรรมใดไว้ในโลกนี้เปนบุญหรือบาป ๒ ประการ กรรมนั้นย่อมเปนของเขา เขาย่อมพาเอากรรมนั้นไป กรรมก็ตามเขาไปเหมือนเงาตามตนฉะนั้น ฯ กรรมนั้นท่านจำแนกเปน ๓ หมวด หมวดละ ๔ กรรมหมวดต้นเปนต้นเค้าของกรรม คือ ๑ ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม กรรมให้ผลในปัจจุบันน์ทันตาเห็น ๒ อุปปัชชเวทนียกรรม กรรมที่ให้ผลในชาติที่สอง ๓ อปราปรเวทนียกรรม กรรมที่ให้ผลในชาติสืบ ๆ ไป ๔ อโหสิกรรม กรรมที่เลิกแล้วไม่ให้ผล ฯ

กรรมหมวด ๒ เปนกรรมที่แซกแซงให้ผล คือ ๑ ชนกกรรม กรรมที่ให้เกิดมาแล้วให้ผลตามพื้นเพเดิม เช่นคนเกิดในสกุลดีหรือชั่วอย่างไร ก็เปนไปตามสกุลของตน ๒ อุปัตถัมภกกรรม กรรมที่อุปถัมภ์ชนกกรรมให้แรงขึ้น เช่นคนเกิดในสกุลดี ย่อมดียิ่งขึ้นกว่าสกุลเดิม เกิดในสกุลชั่ว ย่อมชั่วยิ่งกว่าสกุลเดิม

อุปปีฬกกรรม กรรมที่เบียดเบียฬชนกกรรมไม่ให้เต็มที่ เช่นคนเกิดในสกุลดี ควรจะดีตามสกุล กลับไม่ดีถึงสกุล คนเกิดในสกุลชั่ว ควรจะชั่วตามสกุล กลับชั่วไม่ถึงสกุล ๓ อุปัจเฉทกกรรม เรียกอุปฆาตกกรรมบ้าง กรรมที่ตัดชนกกรรมเสีย เช่นคนเกิดในสกุลดี กลับเปนคนชั่ว คนเกิดในสกุลชั่ว กลับเปนคนดี ฯ

กรรมหมวด ๓ เปนกรรมที่ให้ผลก่อนและหลัง คือ ๑ ครุกรรม กรรมที่มีน้ำหนักมาก ฝ่ายกุศลได้แก่มหัคคตกรรมประสงค์ฌานทั้ง ๔ ฝ่ายอกุศลได้แก่ปัญจานันตริยกรรม ๒ พหุลกรรม เรียกอาจิณณกกรรมบ้าง กรรมที่สั่งสมมานานเปนอาจิณ ๓ อาสันนกรรม กรรมที่ทำในเวลาจวนตาย ๔ กตัตตากรรม กรรมที่ทำโดยไม่มีเจตนา ฯ กรรม ๔ อย่างหมวดนี้ มีอุปมาเหมือนบุทคลขึ้นณที่สูงโยนสิ่งที่มีน้ำหนักต่าง ๆ ลงมาพร้อมกัน สิ่งใดมีน้ำหนักมาก สิ่งนั้นก็ตกถึงพื้นก่อนโดยลำดับฉะนั้น กรรมวิภาคเปน ๓ หมวด ๆ ละ ๔ รวมเปน ๑๒ ฉะนี้ ฯ กรรมใดที่บุทคลได้ทำแล้วจัดเปนกรรมเก่า กรรมที่จะทำต่อไปข้างน่า จัดเปนกรรมใหม่ กรรมเก่าแก้ไม่ได้ เพราะกระทำเสียแล้ว กรรมใหม่แก้ได้ เพราะยังมิได้กระทำ บุทคลได้รับผลของกรรมเก่า ถ้าจะนึกคิดไป ก็กระทำให้เสียสติอารมณ์โทมนัสไปต่าง ๆ ท่านจึงว่าตามบุญตามกรรม ดังบุทคลผู้มีหนี้ต้องใช้หนี้ หนี้จะพึงน้อยหมดไป ได้รับผลเปนไทย ในเวลาที่พ้นหนี้แล้ว ฯ ส่วนกรรมใหม่จะทอดอาลัย

ว่า ตามบุญตามกรรม อย่างกรรมเก่าหาควรไม่ เมื่อทอดธุระในส่วนกรรมใหม่ นึกจะกระทำอะไร ก็กระทำตามชอบใจ ไม่มีทางแก้ไขที่จะให้กลับเปนคนดีหรือดียิ่ง ๆ ขึ้นไปได้ กรรมใหม่เปนของแก้ไขได้แท้ แก้ด้วยความไม่กระทำหรือกระทำโดยปฏิปักข์ คือ อกุศลกรรม แก้ด้วยกุศลกรรม ดังหนามยอกเอาหนามบ่งฉะนั้น ฯ บุทคลผู้เกิดมาในโลกนี้ที่ไม่เหมือนกัน เพราะกรรมดังวิสัชนามา ความต่างของบุทคลมีพะยานปรากฏแก่ตา บางคนเกิดมามีอายุยืนตั้งร้อยปี บางคนมีอายุไม่ตลอดวัน บางคนไร้โรคาพาธ บางคนขี้โรคโดยประการต่าง ๆ บางคนมีฉวีวรรณอันผุดผ่องน่าดู บางคนไม่น่าดู บางคนมีศักดาเดชามาก บางคนหาบมิได้ บางคนมั่งคั่งมีสมบัติมากมูล บางคนแร้นแค้นเหลือเข็ญ บางคนเกิดในสกุลสูงเปนที่นิยมนับถือ บางคนเกิดในสกุลต่ำช้าเลวทราม บางคนมีปรีชาเฉลียวฉลาด บางคนโง่เขลาจนนับนิ้วมือไม่ถ้วน ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงความต่างของบุทคลเหล่านี้ แก่สุภมาณพว่า อายุยืน มาจากการไม่ฆ่าสัตว์ อายุสั้น มาจากการฆ่าสัตว์ ไร้โรค มาแต่การไม่เบียดเบียฬสัตว์ ขี้โรค มาแต่การเบียดเบียฬสัตว์ มีฉวีวรรณอันผุดผ่อง มาแต่ความไม่ขี้โกรธ มีวรรณชั่ว มาแต่โทโสร้าย มีศักดาเดชามาก มาแต่มุทิตาจิตร ไม่มีศักดาเดชา มาแต่ริษยาเขา มีสมบัติมาก มาแต่ความบริจาค แร้นแค้นอนาถา มาแต่ความ

ตระหนึ่ มีสกุลสูง มาแต่อปจายนะการอ่อนน้อมวุฑฒบุทคลมี สกุลต่ำ มาแต่ถัมภะอติมานะต่อวุฑฒบุทคล มีปรีชาเฉลียวฉลาด มาแต่ความส้องเสพอบรมดี โง่เขลา มาแต่ความเกียจคร้านตรงกันข้าม ฯ บุทคลเกิดมาต่างกัน เพราะกรรมดังวิสัชนามาฉะนี้ บุทคลเหล่านี้รวมเปน ๔ จำพวก คือ โชติ โชติปรายโน ผู้สว่างมาสว่างไปจำพวกหนึ่ง โชติ ตมปรายโน ผู้สว่างมาแล้วมืดไปจำพวกหนึ่ง ตโม โชติปรายโน ผู้มืดมาแล้วสว่างไปจำพวกหนึ่ง ตโม ตมปรายโน ผู้มืดมามืดไปจำพวกหนึ่ง บุทคลผู้สว่างมามืดมา เพราะกรรมเก่า บุทคลผู้จะสว่างไปมืดไป เพราะกรรมใหม่ ที่แล้วมาเปนแล้วไป แก้ไม่ได้ ข้างน่าต่อไป ตั้งใจให้เปนผู้สว่างไป ฯ

ธรรมที่จะกระทำบุทคลให้เปนผู้สว่างไป ได้แก่บุญญกิริยา คือ การทำบุญ เมื่อแจกบุญญกิริยาเปน ๑๐ ประการ คือ ทาน ๑ สีล ๑ ภาวนา ๑ อปจายนะ ๑ เวยยาวัจจะ ๑ ปัตติทานะ ๑ ปัตตานุโมทนา ๑ ธัมมสวนะ ๑ ธัมมเทสนา ๑ ทิฏฐุชุกรรม ๑ ฯ ทานได้แก่การให้ การให้ที่เปนบุญนั้น ต้องถึงพร้อมด้วยสมบัติ ๓ ประการ คือ วัตถุสมบัติ ๑ เจตนาสมบัติ ๑ ปูชเนยยสมบัติ ๑ ฯ พัสดุที่ให้เปนของปราศจากโทษสำเร็จประโยชน์แก่ปฏิคาหก อันตนได้มาแล้วโดยชอบธรรม เรียกว่าวัตถุสมบัติ ฯ จิตรของผู้ให้ปราศจากมลทินโทษ มีปราโมทย์ในกาลทั้งสาม คือ ก่อนให้

ขณะให้ ให้แล้ว เรียกว่าเจตนาสมบัติ ฯ ปฏิคาหกผู้รับทาน เปนผู้ประพฤติเพื่อละ ราคะ โทสะ โมหะ หรือละได้แล้ว จัดเปนผู้ควรบูชา เรียกว่าปูชเนยยสมบัติ การให้ถึงพร้อมด้วยสมบัติ ๓ ประการนี้ นับเปนทานมัย บุญสำเร็จด้วยการให้ประ-การหนึ่ง ฯ

สีลนั้น ได้แก่การรักษามรรยาท กาย วาจา เรียบร้อย อาศัยเจตนาความตั้งใจงดเว้น ตั้งต้นแต่เว้นจากความไม่กระทำการฆ่าสัตว์ การลัก การประพฤติผิดในกาม การพูดปด การเสพสุราเมรัย เปนอาทิ ฯ ผู้ที่นึกถึงตนเปนอุปมา เห็นโทษแห่งเวรทั้ง ๕ ประการ ย่อมเปนผู้มีเมตตากรุณาสัตว์ เฉลี่ยพัสดุของตนให้ทาน สันโดษด้วยภรรยาสามีของตน มีสัจจวาจา เลิกการเสพสุราเมรัย กระทำตนให้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ ฯ ผู้มีสีลย่อมไม่หวาดหวั่นต่อภัยที่จะมีมาเพราะทุสีล สีลอันบุทคลรักษาดีแล้ว ย่อมรักษาบุทคลผู้รักษาสีล ความเว้นจากเวรทั้ง ๕ นี้เปนอาทิ นับเปนสีลมัย บุญสำเร็จด้วยสีลประการหนึ่ง ฯ

ภาวนานั้น ได้แก่การกระทำจิตรให้สงบ แจกออกเปนสมถ-ภาวนา และวิปัสนาภาวนา กระทำจิตรให้สงบจากนิวรณ์ ด้วยความนึกถึงธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ จัดเปนสมถภาวนา การกระทำจิตรให้สงบจากกิเลสพ้นจากนิวรณ์ด้วยปัญญา คือ ปรีชาที่รู้ความตามที่เปนจริงของสิ่งทั้งปวง จัดเปนวิปัสนาภาวนา ความ

กระทำจิตรให้สงบด้วยภาวนา นับเปนภาวนามัย บุญสำเร็จด้วยภาวนาประการหนึ่ง ฯ

อปจายนะนั้น ได้แก่การอ่อนน้อมนอบนบเคารพในบุทคลหรือวัตถุที่ควร บุทคลที่สมควรเช่นนั้น ได้แก่ชาติวุฑฒะ วยวุฑฒะ คุณวุฑฒะ บุทคลทั้งสามจำพวกนี้ เสร็จมาแต่กุศลความดีงาม เมื่อมาอ่อนน้อมเคารพในบุทคลเช่นนี้ ชื่อว่าอ่อนน้อมเคารพในธรรมด้วย ฯ เย จ อตีตา สมฺพุทฺธา เย จ พุทฺธา อนาคตา พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทั้งที่เปนอดีต อนาคต ปัจจุบันน์ พระพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่านั้น ล้วนเคารพในพระสัทธรรมทั้งสิ้น ความเคารพในบุทคลและธรรมนี้ จัดเปนอปจายนมัย บุญสำเร็จด้วยการอ่อนน้อมประการหนึ่ง ฯ

เวยยาวัจจะนั้น ได้แก่การช่วยกระทำกิจกรรมอันปราศจากโทษในบุทคลหรือสถานอันสมควร จัดเปนเวยยาวัจจมัย บุญสำเร็จด้วยการกระทำความขวนขวายประการหนึ่ง ฯ

ปัตติทานะนั้น ได้แก่การตั้งใจอุทิศความกระทำกิจที่เปนกุศลเพื่อผู้อื่นด้วยเมตตาอารี จัดเปนปัตติทานมัย บุญสำเร็จด้วยการให้ส่วนบุญประการหนึ่ง ฯ

ปัตตานุโมทนามัยนั้น ได้แก่การอนุโมทนา คือพลอยยินดีไม่มีริษยาในเวลาที่ผู้อื่นได้ประสบความสุขความเจริญต่าง ๆ หรือยินดีอนุโมทนา ในเวลาที่ผู้อื่นกระทำกองการกุศล จัดเปนปัตตา-

นุโมทนามัย บุญสำเร็จด้วยการอนุโมทนาประการหนึ่ง ฯ

ธัมมสวนะนั้น ได้แก่การตั้งใจฟังธรรมโดยเคารพ คอยกำหนดธรรมที่ฟังนั้น แล้วนำไปใคร่ครวญพิจารณา สำเร็จประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่นโดยลำดับ จัดเปนธัมมสวนมัย บุญสำเร็จด้วยการฟังธรรมประการหนึ่ง ฯ

ธัมมเทสนานั้น ได้แก่การชี้แจงแสดงศิลปวิทยาที่ปราศจากโทษ ให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ที่ได้สะดับ ตลอดถึงแนะนำให้รู้จักบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์โดยลำดับ จัดเปนธัมมเทสนามัย บุญสำเร็จด้วยการแสดงธรรมประการหนึ่ง ฯ

ทิฏฐุชุกรรมนั้น ได้แก่การกระทำทิฏฐิ คือ ความเห็นของตนให้ตรงต่อคลองธรรมที่จริงที่ชอบ ทิฏฐุชุกรรมในบุญญกิริยาวัตถุนี้ ประสงค์ความเว้นจากมิจฉาทิฏฐิอย่างหยาบ ซึ่งเปนสัคคาวรณ์ เมื่อทิฏฐิความเห็นตรงต่อคลองธรรมที่ชอบแล้ว ก็เปนเหตุให้งดจากกรรมที่ชั่ว ประพฤติกรรมที่ดี เพราะฉะนี้ จึงเปนบุญญกิริยาวัตถุประการหนึ่ง ฯ

บุญญกิริยาทั้ง ๑๐ ประการนี้ แต่ละอย่างล้วนกำจัดเครื่องเสร้าหมองจิตร กระทำจิตรให้ผ่องใส ตามภูมิของธรรมและบุทคล จิตฺเต อสงฺกิลิฏฺเฐ สุคติ ปาฏิกงฺขา เมื่อจิตรไม่เสร้าหมองแล้ว สุคติเปนหวังได้ เพราะฉะนั้น จึงจัดว่าเปนปฏิปทา ข้อปฏิบัติที่จะกระทำบุทคลให้เปนผู้สว่างไป ฯ

อปฺปมาทํ ปสํสนฺติ ปุญฺญกิริยาสุ ปณฺฑิตา ในบุญญกิริยาทั้ง ๑๐ อย่างนี้ บัณฑิตสรรเสิญความไม่ประมาท คือ ยกความไม่ประมาทเปนยอดของบุญญกิริยา ๆ ความไม่ประมาทนั้น ได้แก่ความไม่เลินเล่อทอดธุระในกิจที่ควรละควรเจริญ บุทคลผู้ดำเนิรในบุญญกิริยา ก็สำเร็จด้วยความละความเจริญทุกประการ เพราะฉะนั้น จึงรวมอยู่ในความไม่ประมาท ท่านยกความไม่ประมาทเปนยอดบุญ เพราะเหตุฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคผู้ประกอบด้วยพระมหากรุณาในหมู่สัตว์ หวังความสว่างไปแก่สัตว์ทั้งปวงจึงได้อนุศาสนีพร่ำสั่งสอนสัตว์ ในอัปปมาทธรรมจนปริโยสานโดยพระพุทธภาสิตดังนี้ว่า หนฺททานิ ภิกฺขเว อามนฺตยามิ โว ภิกษุทั้งหลาย เราขอเตือนท่านทั้งหลาย วยธมฺมา สงฺขารา สังขารทั้งหลาย มีความเสื่อมไปเปนธรรมดา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ ท่านทั้งหลาย จงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด ดังนี้ ๆ ความไม่เลินเล่อ ไม่ปราศจากสติ ชื่อความไม่ประมาท ความไม่ประมาทนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้ว ทั้งที่เปนเหฏฐิมปริยาย ๆ อย่างต่ำ อุปริมปริยาย ๆ อย่างสูง ๆ เหฏฐิมปริยายนั้น ได้แก่การไม่ประมาทในอันที่จะละกายทุจจริต ทำกายสุจริตให้บังเกิดมี ๑ ไม่ประมาทในอันที่จะละวจีทุจจริต ทำวจีสุจริตให้บังเกิดมี ๑ ไม่ประมาทในอันที่จะละมโนทุจจริต ทำมโนสุจริตให้บังเกิดมี ๑ ไม่ประมาทในอันที่จะละความเห็นผิด ทำ

ความเห็นถูกให้บังเกิดมี ๑ ความไม่ประมาทโดยปริยายนี้ นับว่าเปนเหฏฐิมปริยาย ก็เพราะเปนธรรมที่จะพึงประพฤติปฏิบัติทั่วไปในชนทั้งปวง ฯ อุปริมปริยายนั้น ทรงแสดงความไม่ประมาทในการระวังรักษาจิตร ไม่ให้กำหนัดยินดีในธรรมที่น่ากำหนัดยินดี ๑ ไม่ให้โกรธเคืองประทุษร้าย ในธรรมที่น่าโกรธเคืองประทุษร้าย ๑ ไม่ให้หลงในธรรมที่น่าหลง ๑ ไม่ให้มัวเมาในธรรมที่น่ามัวเมา ๑ ความไม่ประมาทโดยปริยายนี้ นับว่าเปนอุปริมปริยาย ก็เพราะเปนธรรมอันสูง เปนไปเพื่อพระนิพพาน เพราะพระนิพพานเปน ราคกฺขโย เปนที่สิ้นไปแห่งราคะ โทสกฺขโย เปนที่สิ้นไปแห่งโทสะ โมหกฺขโย เปนที่สิ้นไปแห่งโมหะ มทนิมฺมทโน บันเทาเสียซึ่งความมึนเมา ฉะนี้ ฯ

ความไม่ประมาทนี้ จะบังเกิดขึ้นแก่บุทคล เพราะอาศัยได้ประสบพะยานแห่งความสิ้นความเสื่อม หรือมารำพึงถึงความสิ้นความเสื่อม แต่นั้น อัปปมาทธรรมก็เกิดขึ้น เช่นบุทคลมาเห็นความสิ้นความเสื่อมแห่งทรัพย์ ย่อมเปนเหตุให้ไม่ประมาทในการแสวงหาทรัพย์ ในการบริหารทรัพย์ ในการผ่อนปรนจับจ่ายทรัพย์ เมื่อมาเห็นความสิ้นความเสื่อมแห่งยศ ย่อมเปนเหตุให้ระวังรักษากิจการงานน่าที่ของตน ไม่เลินเล่อเผลอพลั้งโดยประการต่าง ๆ เมื่อบุทคลมารำพึงถึงความสิ้นความเสื่อมแห่งสังขารของตนว่า แก่เฒ่าชราทุพพลภาพแล้ว ทั้งโรคาพยาธิก็

รบกวนประจำอยู่ ใกล้ต่อความตาย แต่นั้น ก็ไม่ประมาท รีบขวนขวายในบุญกุศลจริยา ตามที่ตนเห็นว่าจะเปนที่พึ่งของตนได้ฉะนี้ การเห็นพะยานแห่งความเสื่อมสิ้นก็ดี รำพึงถึงความเสื่อมสิ้นก็ดี เปนเครื่องเตือนใจให้เกิดอัปปมาทธรรมได้ฉะนี้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงอนุสาสน์ไม่ให้ประมาท จึงยกความสิ้นความเสื่อมขึ้นก่อนว่า วยธมฺมา สงฺขารา แล้วตรัสว่า อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ ภายหลัง ฯ

มนสิการ ถึง ความ สิ้น ความ เสื่อม อัน เปน เหตุ แห่ง อัปปมาทธรรมนั้น ดังในอภิณหปัจจเวกขณ์ ซึ่งทรงอนุญาตให้สตรีบุรุษคฤหัสถ์บรรพชิตหมั่นพิจารณาดังนี้ว่า ชราธมฺโมมฺหิ เรามีความแก่เปนธรรมดา ชรํ อนตีโต จะล่วงความแก่ไปไม่ได้ พยาธิธมฺโมมฺหิ เรามีความเจ็บไข้เปนธรรมดา พยาธึ อนตีโต จะล่วงความเจ็บไข้ไปไม่ได้ มรณธมฺโมมฺหิ เรามีความตายเปนธรรมดา มรณํ อนตีโต จะล่วงความตายไปไม่ได้ สพฺเพหิ เม ปิเยหิ มนาเปหิ นานาภาโว วินาภาโว เราจะต้องละเว้นเปนต่าง ๆ คือ จะต้องพลัดพรากจากสัตว์และสังขารอันเปนที่รักที่ชอบใจทั้งสิ้น กมฺมสฺสโกมฺหิ กมฺมทายาโท กมฺมโยนิ กมฺมพนฺธุ กมฺมปฏิสฺสรโณ เรามีกรรมเปนของ ๆ ตน เปนผู้รับผลของกรรม มีกรรมเปนกำเนิด มีกรรมเปนเผ่าพันธุ์ มีกรรมเปนที่พึ่งอาศัย ยํ กมฺมํ กริสฺสามิ กลฺยาณํ วา ปาปกํ วา ตสฺส ทายาโท ภวิสฺสามิ

เราจักทำกรรมอันใดไว้ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม จักเปนผู้รับผลของกรรมอันนั้น ดังนี้ ฯ ตโต อุตฺตรึ ปจฺจเวกฺขิตพฺพํ หรือพิจารณาให้ยิ่งขึ้นไปกว่านี้ ว่า น โข ปนาหเมว ใช่ว่าเราจะมีความแก่ ความเจ็บ ความตาย เปนธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ ความเจ็บ ความตายไปได้ แต่ผู้เดียวเท่านั้นหามิได้ ถึงสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง มาอยู่ ไปอยู่ จุติอยู่ เกิดอยู่ ก็ล้วนเปนผู้มีความแก่ ความเจ็บ ความตาย เปนธรรมดา ไม่ล่วงพ้น ความแก่ ความเจ็บ ความตายไปได้เหมือนกัน ใช่ว่าเราจะต้องละเว้นเปนต่าง ๆ จากของรักของชอบใจแต่ผู้เดียวเท่านั้นหามิได้ ถึงสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง มาอยู่ ไปอยู่ จุติอยู่ เกิดอยู่ ก็ล้วนจะต้องละเว้นเปนต่าง ๆ จากของรักของชอบใจเหมือนกัน ใช่ว่าเราจะต้องมีกรรมเปนของ ๆ ตน เปนผู้รับผลของกรรม มีกรรมเปนกำเนิด มีกรรมเปนเผ่าพันธุ์ มีกรรมเปนที่พึ่งอาศัย เราจักทำกรรมอันใดไว้ ดีหรือชั่ว จักเปนผู้รับผลของกรรมอันนั้นแต่ผู้เดียวหามิได้ ถึงสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง มาอยู่ ไปอยู่ จุติอยู่ เกิดอยู่ ก็ล้วนเปนผู้มีกรรมเปนของ ๆ ตน เปนผู้รับผลของกรรม มีกรรมเปนกำเนิด มีกรรมเปนเผ่าพันธุ์ มีกรรมเปนที่พึ่งอาศัย สัตว์ทั้งหลายจักทำกรรมอันใดไว้ ดีหรือชั่ว ก็จักเปนผู้รับผลขอรกรรมอันนั้นเหมือนกัน ดังนี้ ฯ การพิจารณาในอภิณหปัจจเวกขณ์ทั้ง ๕ นี้ เปนทางที่จะตัดความประมาทมัวเมา ว่า เรายังหนุ่ม ยังสาว ไม่

มีโรคภัยไข้เจ็บ ยังไม่ใกล้ต่อความตาย และเปนอุบายที่จะได้ตระเตรียมตน บำเพ็ญกุศลสุจริต ส่วนที่เปนภาวนากิจ ละส่วนปหานธรรมเสีย ฯ อภิณหปัจจเวกขณ์ทั้ง ๕ นี้ เปนอุปการะให้เห็นความสิ้นความเสื่อม เปนเหตุแห่งอัปปมาทธรรม ฯ และทางที่จะพิจารณาให้เห็นความสิ้นและความเสื่อมแห่งสังขารนั้นไม่ใช่แต่เพียงเท่านี้ มีหลายประการ บัณฑิตได้ประมวลธรรมทั้งหลาย อันเปนเหตุแห่งอัปปมาทธรรม เรียกวิปัสนานัย ดังนี้ รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ รูปทั้งหลายที่เปนอดีต อนาคต และปัจจุบันน์ อันปัจจัยตกแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ไม่เที่ยง มีอันสิ้นไปเปนธรรมดา มีอันทำลายไปเปนธรรมดา มีอันดับไปเปนธรรมดา แม้ในเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ ก็เปนอย่างเดียวกัน ฯ สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สังขารคือเบญจขันธ์ไม่เที่ยง เปนทุกข์ มีอันแปรปรวนไปเปนธรรมดา ความเที่ยง ความเปนสุข ความไม่แปรปรวนนั้น อันบุทคลจะได้ในที่ไหน ยนฺตํ ชาตํ สิ่งใดเปนแล้ว เกิดแล้ว อันปัจจัยปรุงแล้ว มีอันทำลายไปเปนธรรมดา บุทคลจะมาวิงวอนปรารถนาว่าขอสิ่งนั้นอย่าประไลไปเลย ดังนี้ ข้อนั้นไม่เปนฐานะที่จะได้สมประสงค์ ฯ อโห วต เม อิมินา วีติวตฺเตน รตฺตินฺทิเวนโอ โดยวันคืนล่วงไป ๆ นี้ แม้อายุของเรา ก็สิ้นไป ชีวิตของเราก็รุกรั้นหมดไป ใกล้ต่อความตาย ฯ พหุกา โข เม ปจฺจยา

มรณสฺส ปัจจัยแห่งความตายของเรามากมายนัก มีทั้งภายในภายนอก เราพึงทำกาลกิริยาด้วยเหตุนั้น ๆ ด้วยอันตรายนั้น ๆ ดังนี้ ๆ เมื่อบุทคลมารำพึงถึงอภิณหปัจจเวกขณ์และวิปัสนานัยดังนำมาแสดงนี้ แต่ละอย่าง ๆ ล้วนเปนอุปการะแก่อัปปมาทธรรมทั้งสิ้น ๆ

คำใดที่ผู้ใหญ่สั่ง ในเวลาใกล้จะแตกดับทำลายขันธ์ คำนั้นเปนของศักดิ์สิทธิ ย่อมเปนที่เคารพนับถือของผู้น้อย ดังบิดาของสิงคาลมาณพ สั่งให้สิงคาลมาณพนอบน้อมทิศทั้ง ๖ สิงคาลมาณพก็กระทำตามคำสั่งนั้นตลอดมา จนพบพระบรมศาสดาทรงแสดงทิศทั้ง ๖ ในศาสนานี้ ให้สำเร็จประโยชน์แก่สิงคาลมาณพ ๆ และพระเจ้าทีฆีติผู้เปนพระราชบิดาของทีฆาวุกุมารสั่งในอวสานที่สุดแก่ทีฆาวุกุมาร ไม่ให้เห็นแก่ยาวไม่ให้เห็นแก่สั้น เวรย่อมระงับด้วยไม่มีเวร ทีฆาวุกุมารก็เคารพรับคำสั่งนั้นจนได้สำเร็จผลอันดี เปนกษัตริย์ครองโกศลราชธานีแทนพระราชบิดากับพาราณสี ของพระเจ้าพรหมทัตต์ณะภายหลัง รวมทั้งสองพระนคร ๆ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงอนุสาสน์สั่งสอนในที่สุด ให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท เพราะเหตุนั้น พุทธสาสนิกชนควรจะเคารพรับอัปปมาทธรรมของสมเด็จพระบรมศาสดา ดังแสดงมาฉะนี้ ๆ

อนุสสติเทศนา
ของ
พระเทพกวี

"อรญฺเญ รุกฺขมูเล วา สุญฺญาคาเร ว ภิกฺขโว
อนุสฺสเรถ สมฺพุทฺธํ ภยํ ตุมฺหาก โน สิยา
โน เจ พุทฺธํ สเรยฺยาถ โลกเชฏฺฐํ นราสภํ
อถ ธมฺมํ สเรยฺยาถ นิยฺยานิกํ สุเทสิตํ
โน เจ ธมฺมํ สเรยฺยาถ นิยฺยานิกํ สุเทสิตํ
อถ สงฺฆํ สเรยฺยาถ ปุญฺญกฺเขตฺตํ อนุตฺตรํ
เอวมฺพุทฺธํ สรนฺตานํ ธมฺมํ สงฺฆญฺจ ภิกฺขโว
ภยํ วา ฉมฺภิตตฺตํ วา โลมหํโส น เหสฺสตีติ ฯ

บัดนี้ จักได้แสดงอนุสสติ ความตามระลึก เปนเครื่องเจริญสัทธาปสาทะของพุทธสาสนิกชนพอสมควร ฯ การตามระลึกถึงบุทคลหรือธรรมอย่างใดก็ตาม ถ้ามิได้เปนไปเพื่อความสงบใจ กลับเปนไปเพื่อความร้อนใจ ความตามระลึกอันนั้น ไม่นับเปนอนุสสติในทางพระพุทธสาสนา จัดเปนอนุสสติทางโลก มีพระพุทธภาสิตแสดงไว้ในอนุตตริยสูตรดังนี้ว่า อิธ ภิกฺขเว เอกจฺโจ เปนอาทิ ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บางคนในโลกนี้ มาตาม

ระลึกถึงความได้ลาภ คือบุตรบ้าง ภรรยาบ้าง ทรัพย์บ้าง หรือมา ตามระลึกสูงต่ำอย่างอื่น หรือมาระลึกถึงสมณพราหมณ์ผู้มีความ เห็นผิด ปฏิบัติผิด อตฺเถสา ภิกฺขเว อนุสฺสติ ภิกษุทั้งหลาย ความตามระลึกนั้น มีอยู่ เนสา นตฺถีติ วทามิ เราไม่กล่าว คัดค้านว่าไม่มีดังนี้ สา จ โข เอสา ภิกฺขเว อนุสฺสติ ก็อนุสสติ นั้นแล เปนอนุสสติที่เลว ให้ก่อรังสร้างบ้าน เปนของบุถุชน ไม่ใช่ของอริยบุทคล ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เปนไปเพื่อ นิพพิทา วิราค นิโรธ ความสงบ ความรู้ยิ่ง ความรู้พร้อม ความดับสนิท ดังนี้ นี่เปนตัวอย่างของอนุสสติทางโลก ยังความ ตามระลึกอย่างอื่น ๆ มีอยู่อีกมาก พึงตัดสินด้วยความไม่สงบ และความสงบ ฯ เมื่อมาตามระลึกถึง ใจไม่สงบ ไม่ใช่อนุสสติ ในพระพุทธสาสนา เมื่อใจสงบ จึงเปนอนุสสติในพระพุทธ-สาสนา ตัวอย่างของอนุสสติในพระพุทธสาสนาได้แก่ พุทธา-นุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ ฯ พระพุทธเจ้าทรงพระคุณ น่าระลึกนัก สนฺโต โส ภควา พระองค์เปนผู้สงบระงับกาย วาจา ใจ น่าเลื่อมใสสักการบูชา แม้จะมิได้เห็นพระองค์ด้วย ตนเอง ก็พึงดูพระพุทธรูปแทนพระองค์ในบัดนี้ ตาดูพระพุทธ-รูป ใจนึกถึงพระพุทธเจ้า ความดูนั้น จักสำเร็จเปนทัสสนา-นุตตริยานิสงส์ ดีกว่าอย่างอื่น ๆ ฯ สมถาย ธมฺมํ เทเสสิ เมื่อพระองค์เปนผู้สงบระงับแล้ว ได้ทรงแสดงธรรมสั่งสอนสัตว์

เพื่อความสงบระงับ ก็ธรรมที่พระองค์ทรงสั่งสอนให้สงบระงับนั้นมี ประการเปนอันมาก ตามอัธยาศัยของสัตว์ ธรรมที่เปนอนุสาสนี เปนไปในสาวกมากกว่าอย่างอื่น คือ อนิจฺจํ ทุกขํ อนตฺตา อริยสาวกพวกนักฟังมาได้สะดับทราบความเปนไปเช่นนี้ ก็เบื่อหน่ายไม่อยากได้ใคร่ดีในสรรพสิ่งที่ไม่เที่ยง เปนทุกข์ เปนอนัตตา แต่นั้น ฉพังคุเบกขา ความวางเฉยสงบระงับก็มี ๆ นี้ แสดงพระรัตนตรัยรวมเปนอันเดียวกัน พระพุทธเจ้าเปนผู้สงบระงับแสดงธรรมเพื่อสงบระงับ ให้อริยสาวกสงบระงับตามเสด็จ ผู้ใดมาอนุสสรถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ ผู้นั้นก็เปนสัตบุรุษผู้สงบระงับ เพราะเหตุนั้น พระพุทธ พระธรรม พระ-สงฆ จึงควรเปนอนุสสติ หรือจะพึงแยกตามระลึกฉะเพาะรัตนะอันหนึ่ง ๆ โดยพระคุณที่เพื่องฟุ้งเปนไปดังนี้ว่า อิติปิ โส ภควา แม้เพราะเหตุนี้ ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น อรหํ พระองค์เปนพระอรหันต์ คือ เปนผู้ไกลจากกิเลสบาปธรรมทั้งปวงตลอดทั้งวาสนา ฯ เปนผู้หักสังสารจักร ได้แก่อวิชชา ตัณหา อุปาทานกรรม ฯ เปนผู้ควรแนะนำสั่งสอนสัตว์ และเปนผู้ควรรับความเคารพนับถือสักการบูชา ฯ เปนผู้ไม่มีข้อลี้ลับ คือ ความเสียหายจะพึงซ่อนเร้นไม่ให้คนอื่นรู้ ฯ สมฺมาสมฺพุทฺโธ เปนผู้ตรัสรู้ชอบเอง คือ ตรัสรู้ของจริงสี่อย่าง ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มัคค์ โดยลำพังพระองค์ ฯ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน เปน

ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยวิชชาและจรณะ คือ พระองค์เปนผู้ได้วิชชาด้วย เปนผู้รู้จักทางเครื่องได้วิชชานั้นด้วย พระองค์ทรงทราบทั้งเหตุทั้งผล โดยประการทั้งปวง ฯ สุคโต เปนผู้เสด็จไปดีแล้ว คือ เสด็จไปในที่ใด ๆ ย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จ แก่ประชาชนในที่นั้น ๆ อนึ่งตั้งแต่เสด็จออกบรรพชา จนตราบเท่าปรินิพพาน โดยอาการอันดีทุกอย่าง ไม่มีปางไหนที่บัณฑิตจะพึงยกขึ้นข้อนขอดได้ในภายหลัง ฯ โลกวิทู เปนผู้รู้จักโลก คือ ทรงรู้จักถิ่นสถานบ้านเมืองทางภูมิศาสตรโดยปรุโปร่ง ซึ่งจัดเปนโอกาสโลก และทรงรู้จักอัธยาศัยของคนต่างถิ่นต่างชั้นทุกจำพวก ซึ่งจัดเปนสัตวโลก และทรงเห็นเหตุอันปรุงแต่งคนสัตว์เหล่านั้น พร้อมทั้งถิ่นสถานยิ่งหรือหย่อนเปนอย่างไร จนหายตื่นเต้นหายตระหนกตกใจ ในอารมณ์ที่น่ารักน่าชังทั้งปวง ซึ่งจัดเปนสังขารโลก ฯ อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ เปนสารถีฝึกบุรุษผู้ควรฝึก ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า คือ พระองค์ฉลาดในวิธีฝึกหัดบุทคลผู้สมควร ให้เรียบร้อยสงบระงับ ดังสารถีผู้ฉลาดฝึกกุญชรอัสสดรฉะนั้น แต่พระองคเปนผู้ล้ำเลิศยิ่งกว่าสารถีทั้งปวง โดยมิต้องใช้อำนาจอาชญา แม้เมื่อฝึกผู้ใดให้เรียบร้อยลงกระแสแล้ว ผู้นั้นไม่กลับอาละวาดอย่างสัตวพาหนะที่สารถีฝึก จึงเปนยอดเยี่ยมแห่งสารถี ฯ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ พระองค์เปนศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย คือ พระองค์เปนศาสดา

ของบุทคลได้ทุกชั้น ตลอดถึงสมมติเทวดา และสามารถเปนศาสดาของเทพเจ้าได้ทุกชั้น ตลอดถึงพรหมกายิกะ น่าที่ศาสดาของพระองค์มีบริบูรณ์ไม่บกพร่อง ฯ พุทฺโธ เปนผู้เบิกบานแล้ว คือ ทรงพระคุณธรรมเต็มที่ไม่บกพร่อง เพราะได้บำเพ็ญพุทธกิจยังสาวกให้เปนพะยานแห่งเญยยธรรม พระคุณบทว่า สมฺมาสมฺพุทฺโธ ประสงค์ความว่า ได้ตรัสรู้แล้ว แต่ยังไม่ได้ทรงสั่งสอนผู้อื่น พระคุณบทว่า พุทฺโธ ประสงค์ตั้งแต่ได้โปรดพระเบญจวัคคีย์แล้ว ฯ ภควา เปนภควา คือ เปนผู้แจกธรรม เปนผู้มีส่วนแห่งธรรม เปนผู้ควรคบสมาคม เปนผู้หัก คือ กำจัดกิเลสและบาปธรรมทั้งปวง เปนผู้มีโชคดีโดยลำดับ พระคุณสมบัติเหล่านี้ ย่อมถึงความสงเคราะห์เปนพระคุณสมบัติ ๓ ประการ คือ พระปรีชาญาณอันลึกแหลมล้ำสามัญชน และความบริสุทธิหมดจดจากสรรพกิเลสน้อยใหญ่โดยประการทั้งปวง และพระกรุณาอันใหญ่หลวงไม่สิ้นสุดในหมู่สัตว์ รวมเปนพระคุณสมบัติ ๓ ประการฉนี้ ฯ เมื่อสรูปโดยสังเขปได้พระคุณสมบัติเปน ๒ ประการ คือ อัตตหิตคุณ พระคุณที่เปนประโยชน์เกื้อกูลฉะเพาะพระองค์ ได้แก่พระปัญญาคุณกับพระบริสุทธิคุณ ๑ ปรหิตคุณ พระคุณที่เปนประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้อื่น ได้แก่พระกรุณาคุณ ๑ อันนี้เปนอธิบายพระพุทธคุณ ฯ

สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้า

ตรัสดีแล้ว ก็พระธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้วนั้น กล่าวโดยขันธ์ ได้แก่พระธรรมแปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์ ย่อลงคงเปนสองพระธรรมขันธ์ คือ ปหานขันธ์ ๑ ภาวนาขันธ์ ๑ อันการประพฤติธรรมย่อมมีสองประการเท่านี้ ฯ บันดาบาปอกุศล อธัมมจริยวิสมจริยา จะมีประเภททุจจริต อกรณียกิจ อย่างหยาบ อย่างกลาง อย่างละเอียด ชะนิดไหนก็ตาม ที่เปนฝ่ายปหานกิจ ควรละสิ้น ฯ บรรดาบุญ กุศล สุจริต กรณียกิจ ธัมมจริยสมจริยา จะมีประเภทอย่างหยาบ อย่างกลาง อย่างละเอียด ชะนิดไหนก็ตาม เปนฝ่ายภาวนากิจ ควรเจริญสิ้น ฯ ธรรมเหล่าใดที่พระองค์ทรงแสดงว่า เปนปหานกิจควรละ ธรรมเหล่านั้นควรละจริง ธรรมเหล่าใดที่พระองค์ทรงแสดงว่า เปนส่วนภาวนากิจควรเจริญ ธรรมเหล่านั้นก็ควรเจริญจริง ผู้ใดไม่ละธรรมควรละ ไม่เจริญธรรมควรเจริญ ทุกขโทษโดยประการต่าง ๆ ก็มีแก่ผู้นั้น ฯ ผู้ใดมาละธรรมควรละ เจริญธรรมควรเจริญ คุณประโยชน์ก็มีแก่ผู้นั้น เพราะฉะนั้น ธรรมจึงชื่อว่า สฺวากฺขาโต อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว ฯ สนฺทิฏฺฐิโก พระธรรมเปนของอันบุทคลจะพึงเห็นเอง คือ ไม่ต้องเชื่อผู้อื่นบอกเล่า ผู้ใดเปนผู้ปฏิบัติธรรม ผู้นั้นย่อมเห็นเอง ฯ อกาลิโก พระธรรมเปนของไม่มีกาลเวลา คือ มิได้กำหนดกาลที่จะประพฤติเช้าสายเที่ยงบ่ายเย็นค่ำประพฤติได้ทุกเวลา ฯ อนึ่งเมื่อประ-

พฤติธรรมได้แล้ว ก็ได้รับอานิสงสผลของธรรมต่อติดไป มิได้มีผัดเพี้ยนกำหนดกาลเวลาว่า ผู้ประพฤติธรรม ต้องประพฤติธรรมเท่านั้นเวลา จึงจะจ่ายผลของสัมมาปฏิบัติให้ ดังนี้ เพราะฉะนั้น พระธรรมจึงเปน อกาลิโก ฯ เอหิปสฺสิโก พระธรรมเปนของราวกะจะร้องเรียกผู้อื่นให้มาดูได้ ดังบุทคลผู้มีของดีวิเศษอาจอวดเขาได้ คือ ธรรมเปนของดีจริง และมิใช่ดีฉะเพาะธรรม ผู้ใดประพฤติ ธรรมย่อมทำผู้นั้นให้ดีด้วย เพราะฉะนั้น พระธรรมจึงเปน เอหิปสฺสิโก ฯ โอปนยิโก พระธรรมเปนของควรที่บุทคลจะพึงน้อมเข้ามาใส่ใจ คือ มาเก็บไว้ในใจ รักษาไว้ที่ใจ เพราะใจที่มีธรรมอยู่ด้วย ธรรมก็ช่วยรักษาใจ ไม่ให้ว้าเหว่อนาถา ได้รับแต่ความชุ่มชื่นสุขใจ เพราะฉะนั้น พระธรรมจึงเปน โอปนยิโก ฯ ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ พระธรรมเปนของอันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงรู้แจ้งฉะเพาะตัว คือ พระคุณความดีของพระธรรมเปน สฺวากฺขาโต สนฺทิฏฺฐิโก อกาลิโก เอหิปสฺสิโก โอปนยิโก เหล่านี้ อันวิญญูชนจะพึงรู้ได้ด้วยตนเอง ผู้ใดปฏิบัติธรรม ผู้นั้นก็รู้ประจักษ์ด้วยตนเอง ไม่ต้องเชื่อผู้อื่นบอกเล่า ฯ อนึ่งผู้ใดปฏิบัติธรรม ผลแห่งความปฏิบัติก็มีแก่ผู้นั้น ผู้อื่นจะมาพลอยได้ด้วย เพราะไม่ต้องปฏิบัติมิได้มีเหตุนี้ พระธรรมจึงเปน ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ ฯ เมื่อจะย่อแสดงพระคุณของพระธรรม ได้สองประการ คือ สุธมฺมตา

พระธรรมเปนของดีของงาม ๑ ยังผู้ปฏิบัติธรรมให้ดีงามตามธรรม ๑ คือ พระธรรมไม่เปนแต่ดีฉะเพาะ พระธรรมย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ทำผู้ปฏิบัติธรรมให้ถึงความสุขเห็นประจักษ์ในทิฏฐธรรม ยังผู้ประพฤติธรรมไม่ให้ไปสู่ทุคคติสถาน สมด้วยพุทธภาสิตบรรหารว่า ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ธมฺโม สุจิณฺโณ สุขมาวหาติ ธรรมอันบุทคลประพฤติดีแล้วนำสุขมาให้ เอสานิสํโส ธมฺเม สุจิณฺเณน ทุคฺคตึ คจฺฉติ ธมฺมจารี ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุคคตินี้เปนอานิสงส์ในธรรมที่บุทคลประพฤติดีแล้ว ดังนี้ อันนี้เปนอธิบายพระธรรมคุณ ฯ

สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ พระสงฆสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เปนผู้ปฏิบัติดีแล้ว อธิบายว่า คำว่า ปฏิบัติ คือประพฤติธรรม ประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม จึงชื่อว่า ปฏิบัติดีปฏิบัติธรรมไม่สมควรแก่ธรรม ชื่อว่า ปฏิบัติชั่ว ตรงกันข้ามปฏิบัติธรรมเปนธรรมาธิปไตย จัดเปนปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแท้ ปฏิบัติเปนอัตตาธิปไตย และโลกาธิปไตย จัดเปนปฏิบัติธรรมยังไม่สมควรแก่ธรรม ฯ อนึ่งความปฏิบัติที่เปนอนิวัตติปฏิปทา คือ มิได้ท้อถอยหลัง เดิรหน้าเสมอ สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เปนผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม มิได้ท้อถอยหลังดังนี้ ชื่อว่า สุปฏิปนฺโน ผู้ปฏิบัติดี ฯ อุชุปฏิปนฺโน ภควโต

สาวกสงฺโฆ พระสงฆสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เปนผู้ปฏิบัติ ตรง อธิบายว่า ท่านปฏิบัติมิได้คดโกงใคร ปฏิบัติซื่อตรงต่อ ธรรมวินัย อนึ่ง พึงทราบโดยนัยดังนี้ อาศัยเบญจขันธ์ เหมือน ยืมของเขามาใช้ อันของที่ยืมเขามาใช้ เมื่อเจ้าของยังไม่เอาไป อนุญาตให้ใช้ ก็ใช้ได้ตามประสงค์ เมื่อเจ้าของเอาคืนไป ไม่ อนุญาตให้ใช้ ก็ใช้ไม่ได้ ฉันใด อาศัยเบญจขันธ์ก็ฉันนั้น บางคราวว่าได้ใช้ได้ แต่บางคราวก็ดื้อด้าน ว่าไม่ได้ใช้ไม่ได้ ธรรมเนียมของที่ยืมเขามาใช้ ถ้าทึกทักเอาเปนของตัว ชื่อว่าเปน คนโกง ฯ อาศัยเบญจขันธ์ดังยืมของเขามาใช้ แล้วเข้าใจว่า เอตํ มม เบญจขันธ์นั้นเปนของเรา ดังนี้ ชื่อว่า เปนคนโกง อย่างเดียวกัน พระสงฆสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เปนผู้ปฏิบัติ ตรงอย่างนี้ จึงชื่อว่า อุชุปฏิปนฺโน ฯ ญายปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ พระสงฆสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า ปฏิบัติเปน ญายะ อธิบายว่า คำว่า ญายะ มีอรรถหลายอย่าง ว่าธรรม ควรรู้บ้าง ว่าออกไปบ้าง ว่าเปนธรรมบ้าง ว่าถูกบ้าง รวมความ ก็คือดำเนินในมัชฌิมาปฏิปทา เพราะมัชฌิมาปฏิปทา เปนไปเพื่อ ความรู้ยิ่ง รู้พร้อม เพื่อออกจากกองทุกข์ และเปนธรรม ไม่เปน อธรรม และเปนทางที่ถูก ไม่ผิดทาง ฯ กามสุขัลลิกาโยค การ ประกอบตนให้พัวพันในกาม อัตตกิลมถานุโยค การประกอบตน ให้เหน็ดเหนื่อยเปล่า สองทางนี้ไม่เปนไปเพื่อความรู้ยิ่ง รู้พร้อม

เพื่อออกไป เปนอธรรม เปนทางผิดไม่ถูก พระสงฆสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เปนผู้ปฏิบัติดำเนิรในมัชฌิมาปฏิปทา เว้นทางผิดสองประการนี้ จึงชื่อว่าเปน ญายปฏิปนฺโน ฯ สามีจิปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ พระสงฆสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เปนผู้ปฏิบัติชอบ อธิบายว่า ท่านได้ละสิ่งที่ควรละ สำเร็จปหานกิจโดยสิ้นเชิง เจริญสิ่งที่ควรเจริญ สำเร็จภาวนากิจโดยสิ้นเชิง เมื่อเปนเช่นนี้ จึงเปนผู้สมควรแท้ ที่จะรับสามีจิกรรม การกราบไหว้ตลอดถึงสักการบูชา เพราะฉะนั้น จึงเปน สามีจิปฏิปนฺโน ฯ ยทิทํ จตฺตาริ ปุริสยุคานิ อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา ข้อนี้จัดกันอย่างไร จัดอย่างนี้ คือเปนสี่คู่ แปดบุทคล กล่าวตามมัคค์และผล คือท่านที่ได้สำเร็จโสดาปัตติมัคค์ โสดาปัตติผล คู่หนึ่ง สกทาคามิ-มัคค์ สกทาคามิผล คู่หนึ่ง อนาคามิมัคค์ อนาคามิผล คู่หนึ่ง อรหัตตมัคค์ อรหัตตผล คู่หนึ่ง เรียงตัวเปนแปดบุทคล นี่เปนพระสงฆสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า ฯ อาหุเนยฺโย ท่านเปนผู้ควรแก่สักการะที่เขานำมาบูชา ปาหุเนยฺโย ท่านเปนผู้ควรที่เขาจะต้อนรับ ในเวลาที่ท่านไปหาเขา ทกฺขิเณยฺโย ท่านเปนผู้ควรทักษิณาทาน คือทานเปนเบื้องขวา ซึ่งเปนทานอันแขงแรงของเขา อญฺชลิกรณีโย ท่านเปนผู้ควรอัญชลีกรรม อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺ-เขตฺตํ โลกสฺส ท่านเปนเนื้อนาบุญของโลกไม่มีเนื้อนาบุญอื่นยิ่งไปกว่า ดังนี้ ฯ เมื่อจะย่อคุณพระสงฆคงเปนสองประการ คือท่าน

เปนผู้ประพฤติตนดี ตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าประการ ๑ แนะนำสั่งสอนให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่นด้วยประการ ๑ อันนี้เปนอธิบายพระสังฆคุณ ฯ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ ทั้งสามนี้ล้วนเปนรัตนะ หาค่ามิได้ เรียกว่ารัตนตรัย แก้วสามประการ พระพุทธเจ้า ต้องรู้ธรรม และต้องอาศัยพระสงฆเปนพะยานแห่งธรรมที่ได้ตรัสรู้แล้ว จึงสะดวกในทางเทศนาสั่งสอนสัตว์ ฯ พระธรรมแม้เปนของมีอยู่แล้ว แต่ไม่มีพระพุทธเจ้าเกิดขึ้นในโลก ก็ไม่สำเร็จประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย และธรรมนั้นจะมีประโยชน์สิ้นกาลนาน ก็ต้องอาศัยพระสงฆปฏิบัตินำสืบ ๆ มา ฯ พระสงฆก็ต้องอาศัยพระพุทธเจ้า และอาศัยพระธรรม พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ ถ้อยทีอาศัยกัน ดังไม้ ๓ อันต่างอาศัยกันตั้งอยู่ได้ฉะนั้น พระรัตนตรัยแต่ละอย่างล้วนทรงคุณควรแก่อนุสสติ ความตามระลึก ฯ เมื่อบุทคลผู้จะเจริญอนุสสติ สามอย่างนี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้ามีปัญญามาก ควรตามระลึกโดยพิสดาร ถ้ามีปัญญาน้อยควรตามระลึกแต่โดยย่อหรือแต่บทใดบทหนึ่ง ตามระลึกโดยพิสดาร เปนทางให้เกิดปรีชาด้วย ตามระลึกโดยย่อ เปนไปเพื่อความสงบอย่างเดียว บุทคลผู้ใดมาตามระลึกถึงคุณพระรัตนตรัยอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ เวลายืนระลึกก็ชื่อยืนอยู่กับพระ เวลาเดิรระลึก ก็ชื่อว่าเดิรไปกับพระ เวลานั่งระลึก ก็ชื่อว่านั่งอยู่กับพระ เวลานอนระลึก ก็ชื่อว่านอนอยู่

กับพระ ผู้นั้นชื่อว่าเปนผู้มีพระประจำตัว ผู้ที่มีพระประจำตัวเช่นนั้น พระย่อมพิทักษ์รักษาให้ปลอดจากภยันตราย อรรถาธิบายข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบโดยนิคมคาถา ในธชัคคสูตร ซึ่งได้อุทเทสไว้ในเบื้องต้นว่า อรญฺเญ รุกฺขมูเล วา สุญฺญาคาเร ว ภิกฺขโว เปนอาทิ ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อท่านทั้งหลายอยู่ในป่า หรือในรุกขมูล หรือในเรือนเปล่า พึงระลึกถึงพระสัมพุทธะ ภัยจะไม่พึงมี แก่ท่านทั้งหลาย ถ้าท่านทั้งหลายไม่ระลึกถึงพระสัมพุทธะ ซึ่งเปนใหญ่กว่าโลกประเสริฐกว่านรชน ทีนั้นพึงระลึกถึงพระธรรม อันเปนเครื่องนำออกที่เราแสดงไว้ดีแล้ว ถ้าท่านทั้งหลายไม่ระลึกถึงพระธรรม อันเปนเครื่องนำออกที่เราแสดงไว้ดีแล้ว ทีนั้นพึงระลึกถึงพระสงฆ ซึ่งเปนบุญญเขตต์ของโลก ไม่มีเขตต์อื่นยิ่งกว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อท่านทั้งหลายมาระลึกถึงพระสัมพุทธะ และพระธรรมและพระสงฆอยู่อย่างนี้ ความกลัวก็ดี ความหวาดสะดุ้งก็ดี ขนพองสยองเกล้าก็ดี จักไม่มี ดังนี้แล ฯ

สังเวคเทศนา
ของ
พระเทพกวี

ชาติทุกฺขํ ชราทุกฺขํ พฺยาธิทุกฺขํ มรณทุกฺขํ อปายทุกฺขํ อตีตทุกฺขํ อนาคตทุกฺขํ ปจฺจุปฺปนฺเน อาหารปริเยฏฺฐิทุกฺขนฺติ ฯ

บัดนี้จะได้แสดงสังเวควัตถุ พรรณนาเหตุให้เกิดความสังเวชสลดจิตร แล้วละทุจจริตบำเพ็ญบุญกุศล ทำตนให้ดำรงอยู่ในอัปปมาทธรรม ฯ ก็อุบายที่จะให้เกิดความสังเวชนั้น ได้แก่การรำพึงถึงความทุกข์ยาก และความวิปริตแปรปรวน ฯ บัณฑิตได้รวบรวมธรรม อันเปนอุบายให้เกิดความสังเวช ๘ ประการ คือ การรำพึงถึงชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ อบายทุกข์ อดีตทุกข์ อนาคตทุกข์ ปัจจุปันนอาหารปริเยฏฐิทุกข์ ซึ่งจะได้พรรณนาเปนลำดับไป ฯ

๑ ความปรากฏมีเปนแห่งขันธ์ เรียกว่าชาติ ฯ นั้นเมื่อกล่าวโดยกำเนิด เปน ๔ อย่าง คือ ชลาพุชะ อัณฑชะ สังเสทชะ อุปปาติกะ ฯ ความเกิดเปนคัพภเสยยกสัตว์ เช่นมนุษย์ และสัตว์บางจำพวก ซึ่งอยู่ในครรภ์มารดาเรียกว่าชลาพุชะ ฯ ความเกิดเปนฟองขึ้นก่อน ดังไก่กา เรียกว่า อัณฑชะ ฯ ความเกิดใน

ของบูดเน่า เช่นกิมิชาติ เรียกว่าสังเสทชะ ฯ ความเกิดมีร่างกาย ใหญ่โตเร็วพลัน เช่นเทวดาและสัตว์นรก เรียกว่าอุปปาติกะ ฯ เมื่อกล่าวความเกิดโดยคติเปน ๕ คือ อบายภูมิ ๔ พวกหนึ่ง มนุษย์พวกหนึ่ง เทวดาพวกหนึ่ง รูปพรหมพวกหนึ่ง อรูปพรหมพวกหนึ่ง อันนี้เปนอธิบายชาติ ฯ ชาติชื่อว่าเปนทุกข์นั้น เพราะเปนประธานแห่งทุกข์อื่น ๆ ส่วนความเกิดอย่างอื่น ๆ แลไม่เห็นว่าเปนทุกข์จงยกไว้ พึงนึกดู ความเกิดของหมู่มนุษย์ ดูทุเรดทุรังน่ากลัวนัก เมื่อยังอยู่ในครรภ์ต้องงอก่องอขิงยิ่งเสียกว่าจำ ๕ ประการ จะร้อนเย็นไม่ผาสุกประการไร แม้เพียงจะร้องบอกใครให้รู้ก็ไม่ได้ ต้องทรมานทรกรรมทนทุกข์อยู่ บางทีทำกาลกิริยาเสียในครรภ์นั้นเอง เมื่อจะคลอดเล่า ถ้าซ้ำยากเข็ญก็พากันลำบากลำบนบ่นบี้ไปตามกัน ครั้นคลอดออกมาแล้ว ยังไม่เคยถูกสัมผัสร้อนเย็นภายนอก เมื่อผิดอากาศก็ทุรนทุรายไปต่าง ๆ ดังปลาที่จับขึ้นบนบก เพราะฉะนั้นทารกจึงต้องร้องเปนธรรมดา การร้องของทารก ไม่ใช่บอกว่าสุข บอกว่าทุกข์ทีเดียว ครั้นวัฒนาเจริญขึ้น ทุกข์ต่าง ๆ ตามเพศ ตามภูมิ ตามชั้น ก็ทวีตามโดยลำดับ และมิใช่ทุกข์แต่ทารก ยังทำมารดาบิดาคณาญาติพวกพ้อง ให้ต้องทุกข์ตาม ถ้ามั่งคั่งสมบูรณ์พอยังชั่ว ได้แบ่งทุกข์ให้พี่เลี้ยงนางนมได้บ้าง ถ้ายากจนก็ซ้ำร้าย ไหนจะหากินไหนจะเลี้ยงลูก ทนอดทนอยาก ทุกข์หนัก ๆ เข้า ไม่รู้จะโทษใคร

ลงนั่งบ่นเคี่ยวเข็ญเอาเวรกรรม รำพึงดูเถิดน่าเกิดสังเวชจริง ๆ เพราะเหตุฉนี้ท่านจึงยกชาติทุกข์ ว่าเปนเหตุให้เกิดความสังเวชได้ประการหนึ่ง ฯ

๒ ความวิกลวิการแห่งอัตตภาพร่างกาย เช่นตามืด หูตึง ผมหงอก ฟันหลุดเปนต้น เรียกว่าชรา ชราชื่อว่าเปนทุกข์นั้นก็คือ ทุกข์ด้วยชรา ทุก ๆ คนคงไม่อยากแก่เฒ่าชรา เพราะฉนั้นจึงต้องขวนขวายบริหารแก้กันแก่โดยประการต่าง ๆ ที่ยอมแก่ก็พอทำเนา ที่ไม่ยอมแก่ก็แก้ไขยักย้ายไป ตามวิสัยสามารถที่จะแก้ได้ เช่นผมหงอกย้อมใหม่ ฟันหลุดใส่ฟัน แต่จะแก้ไขประการไรลงที่สุดก็แก้ไม่ไหว ฯ มองแก่ของตัวเองไม่เห็น ก็พึงดูแก่ของผู้อื่นไปพลาง เมื่อแก่กระชุ่มกระชวยเห็นยาก ก็พึงดูแก่ทุพพลภาพ ดูงุ่มง่ามเงอะงะงกงัน และมิใช่เปนแต่รูปธรรม แม้นามธรรมสติสตัง ก็ถลากไถลพั้นเฟือนเลือนลอยเหลวไหล สิ่งใด ๆ ที่ทำแล้ว ก็ว่ายังไม่ได้ทำ ที่ยังไม่ได้ทำก็ว่าทำแล้ว บ่นว่าเขาผิด ๆ ถูก ๆ จนเขาไม่กลัว จะว่ากลับเปนทารกอีกก็ไม่เชิง รำพึงดูเถิดน่าเกิดสังเวชจริง ๆ เพราะฉนั้นท่านจึงจัดชราทุกข์ว่าเปนเหตุแห่งความสังเวชได้ประการหนึ่ง ฯ

๓ ความเจ็บไข้ไม่ผาสุก เรียกว่าพยาธิ ๆ ชื่อว่าเปนทุกข์นั้นเห็นได้ง่าย เพราะทุกคนคงเจ็บไม่มากก็น้อย แล้วรู้สึกว่าไม่มีสุขเลย เวลาดี ๆ กระปรี้กระเปร่า ดูเหมือนเปนของเราจริง ๆ

ว่ากันได้พูดกันได้ ว่าจงทำอย่างนี้ อย่าเปนอย่างนั้น ครั้นความเจ็บไข้เข้ามาครอบงำ จะพูดจาส่งภาษาประการไร มิได้เปนไปตามใจเสียเลย ช่างสับปลับเสียจริง ๆ บัณฑิตมาเห็นเหตุฉะนี้ จึงตัดความยึดถือว่าของเราเสียหรือผ่อนลง เห็นว่าดังยืมของเขามาใช้ ผู้ที่ยังยึดมั่นถือมั่น ก็ต้องทุกข์ตามเบญจขันธ์ไป ๆ เมื่อรำพึงพยาธิทุกข์ในส่วนตนไม่เห็น ขอเชิญไปชมที่โรงพยาบาล จะได้เห็นความเจ็บไข้ต่าง ๆ รูปร่างหน้าตาของคนไข้ ดูไม่น่าชื่นอกชื่นใจเสียเลย ชวนให้สังเวชจริง ๆ เพราะฉะนั้น ท่านจึงจัดพยาธิทุกข์ ว่าเปนเหตุให้เกิดความสังเวชได้ประการหนึ่ง ฯ

๔ ความม้วยมรณ์ชีวิตอินทรีย์ขาดดับไป ทอดทิ้งซากกเลวระไว้ เรียกว่ามรณะ ๆ ชื่อว่าเปนทุกข์นั้น เพราะสัตว์ทั้งหลายย่อมหวาดกลัวมรณภัยด้วยกันทั้งสิ้น พระศาสดาก็ทรงแสดงไว้ว่า สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น ย่อมหวาดต่ออาชญา ย่อมกลัวต่อความตาย สพฺเพสํ ชีวิตํ ปิยํ ชีวิตเปนที่รักของสัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้นดังนี้ ฯ ก็แต่สัตว์ที่ไม่กลัวตาย ท่านว่ามี ๓ จำพวก คือ ช้างอาชาไนย ม้าอาชาไนย โคอาชาไนย กับพระขีณาสพเปน ๔ ฯ เพราะว่าสัตว์ ๓ จำพวกนั้น ไม่เห็นสัตว์ที่จะเปนปฏิปักษ์แก่ตน เพราะเปนสัตว์มีสักกายทิฏฐิแรงกล้า ส่วนพระขีณาสพ ท่านเปนผู้พ้นทุกข์แล้ว เห็นสัตว์ที่เกิดมาแล้วต้องตายด้วยกันทั้งหมด เพราะท่าน

ไม่มีสักกายทิฏฐิ สัตว์อื่นนอกจากนี้ ชื่อว่ากลัวตายด้วยกันทั้งสิ้น ได้ยินว่าสัตว์ในนรก แม้รู้สึกว่าตนตายแล้ว จะเกิดเปนมนุษย์กระนั้นก็กลัวตาย ข้อนี้พระนาคเสนเถระ ก็ได้ถวายพระพรแด่พระเจ้ามิลินท์ว่า สัตว์ในนรกนั้น ย่อมกลัวตายเหมือนกัน ดังบุรุษผู้มีศีษะฝีในกาย ถึงจะรู้สึกว่าผ่าแล้วหายเจ็บได้ ก็ยังมีความหวาดสะดุ้งอยู่ ฯ อีกอย่างหนึ่ง เหมือนบุรุษอันอสรพิษกัด ถ้าจะมีผู้วิเศษเรียกอสรพิษมาให้ดูดพิษนั้นออกได้ เมื่อเขาได้เห็นอสรพิษนั้น ก็คงไม่วายหวาดสะดุ้งกลัว ฯ อีกอย่างหนึ่ง เหมือนบุรุษที่กระทำผิดต่อผู้ที่มีอำนาจ ผู้มีอำนาจจะเรียกผู้นั้นมา เพื่อจะยกโทษให้ ถึงจะรู้ เมื่อได้เห็นผู้มีอำนาจเข้า ก็ไม่วายหวาดสะดุ้ง ข้อเหล่านี้ฉันใด สัตว์นรกถึงจะรู้สึกว่าตายแล้วไปเกิดในมนุษย์ ก็ไม่วายหวาดสะดุ้งฉันนั้น ฯ มรณภัยเปนที่หวาดเสียวเช่นนี้ เพราะฉะนั้น จึงเปนทุกข์ การที่พิจารณาให้เห็นมรณะในตนเองเปนการยาก เพราะตนไม่เคยตาย แต่เมื่อพิจารณาความตายเปนส่วน ๆ เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนังเปนต้น ส่วนใดที่คร่ำคร่า ส่วนนั้นก็ร่วงหลุดตายไปก่อน ก็พอเปนทางเห็นได้บ้าง หรือเมื่อเห็นผู้อื่นตายแล้วนำมาเทียบเคียงว่า เอวํธมฺโม เอวํภาวี เอวํอนตีโต เรามีอย่างนั้นเปนธรรมดา จะต้องเปนอย่างนั้น ไม่ล่วงอย่างนั้นไปได้ ก็เปนเหตุให้เกิดความสังเวชได้ประการหนึ่ง ฯ

๕ อบายทุกข์นั้น ก็ได้แก่ทุกข์ในอบาย สถานที่ไปปราศจากสุขเรียกว่าอบาย จัดเปนภูมิ ๔ ภูมิ คือ นรก ดิรัจฉานกำเนิด เปตวิสัย อสุรกาย ฯ สัตว์เกิดในอบายภูมิทั้ง ๔ นี้ มีแต่ทุกข์เปนเบื้องน่า ทุกข์ของสัตว์ทั้ง ๔ จำพวกนี้ บางพวกก็เหลือวิสัยที่จะพรรณนาให้จะแจ้ง เพราะมิได้ยินด้วยหูเห็นด้วยตา แต่ส่วนทุกข์ของสัตว์ดิรัจฉานพออนุมานได้ ว่าจำพวกนี้ ๆ เปนทุกข์อย่างนี้ ๆ เพราะได้เคยประสบพบพานอยู่ แต่ส่วนทุกข์ในนรก เปตวิสัย อสุรกาย ๓ ประเภทนี้ ได้แต่พรรณนาเพ้อเจ้อไปตามตำรา ท่านผู้แต่งตำราก็มีเจตนาที่จะให้คนกลัวทุกข์แล้วละทุจริต บำเพ็ญสุจริตทางกายวาจาใจ แต่เมื่อพรรณนาไปผู้ที่มีอัธยาศัยไม่เชื่อง่าย ก็ค้อนติงไปต่าง ๆ ผู้ที่มีอัธยาศัยเชื่อง่ายก็งมงายเชื่อไม่ต้องแบ่ง บางคนก็ค้านว่าไม่มีเสียทีเดียว แสดงนรกสวรรค์ที่เห็นในปัจจุบันนั้น แต่ที่เปนพระบาลีอ้างว่า เปนพุทธภาสิตก็มีอยู่บ้าง ดังในเทวทูตสูตร ทรงแสดงเรื่องนรก และตรัสแก่พระโมคคัลลานะและพระลักษณะ ทรงแสดงเรื่องเปรต รวมความว่าสัตว์นรกนั้น ทุกข์ด้วยความเร่าร้อนด้วยเพลิงในนรก และถูกนายนิรยบาลลงโทษต่าง ๆ ฯ เปรตนั้น ทุกข์ด้วยความอดอยากอาหาร มีหิวกระหายเปนเบื้องน่า ฯ อสุรกายนั้น ทุกข์ด้วยต้องกรากกรำทนร้อนเย็นอย่างสาหัส มีคำแซกถามในที่นี้ว่า สัตว์เหล่านั้น เปนผู้มีทุกข์อยู่เสมอเปนนิตย์ จะรู้สึกว่าเปนทุกข์อย่างไร

สัตว์ซึ่งจะรู้สึกว่าเปนทุกข์ ก็เพราะเคยประสบสุข อาศัยความเทียบเคียงกัน จึงจะรู้ได้ว่าเปนทุกข์ ฯ ข้อนี้แก้ว่า สัตว์นรกที่รู้สึกว่าเปนทุกข์ มักเปนพวกอุปปาติกะ ๆ นั้น ย่อมระลึกชาติในหนหลังได้ เพราะฉะนั้น จึงรู้สึกว่าทุกข์ ฯ ข้อความที่พรรณนามานี้ มีประสงค์จะแสดงทุกข์ในอบายภูมิทั้ง ๔ แต่เมื่อพบปะสิ่งใดที่ขวางหน้า ก็เลยพรรณนาเสียด้วย รวมความว่า ชาติปิ ทุกฺขา ความเกิดก็เปนทุกข์ ทุกข์เพราะความเกิด ไม่ว่าเกิดเปนอะไรทั้งหมด แต่สัตว์ที่เกิดในอบายภูมิ ทุกข์สาหัสมากกว่าสัตว์ที่เกิดในกำเนิดอื่น ๆ เมื่อรำพึงไปก็เปนเหตุให้เกิดความสังเวชได้ประการหนึ่ง ฯ

๖ อดีตทุกข์นั้น ได้แก่ทุกข์ที่ล่วงลับไปแล้ว ตั้งแต่วานนี้เปนต้นไป คนเราที่เกิดมา แม้จะมีบุญวาสนาอันล้นพ้นประการไรคงจะได้ประสบสุขทุกข์ในระหว่าง ๆ จนกว่าชีวิตจะหาไม่ แม้พระสิทธัตถสักยราชกุมาร ซึ่งท่านพรรณนาว่า พระองค์เสด็จสถิตในสิริราชสมบัติโดยสำราญ แม้คนแก่ คนเจ็บ คนตาย พระเจ้าสุทโธทนมหาราช ก็ทรงเกียดกันไม่ให้พบเห็น ข้อนี้เปนไปอย่างเช่นว่านั้นไม่ได้ ตุ๊กแกกินตับหลอกได้แต่เด็กเล็ก ๆ คนซึ่งเปนผู้ใหญ่ปกครองผู้อื่น จำเปนจะต้องรู้สึกสุขทุกข์เปนแท้ อนึ่งท่านที่มีปรีชาเฉลียวฉลาดเช่นพระสิทธัตถะ จะกักไม่ให้พบเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตายไม่ได้ พระองค์เองก็คงแก่คงเจ็บ แม้

พระญาติวงศ์ที่เปนผู้ใหญ่ทุพพลภาพหรือตายก็มี พระสิทธัตถะคงจะเสด็จเยี่ยมเยือนบ้าง จึงชื่อว่าเปนอันกักไม่ไหว เพราะฉะนั้น คนที่เกิดมาไม่ว่าชั้นไหน เคยประสบสุขทุกข์ด้วยกันทุกคน ยิ่งเปนสามัญชนจะรวยทุกข์มากไปเสียกว่าสุขอีก เมื่อมารำพึงถึงความยากเย็นที่ได้ประสบเปนลำดับมา จะทำให้เกิดความสังเวชเบื่อหน่ายไม่อยากเปนเด็กอีก ถ้าจะมีพระฤษีผู้ชุบได้มาชุบร่างกายให้เปนเด็กแต่ใจคงอยู่อย่างนี้ คงต้องการด้วยกันทุกคน ถ้าจะกลับเปนเด็กทั้งรูปทั้งนามหมด คงไม่มีใครต้องการ เพราะเข็ดหลาบที่ล่วงแล้วมา ทำเนียมผู้ที่เดิรทางไกล เมื่อไปถึงที่ลิบลับแล้ว จะกลับมาตั้งต้นเดิรไปใหม่อีก หรือผู้ที่เคยเรียน ก. ข. นโมมาแต่เล็กจะให้กลับไม่รู้ไปเรียน ก. ข. นโมมาอีก คงเหม็นเบื่อด้วยกันทุกคน บุทคลซึ่งจะรักษาตนให้เปนรูปร่างมาจนบัดนี้ ยากลำบากมิใช่น้อย นึก ๆ ไปก็เปนเหตุให้เกิดความสังเวชได้ประการหนึ่ง ฯ

๗ อนาคตทุกข์นั้น ได้แก่ทุกข์ที่จะมาข้างหน้า ตั้งแต่วันพรุ่งนี้ไปจนตราบเท่าพระนิพพาน เมื่อยังไม่ถึงพระนิพพานตราบใด ก็ต้องกัดฟันทนทุกข์ไปเถิด ทุกข์ต่าง ๆ ซึ่งจะได้ประสบข้างหน้าอีกมากนัก เหมือนที่ล่วงมาแล้วก็คงมี แปลกปลาดพิเศษไปก็คงมี ทุกข์ที่เหมือนกันทุกคน คือจะต้องแก่อีก และจะต้องเจ็บ และจะต้องตายด้วย และจะต้องทุกข์ในเรื่องบริหารแก้ไขในระหว่าง ๆ

ตาจะมัว หูจะตึง ฟันจะหลุดเปนเที่ยงแท้ ได้เตรียมตัวไว้เผื่อบ้างพอยังชั่ว ไม่เตรียมตัวจะต้องขลุกขลักในภายหลัง ยังทุกข์ที่เปนอสาธารณะไม่ทั่วไป ฉะเพาะมีบางสมัยบางบุทคลก็ยังอีกมาก และไม่ฉะเพาะตน จะทำให้ผู้อื่นทุกข์ด้วย และจะต้องทุกข์ถึงผู้อื่นด้วย เมื่อรำพึงถึงทุกข์ในอนาคตฉะนี้ เปนเหตุให้เกิดความสังเวชได้ประการหนึ่ง ฯ

๘ ปัจจุปปันนอาหารปริเยฏฐิทุกข์นั้น ได้แก่ทุกข์ที่ต้องแสวงหาอาหารเลี้ยงชีพในปัจจุบันน์ สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ตั้งอยู่เปนอยู่ด้วยอาหาร ถ้าไม่มีอาหารแล้วก็หมดฤทธิ์ อาหารเปนสิ่งสำคัญมากกว่าอย่างอื่น เครื่องบริโภคใช้สรอยอย่างอื่น ๆ จะขาดแคลนบกพร่องบ้างก็ไม่สู้สำคัญ บางสิ่งบางอย่าง เมื่อมีแล้วก็ใช้สรอยไปได้นาน แต่ส่วนอาหารไม่เปนเช่นนั้น ต้องมีกินเสมอ และต้องกินทุกวัน วันหนึ่งต้องกินหลายหน กินแล้วก็หมดไป เอามากินอีกก็ไม่ได้ ต้องหากินใหม่เช่นนี้ไปจนตาย เพราะเหตุนี้ อาหารจึงชื่อว่าเปนของสำคัญอย่างที่สุด การแสวงหาอาหารเลี้ยงชีพในปัจจุบันน์ก็มิใช่ได้ง่าย ต้องประกอบกิจการงานต่าง ๆ โดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง ทนร้อนทนเย็น เหนื่อยยากเปนปากเปนเสียง เถียงทะเลาะวิวาทถึงรบราฆ่าฟันกันจนล้มตายลงก็มี ใครมีอำนาจฉลาดเฉลียวก็ร่ำรวย แม้ตนเองเพียงพอแล้ว ก็ยังต้องการเผื่อแผ่ลูกหลานเหลนผู้อื่น ๆ

อีกไม่มีที่สุด ใครไร้อำนาจโง่เขลา ก็ยากจนขัดสน ต้องยอมตนเปนทาษทาษีให้ท่านใช้ พอได้อาศัยอาหารเลี้ยงชีพให้เปนไป บางพวกไม่มีทางที่จะแสวงหาอาหารเลี้ยงชีพโดยทางชอบธรรม ต้องเดิรทางผิดธรรม แย่งชิง ฉกลัก ล่อลวง หลอกหลอน พอได้เลี้ยงชีพให้เปนไป ยอมรับโทษทุกขกรรมเวรในข้างหน้า เพราะเหตุนี้ ท่านจึงจัดอาหารปริเยฏฐิทุกข์ เปนเหตุให้เกิดความสังเวชได้ประการหนึ่ง ฯ

บัณฑิตได้รวบรวมอุบายที่จะให้เกิดความสังเวช ๘ ประการ คือ ความรำพึงถึงชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ อบายทุกข์ อดีตทุกข์ อนาคตทุกข์ อาหารปริเยฏฐิทุกข์ มีเนื้อความดังได้แสดงมาฉนี้ ความสังเวชที่เกิดขึ้น เปนอุปการะละทุจจริต แล้วบำเพ็ญสุจริต ทำตนให้ตั้งอยู่ในอัปปมาทธรรม เพราะเหตุนี้ สาธุชนควรจะคำนึงให้เกิดความสังเวชดังแสดงมาฉนี้ ฯ

ปรมเทศนา
ของ
พระเทพกวี

อาโรคฺยา ปรมา ลาภา   สนฺตุฏฺฐี ปรมํ ธนํ

วิสฺสาสา ปรมา ญาตี   นิพฺพานํ ปรมํ สุขนฺติ

บัดนี้จะได้เชิญสุภาสิตคาถา มาตั้งบรรยายเทศนาพอสมควรแก่กาล ฯ สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ ได้ทรงภาสิตธรรมอย่างยิ่ง ๔ ประการ คือ

อาโรคฺยา ปรมา ลาภา ความไม่มีโรคเปนลาภอย่างยิ่ง ๑ สนฺตุฏฺฐี ปรมํ ธนํ ความสันโดษเปนทรัพย์อย่างยิ่ง ๑ วิสฺสาสา ปรมา ญาตี ความคุ้นเคยกันเปนญาติอย่างยิ่ง ๑ นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ พระนิพพานเปนสุขอย่างยิ่ง ๑ ฯ

จะได้อธิบายความในธรรมอย่างยิ่งทั้ง ๔ นี้เปนลำดับไป ข้อต้นมีอธิบายว่า ความไม่ผาสุกเบียดเบียฬกาย โดยประการต่าง ๆ เรียกว่าโรค โรคมี ๒ ประเภท โรคประจำกายประเภท ๑ โรคจรมาประเภท ๑ ฯ หิวระหาย ปวดอุจจาระ ปัสสาวะ เมื่อยขบเหล่านี้เปนต้น จัดเปนโรคประจำกาย เพราะเปนโรคสำหรับกาย เมื่อมีกายก็ต้องมีโรคเหล่านี้ประจำทั่วหน้ากัน ต่างกันแต่การแก้ไข

ผู้ที่บริบูรณ์ก็สะดวกด้วยการแก้ไข ผู้ที่ขัดสนก็ไม่สะดวกด้วยการแก้ไข และไม่เปนวิสัยที่จะพึงแก้ไขคราวเดียวให้เปนสุขเปนนิจจนิรันดร ร่างกายยังดำรงอยู่เพียงใด โรคอย่างนี้ก็มีประจำอยู่เพียงนั้น โรคที่เกิดขึ้นในบางกาล แก่บางบุทคล มีประการต่าง ๆ เพราะภายใน มีธาตุทั้งสี่ไม่ปกติบ้าง เพราะภายนอก ถูกสัมผัสไม่เปนที่สบายบ้าง เพราะทั้งภายในภายนอกวิปริตประจวบกันบ้าง เหล่านี้เปนต้น จัดเปนโรคจรมา เพราะมิได้แน่นอนประจำกายทั่วไป ฯ

ความไม่มีโรค ไม่ได้หมายโรคประจำกาย ประสงค์เอาโรคจรมา ความไม่มีโรคที่จรมาเบียดเบียฬร่างกาย ชื่อว่าเปนลาภ เพราะบุทคลผู้ประกอบด้วยโรค มีความเจ็บไข้ไม่ผาสุกกาย ย่อมเปนเหตุให้ใจไม่สบายด้วย เมื่อกายใจไม่สบาย ก็ไม่เปนโอกาสที่จะแสวงหาลาภ กลับจะทำลาภที่มีอยู่แล้วให้หมดไป ถ้าไม่มีลาภที่จะพึงจับจ่ายใช้สรอยในเวลามีโรค ก็ทวีทุกข์ก่อหนี้สินขึ้น เมื่อไม่มีโรคก็เปนบุญญลาภ เพราะไม่มีโรคด้วย และเปนเหตุแห่งลาภอย่างอื่นด้วย เพราะฉะนั้น จึงเปนลาภยิ่งกว่าลาภอย่างอื่น ความได้สิ่งอื่นจัดเปนลาภอันหนึ่ง ๆ เช่นความได้อาหาร ก็เปนลาภที่จะแก้หิว ความได้ผ้า ก็เปนลาภที่จะป้องกันเย็นร้อน ความได้ที่อยู่ ก็เปนลาภที่จะได้อาศัย ความได้เงิน ก็เปนลาภที่จะได้จับจ่ายในกรณียกิจตามต้องการ ความได้สิ่งเหล่านี้ แม้

เปนลาภอย่างหนึ่ง ๆ แต่อาจเปนอันตรธานโดยประการต่าง ๆ ส่วนความไม่มีโรค ย่อมเปนลาภอันใหญ่หลวง ให้ได้ประกอบกิจการอันเปนอากรแห่งลาภทั้งทางโลกทางธรรม และไม่เปนสาธารณ์แก่คนอื่น เพราะเหตุนี้ ความไม่มีโรค จึงเปนลาภอย่างยิ่งกว่าลาภอย่างอื่น ๆ ให้ความเปนผู้ไม่มีโรค ชื่อว่าให้ลาภอย่างยิ่ง เพราะฉะนั้น ผู้มีจิตรประกอบด้วยกรุณา หวังลาภอย่างยิ่งแก่คนทุพพลภาพ จึงได้ตั้งคิลานุปัฏฐานสถาน เปนสาธารณ์แก่คนไข้เจ็บเช่นสภากาชาด และเบิดโอกาสให้ประชาชนทั่วไปเปนสมาชิกบริจาคทรัพย์ของตน ๆ ตามมากตามน้อยได้โดยไม่มีขัดข้อง ความบริจาคแม้น้อยในสถานเช่นนี้ ชื่อว่าเปนประโยชน์อันใหญ่ เพราะเปนของทั่วไปไม่เปนของบุทคล ทานที่เปนไปในหมู่อันสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสิญ ตรัสแก่พระอานนท์ดังนี้ว่า น เตฺวาหํ อานนฺท เกนจิ ปริยาเยน สงฺฆคตาย ทกฺขิณาย ปาฏิปุคฺคลิกทานํ มหปฺผลตรํ วทามิ ดูก่อนอานนท์ เราไม่กล่าวทานที่ฉะเพาะบุทคล ว่ามีผลใหญ่กว่าทักษิณาทานที่เปนไปแล้วในหมู่ โดยปริยายไร ๆ เลยดังนี้ ฯ ข้อซึ่งทรงสรรเสิญทานที่เปนไปในหมู่ ว่าประเสริฐกว่าทานที่เปนไปในบุทคลนั้น เมื่อจะกล่าวเจตนาของผู้บริจาค เปนเจตนาอันดี มิได้เจาะจงบุทคล เปนสาธารณ์ทั่วไป พัสดุที่บริจาคแล้วแม้น้อย ก็เปนของใหญ่ เปนไปในคนไม่มีประมาณ เพราะฉะนั้น จึงเปนทานที่

บัณฑิตสรรเสิญ ฯ

เมื่อจะแสดงปฏิปทาในความเปนคนไม่มีโรค ตามนัยสุภสูตร ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแก่สุภมาณพ ยกการเปนผู้ไม่เบียดเบียฬสัตว์ มีเมตตากรุณาสัตว์ทั้งหลาย เปนเหตุให้เปนผู้ไร้โรค เพราะฉะนั้น ผู้หวังความเปนผู้ไม่มีโรค ควรมีจิตรประกอบด้วยเมตตากรุณา ในเพื่อนมนุษย์ ตลอดถึงสัตว์ทั้งปวงดังแสดงมา ฯ

ข้อ ๒ ว่า สนฺตุฏฺฐี ปรมํ ธนํ ความสันโดษเปนทรัพย์อย่างยิ่งดังนี้นั้น มีอธิบายว่า ความไม่มีอะไร ไม่ใช่สันโดษ ความยินดีพอใจแต่ในสิ่งที่เปนของตน หรือสิ่งที่ควรแก่ตนเรียกว่าสันโดษ ถ้าเปนบรรพชิตก็ยินดีปัจจัยสี่อันควรแก่สมณบริโภคจะเลวหรือประณีตก็ตาม อันตนได้แล้วโดยชอบธรรมอย่างใดก็ยินดีบริโภคใช้สรอยอย่างนั้น เกียดกันความละโมภ ความอยากใหญ่ ความปรารถนาลามกเสียให้ห่างไกลจากสันดาน ชื่อว่าตั้งอยู่ในวงศ์ของพระอริยเจ้าอันเปนของเก่า ซึ่งพระอริยบุทคลมีพระพุทธเจ้าเปนต้นเคยประพฤติมา ฯ ถ้าเปนคฤหัสถ์ พึงยินดีแต่ทรัพย์สมบัติซึ่งเปนของตน สมควรแก่ตน อันตนแสวงหาได้โดยชอบธรรม เว้นจากการข่มเหงเบียดเบียฬฉ้อบังทรัพย์ของผู้อื่น เอามาเปนของตน หรือยินดีแต่ภรรยาสามีของตน ไม่ยินดีภรรยาของผู้อื่น ไม่ประพฤตินอกใจสามีของตน เหล่านี้จัด

เปนสันโดษสิ้น ฯ ความไม่สันโดษประการไร มีในบุทคลชะนิดไหนก็ตาม ล้วนเปนความเดือดร้อนทั้งสิ้น ฯ ทรัพย์มีอุปการะที่จะได้จับจ่ายใช้สรอย ในเวลามีความต้องการเกิดขึ้น ปลดเปลื้องความเดือดร้อนได้ฉันใด สันโดษก็มีอุปการะที่จะเปลื้องตัดความเดือดร้อนได้ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ความสันโดษท่านจึงจัดว่าเปนทรัพย์ ฯ ทรัพย์ทั้งหลายทั้งปวง ทั้งมีวิญญาณทั้งหาวิญญาณมิได้ ก่อนแต่จะหาได้ ก็ร้อนด้วยความแสวงหา ได้มารักษาไว้ ก็ร้อนด้วยการบริหาร เมื่อเปนอันตรธานไปอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เปนเครื่องเดือดร้อน เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่จัดว่าเปนทรัพย์อย่างยิ่ง ฯ ส่วนสันโดษหาเปนเช่นนั้นไม่ มีแต่ความเย็นใจทั้งสามกาล และไม่เปนสาธารณ์ที่ใคร ๆ จะฉ้อลักเอาไปได้ เพราะฉะนั้น สันโดษจึงเปนทรัพย์อย่างยิ่งกว่าทรัพย์อย่างอื่น ฯ การที่จะวางใจให้สันโดษ ต้องพิจารณาให้เห็นโทษของการไม่สันโดษโดยถ่องแท้ เห็นคุณของสันโดษว่า เปนประโยชน์อันใหญ่หลวง มีอยู่ในบุทคลผู้ใด ย่อมทำผู้นั้นให้มั่งมีเปนเสฏฐีมหาศาล เพราะฉะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์จึงได้ตรัสว่า สนฺตุฏฺฐี ปรมํ ธนํ ดังอธิบายมาฉะนี้ ฯ

ข้อ ๓ ว่า วิสฺสาสา ปรมา ญาตี ความคุ้นเคยเปนญาติอย่างยิ่ง ดังนี้นั้น มีอธิบายว่า ในพระวินัยยกบุทคลผู้เกี่ยวพันธุ์เนื่องมาแต่ฝ่ายมารดาบิดาเจ็ดแถวว่าเปนญาติ คือนับชั้นต้น ได้

แก่พี่น้องเปนแถวกลาง ชั้นมารดาบิดาลุงป้าน้าอาแถวหนึ่ง ชั้นปู่ย่าตายายแถวหนึ่ง ชั้นทวดแถวหนึ่ง ชั้นบุตรแถวหนึ่ง ชั้นหลานแถวหนึ่ง ชั้นเหลนแถวหนึ่ง รวมเปนเจ็ดชั้น การที่ท่านกำหนดญาติ โดยเจ็ดชั้นเช่นนี้ หมายญาติที่จะพึงได้พบเห็นกันโดยยังมิทันตาย แต่ในคาถาภาสิตนี้มิได้ประสงค์คนเช่นนั้นว่าเปนญาติ ยกความคุ้นเคยต่อกันอันมีกับบุทคลผู้ใด บุทคลผู้นั้นชื่อว่าเปนญาติ ความที่นับถือกัน สนิทสนมกัน คุ้นเคยกันไว้วางใจกันได้ เรียกว่า วิสสาสะ ฯ บุทคลซึ่งนับว่าเปนญาติโดยทางวินัยแล้วมีวิสสาสะต่อกัน ชื่อว่าเปนญาติสองชั้น ถ้าไม่มีวิสสาสะต่อกัน ก็เปนเหมือนไม่ใช่ญาติ เพราะมิได้มีญาติธรรมต่อกัน ถ้าซ้ำมีอาฆาตมาดหมายกัน ก็ชื่อว่าเปนศัตรูของกันและกัน การเห็นการอยู่ร่วมด้วยคนผู้เปนศัตรู เปนทุกข์ทุกเมื่อ ฯ ญาติอย่างยิ่งหมายความว่าญาติที่สนิทสนมกัน เมื่อจะยกคู่บุทคลที่เปนญาติอันสนิทตามพุทธภาสิตข้อนี้ ได้แก่สามีภรรยาที่ยังไม่ขาดวิสสาสะเปนญาติอันสนิทแท้ แม้ในบุทคลอื่นซึ่งเปนชั้นตนหรือสูงกว่าตน หรือต่ำกว่าตน เมื่อวิสสาสะต่อกัน ชื่อว่าเปนญาติอันสนิททั้งสิ้น ผู้ที่เปนญาติอันสนิท ควรรักษาน้ำใจของกันและกัน ฝ่ายใดเปนผู้ใหญ่ ก็ควรตั้งอยู่ในธรรมของผู้ใหญ่ ได้แก่พรหมวิหาร ฝ่ายใดเปนผู้น้อย ก็ควรตั้งอยู่ในธรรมของผู้น้อย ได้แก่สัมมาคารวอปจายนกิจ เมื่อเปนชั้นเสมอกัน ก็ควร

ตั้งอยู่ในสังคหธรรม เหล่านี้นับเปนธรรมเครื่องรักษาญาติ ผู้ที่มีวิสสาสะต่อกัน พึ่งพาอาศัยกันและกันได้ จึงนับว่าเปนญาติอันสนิทยิ่งกว่าญาติ เพราะฉะนั้น พระบรมศาสดาจารย์จึงได้ตรัสว่า วิสฺสาสา ปรมา ญาตี มีเนื้อความดังอธิบายมาฉนี้ ฯ

ข้อ ๔ ว่า นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ พระนิพพานเปนสุขอย่างยิ่ง ดังนี้นั้น มีอธิบายว่า ความดับชะนิดหนึ่ง ดับสนิทสนม ดับโดยไม่มีส่วนเหลือ ท่านเรียกความดับชะนิดนั้นว่าพระนิพพาน ความดับที่เรียกว่าพระนิพพานนั้น คือดับกิเลสและดับทุกข์ ดับกิเลสเรียกสอุปาทิเสสนิพพาน ดับทุกข์ เรียกอนุปาทิเสสนิพพาน ฯ บันดาเครื่องเสร้าหมองใจทั้งปวง เรียกว่ากิเลส กิเลสนั้น มีมากหลายประการ กล่าวโดยที่เปนตัวเหตุเปน ๓ พวก คือ ราคะ โทสะ โมหะ ฯ กิเลสเหล่าใดทำใจให้รัก กิเลสเหล่านั้นเปนฝ่ายราคะ กิเลสเหล่าใดทำใจให้ชัง กิเลสเหล่านั้นเปนฝ่ายโทสะ กิเลสเหล่าใดทำใจให้หลง กิเลสเหล่านั้นเปนฝ่ายโมหะ ฯ ชาติ ชรามรณะ เรียกว่าทุกข์ ชาติที่ว่าเปนทุกข์ ก็เพราะเปนประธานแห่งทุกข์ทั้งมวล ชราที่ว่าเปนทุกข์ ก็เพราะเปนเครื่องขัดข้องแก่ความเปนอยู่ มรณะที่ว่าเปนทุกข์ก็เพราะไม่อยากตาย ฯ ธรรมชะนิดหนึ่ง เมื่อเกิดขึ้นแล้วดับกิเลสและดับทุกข์เหล่านี้ได้ โดยสนิทสนมไม่มีส่วนเหลือ ท่านเรียกธรรมชะนิดนั้นว่าพระนิพพาน พระนิพพานเปนธรรมชาติที่สุข เมื่อเกิดมีแก่บุทคลใด บุทคลนั้น

ก็เปนสุข สุขคือพระนิพพาน เปนสุขอันวิเศษ ประเสริฐกว่าสุขทั้งปวง สุขต่าง ๆ ที่สัตว์ได้เสวยอยู่ในโลกเปนสุขเวทนา ยังเจือไปด้วยทุกข์ ไม่เปนสุขโดยส่วนเดียว ส่วนสุขคือพระนิพพานเปนเอกันตสุข สุขโดยส่วนเดียว เปนนิรามิสสุข สุขปราศจากอามิส เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงเปนสุขอย่างยิ่งดังแสดงมา ฯ ธรรมอันเปนทางพระนิพพานจะมีประการมากน้อยเท่าใด ธรรมเหล่านั้น ชุมนุมรวมอยู่ในความไม่ประมาททั้งสิ้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ทรงภาสิตไว้ดังนี้ว่า อปฺปมาโท อมตํ ปทํ ความไม่ประมาทเปนทางพระนิพพาน ดังนี้ ฯ

สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์เจ้า ได้ทรงภาสิตธรรมอันยิ่ง ๔ ประการ คือ

อาโรคฺยา ปรมา ลาภา ความไม่มีโรค เปนลาภอย่างยิ่ง ๑ สนฺตุฏฺฐี ปรมํ ธนํ ความสันโดษเปนทรัพย์อย่างยิ่ง ๑ วิสฺสาสา ปรมา ญาตี ความคุ้นเคย เปนญาติอย่างยิ่ง ๑ นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ พระนิพพานเปนสุขอย่างยิ่ง ๑ มีเนื้อความพร้อมทั้งอรรถาธิบายดังแสดงมาฉะนี้แล ฯ

บุพพการี กตัญญูกตเวทีเทศนา
ของ
พระราชกวี

เทฺวเม ภิกฺขเว ปุคฺคลา ทุลฺลภา โลกสฺมึ กตเม เทฺว โย จ ปุพฺพการี โย จ กตญฺญู กตเวที อิเม โข ภิกฺขเว เทฺว ปุคฺคลา ทุลฺลภา โลกสฺมินฺติ ฯ

จักแสดงบุพพการี และกตัญญูกตเวทิตากถา โดยพุทธภาสิต ดังนี้ว่า เทฺวเม ภิกฺขเว ปุคฺคลา ทุลฺลภา โลกสฺมึ เปนต้น ความว่า ภิกษุทั้งหลาย บุทคลสองจำพวกเหล่านี้หาได้ยากในโลก บุทคลสองจำพวกนั้นเปนไฉน คือบุทคลที่เปนบุพพการีจำพวกหนึ่ง ที่เปนกตัญญูกตเวทีจำพวกหนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย บุทคลสองจำพวกเหล่านี้แล หาได้ยากในโลก ดังนี้ ฯ

โดยอธิบายว่า บุทคลผู้ใด กระทำการอนุเคราะห์สงเคราะห์อุปการะเกื้อกูลอุดหนุน ให้ได้ความสุขความเจริญ ผู้นั้นชื่อว่าบุพพการี บุทคลผู้ใด เมื่อได้รับอุปการะของท่านแล้ว มีกตัญญูรู้อุปการะ ที่ท่านกระทำแก่ตน แล้วกตเวทีตอบแทนฉลองคุณท่าน ผู้นั้นชื่อว่ากตัญญูกตเวที ฯ บุพพการีบุทคล ที่ว่าหาได้ยากนั้น เพราะผู้ที่จะตั้งใจอนุเคราะห์สงเคราะห์จริง ๆ มิได้

มุ่งหวังต่ออามิสลาภ หวังแต่จะอุปถัมภ์บำรุงให้เจริญยิ่ง ๆ โดยส่วนเดียว คนเช่นนี้ หาได้โดยยาก เช่นผู้ที่ยังไม่เห็นอัธยาศัยจะให้เงินทองย่อมเปนการยากโดยธรรมดา เพราะฉะนั้น บุพพ-การีบุทคลจึงหาได้ยากในโลก คนหนึ่งจะมีบุพพการีบ้างก็ไม่มากมายนัก เมื่อจะเลือกคัดบุพพการีพอเปนตัวอย่าง ได้แก่มารดาบิดาเปนบุพพการีของบุตรธิดา พระราชาเปนบุพพการีของประชาชนในมณฑลประเทศของพระองค์ อาจารย์เปนบุพพการีของศิษย์ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเปนบุพพการีของพุทธบริษัท ฯ

มารดาบิดา ชื่อว่าเปนบุพพการีของบุตรธิดานั้น เพราะมีอุป-การะมาก มีสังคหธรรมในบุตรธิดา คือ ปาปา นิวาเรนฺติ มารดาบิดาคอยเกียดกันห้ามบุตรธิดาจากความชั่ว เมื่อเห็นบุตรธิดาทำความไม่ดี ก็ไม่ทอดธุระให้บุตรธิดานั้นชะล่าใจ กลฺยาเณ นิเวเสนฺติ สั่งสอนแนะนำให้ดำรงอยู่ในความดี ที่จะได้รับสุขประโยชน์ตามควร สิปฺปํ สิกฺขาเปนฺติ ให้เล่าเรียนศึกษาศิลป-วิทยาตามความสามารถของตน เปนต้นว่า หาครูอาจารย์มาสั่งสอน หรือส่งไปยังสถานในประเทศนั้น ๆ ปฏิรูเปน ทาเรน สํโยเชนฺติ ให้มีภรรยาที่สมควร สมเย ทายชฺชํ นิยาเทนฺติ ให้ทรัพย์ในสมัย คือ ในกาลที่ควรจะให้ กิจห้าอย่างนี้เปนน่าที่ของมารดาบิดา พึงกระทำแก่บุตรธิดาของตน ฯ มารดาบิดาที่จะเปนบุพพการี บำเพ็ญสังคหธรรมเหล่านี้ ให้ครบบริบูรณ์ หาได้

ยากไม่น้อย ฯ

พระราชาชื่อว่าเปนบุพพการีของประชาชนนั้น เพราะพระองค์ทรงพระมหากรุณาประชาราษฎร์ให้อยู่เย็นเปนสุข ผ่อนปรนเพื่อวูปสมภาพ ดำรงในทศพิธราชธรรม คือ ทาน พระราชทานพัสดุแก่ผู้ที่ควรได้รับพระราชทาน ฯ สีล ทรงตั้งสังวรระวังรักษาพระอาการกายวาจา ให้สะอาดงามปราศจากโทษควรครหา ฯ ปริจจาคะ ทรงพระราชบริจาคไทยธรรม บันเทามัจฉริยโลภเสียได้ ฯ อาชชวะ มีพระอัธยาศัยประกอบด้วยความซื่อตรง ดำรงในสัจจสุจริต ฯ มัททวะ มีพระอัธยาศัยอ่อนละมุน ไม่กระด้างถือพระองค์ด้วยอำนาจถัมภะ และมานะ ฯ ตปะ ทรงสมาทานกุศลวัตต์ เผาผลาญกำจัดอกุศลวิตกบาปธรรมให้เสื่อมสูญไม่ตั้งอยู่ได้ ฯ อักโกธะ ไม่ทรงพิโรธโดยวิสัยมิใช่เหตุที่ควรจะทรงพิโรธ ฯ อวิหึสา ไม่ทรงเบียดเบียฬประชาชน ให้ได้ทุกข์ยาก ด้วยเหตุอันไม่ควรกระทำ ฯ ขนฺติ มีพระหฤทัยดำรงมั่นในขันตี มีความอดทนในสิ่งที่ควรอดทนเปนเบื้องน่า ฯ อวิโรธนะ ทรงรักษายุติธรรม ไม่ให้แปรผันผิดจากสิ่งที่ตรง และดำรงพระอาการคงที่ ไม่แสดงให้วิการด้วยยินดียินร้าย ฯ พระราชาผู้ทรงราชย์รุ่งเรืองด้วยทศพิธราชธรรม หวังความเรียบร้อยต่อบ้านเมือง หาได้ยาก แต่ยังหาไม่ยากยิ่งเหมือนพระราชาผู้ทรงบำรุงชาติ และศาสนา

ที่ประเสริฐ ฯ

อาจารย์ที่เปนบุพพการีของศิษย์นั้น เพราะท่านมีความเอื้อเฟื้ออารี บำเพ็ญตามน่าที่ของอาจารย์ คือ สุวินีตํ วิเนนฺติ แนะนำดี สุคหิตํ คาหาเปนฺติ ให้เรียนดี สพฺพสิปฺปสุ ตํ สมกฺขายิโน ภวนฺติ บอกศิษย์ด้วยดี ในศิลปวิทยาทั้งหมดไม่อำพรางไว้ มิตฺตามจฺเจสุ ปฏิเวเทนฺติ ยกย่องให้ปรากฏในเพื่อนฝูง ทิสาสุ ปริตฺตาณํ กโรนฺติ ทำความป้องกันในทิศทั้งหลาย คือ ไม่ให้ขัดสน เวลาไปในทิศนั้นๆ ดังนี้ เปนน่าที่ของอาจารย์ๆ ชื่อว่าเปนบุพพการีของศิษย์ เพราะมีคุณธรรมเหล่านี้บริบูรณ์ อาจารย์เช่นนี้หาได้ยาก ฯ

พระพุทธเจ้า ชื่อว่าเปนบุพพการีของพุทธบริษัทนั้น เพราะพระองค์ทรงพระมหากรุณาในหมู่สัตว์ เห็นสัตว์เร่าร้อนอยู่ด้วยกองทุกข์กองกิเลส หวังจะให้สัตว์นั้นดับร้อนเปนสุขเย็นทุกถ้วนหน้า พระมหากรุณาทิคุณนี้ มีแก่พระองค์ตั้งแต่ยังเปนพระโพธิสัตว์อยู่ ได้พบพระพุทธเจ้า ถึงยี่สิบสามพระองค์ มีพระทีปังกรเปนต้น ควรจะได้บัลลุมัคค์ผล แต่ทรงเห็นว่าจะหลีกเอาตัวรอด แต่พระองค์เดียวไม่ควร เมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้แล้ว มีประสงค์จะแสดงธรรมจักร์ โปรดพระปัญจวัคคีย์ ถ้าจะเสด็จทางนภากาศโดยพุทธฤทธิก็ได้ แต่ทรงกรุณาแก่อุปกาชีวก อันจะได้พบณะกลางทาง แม้เวลานั้นจะยังไม่เลื่อมใส ก็เปนปัจจัยในภายหลัง เพราะทัสสนานุตตริยกิริยา แม้แต่นิดหนึ่ง ก็ยังทรง

พระกรุณา ฯ อนึ่งทรงแสดงธรรมที่จะให้สัตว์ได้รับสุขประโยชน์ ทั้งในโลกนี้โลกน่า และสุขประโยชน์อย่างยิ่ง คือ พระนิพพาน เปนอเนกประการ และมีพระพุทธภาสิตบรรหารไว้ว่า ภิกฺขเว สตฺถารํ เปนต้น ภิกษุทั้งหลาย กิจควรทำอันใด อันเราผู้ศาสดาแสวงหาประโยชน์เกื้อกูลแก่สาวก กิจนั้นเราได้บำเพ็ญแล้ว ท่านทั้งหลายจงเปนผู้ไม่ประมาท เพียรเผากิเลสให้แห้งหมดไปเถิด อนึ่งในนิพพานสมัย สุภัททปริพพาชกเข้าไปเฝ้า พระอานนท์ห้ามเสียว่าไม่ควร ก็ยังทรงโปรดเบิดโอกาสให้เฝ้า และประทานธรรมเทศนา ฯ พระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระมหากรุณา ตั้งแต่เปนพระโพธิสัตว์ จนวันเสด็จดับขันธปรินิพพานฉะนี้ เพราะฉะนั้น จึงเปนบุพพการีของพุทธสาสนิกชน หาได้ยากยิ่งนัก สมด้วยพุทธภาสิตว่า กิจฺโฉ พุทฺธานํ อุปฺปาโท ความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ยากที่จะได้ ทุลฺลโภ ปุริสาชญฺโญ พระพุทธเจ้าผู้เปนบุรุษอาชาไนยหาได้ยาก เพราะผู้ที่จะเปนพระพุทธเจ้า ต้องสั่งสมความดี มีบารมีบริบูรณ์ คือ ทาน สีล เนกขัมมะ วิริยะ ปัญญา ขันติ สัจจะ อธิฏฐาน เมตตา อุเบกขา เหล่านี้ จัดเปนอย่างต่ำ อย่างกลาง อย่างสูง อย่างละสิบ เปนบารมีสามสิบ บางพระองค์ก่อสร้างถึงสี่อสงไขยกำไรแสนมหากัปป์ บางพระองค์ก่อสร้างแปดอสงไขยกำไรแสนมหากัปป์ บางพระองค์ก่อสร้างสิบหกอสงไขยกำไรแสนมหากัปป์ มาก

มายอย่างนี้ จึงจะเปนพระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้น จึงหาได้ด้วยยาก ฯ

มารดาบิดาเปนบุพพการีของบุตรธิดา ๆ ก็ควรกตัญญูกตเวทีต่อท่าน พระราชาเปนบุพพการีของประชาชน ๆ ก็ควรกตัญญูกตเวทีต่อพระองค์ อาจารย์เปนบุพพการีของศิษย์ ๆ ก็ควรกตัญญูกตเวทีต่อท่าน พระพุทธเจ้าเปนบุพพการีของพุทธสาสนิกชน ๆ ก็ควรกตัญญูกตเวทีต่อพระองค์ จะเปนสวัสดิมงคล นำความสุขความเจริญมาทั้งในโลกนี้โลกน่า ฯ

กิจที่บุตรธิดาจะพึงกตัญญูกตเวทีนั้น พึงสาธกด้วยพุทธภาสิตที่สอนสิงคาลมาณพว่า ภโต เนสํ ภริสฺสามิ ท่านได้เลี้ยงมาแล้ว เราจักเลี้ยงท่านตอบแทน กิจฺจํ เนสํ กริสฺสามิ เราจักช่วยทำกิจของท่าน กุลวํสํ ฐเปสฺสามิ เราจักดำรงวงศกุลไว้ ทายชฺชํ ปฏิปชฺชามิ เราจักปฏิบัติตนให้เปนคนสมควรรับทรัพย์มฤดก อถวา ปน เปตานํ กาลกตานํ ทกฺขิณํ อนุปฺปทสฺสามิ ก็หรือเมื่อท่านทำกาลกิริยาไปแล้ว เราจักตามเพิ่มทักษิณาทานอุทิศส่วนบุญกุศลให้ กิจห้าอย่างนี้เปนน่าที่ของบุตรธิดา จะพึงกตัญญูกตเวทีต่อมารดาบิดา ฯ ผู้กตัญญูกตเวทีต่อมารดาบิดาหาได้ยากนั้น เพราะผู้ที่จะบำเพ็ญมาตาปิตุปัฏฐานธรรมให้เต็มที่ ครบบริบูรณ์ทุกสิ่งทุกอย่าง น้อยคนที่จะทำได้ เพราะฉะนั้น จึงหาได้ยาก แต่ยังไม่หายากเหมือนผู้ที่กตัญญูกตเวทีให้มารดาบิดาดำรงอยู่ในคุณสมบัติดีงาม โดยนัยพุทธพจน์ว่า โย จ โข ภิกฺขเว มาตา-

ปิตโร อสทฺเธ สทฺธาสมฺปทาย สมาทเปติ นิเวเสติ ปติฏฺฐา-
เปติ ความว่า ภิกษุทั้งหลายก็ผู้ใดแล มาชักชวนมารดาบิดาผู้ไม่มีสัทธา ให้ดำรงประดิษฐานในความถึงพร้อมด้วยสัทธา ไม่มีสีล ให้ดำรงประดิษฐานในความถึงพร้อมด้วยสีล มีความตระหนี่ ให้ดำรงประดิษฐานในความถึงพร้อมด้วยจาคะ ไม่มีปัญญา ให้ดำรงประดิษฐานในความถึงพร้อมด้วยปัญญา เอตฺตาวตา โข ภิกฺขเว มาตาปิตูนํ กตญฺจ โหติ ปฏิกตญฺจ ด้วยเช่นนี้แลภิกษุทั้งหลาย เปนอันบุตรธิดาได้กระทำ และกระทำตอบแทนต่อมารดาบิดา ฯ ผู้กตัญญูกตเวทีต่อมารดาบิดาโดยทางนี้หาได้ยากยิ่ง เพราะมารดาบิดาบางท่านหาเอื้อเฟื้อต่อถ้อยคำของบุตรธิดาไม่ ด้วยถือว่าเปนมารดาบิดา บางทีบุตรไม่ฉลาดในอุบายที่จะแนะนำ บางทีพื้นของบุตรธิดาไม่มี ก็ทำให้มารดาบิดาอ่อนอุสสาหะ เหตุเหล่านี้เปนเครื่องติดขัด เพราะฉะนั้น กตัญญูกตเวที โดยทางนี้ จึงหาได้ยากยิ่ง ฯ

การกตัญญูต่อพระราชานั้น ก็พึงกตัญญูตามภูมิเพศของตน ถ้าเปนคนสามัญไม่ประกอบตนเปนคนอันธพาล ประกอบการทำมาหากินโดยทางที่ชอบ ตามพระราชกำหนดกฎหมายบ้านเมือง จะได้สมบูรณ์ตามพระราชประสงค์ และยอมแบ่งผลประโยชน์ถวายเพื่อบำรุงความเปนอิสสรภาพ แห่งพระราชาของตนโดยความเต็มใจ ยอมรับราชกิจด้วยดี ไม่ขัดขืนพระราชบัญญัติ และไม่หา

เล่ห์อุบายต่าง ๆ อันจะเปนตัวอย่างไม่ดีแก่ผู้อื่นด้วย ถ้าเปนราชภัฏได้รับพระราชทานลาภยศ ก็ควรตั้งใจภักดีรักษาราชกิจน่าที่ของตนให้เรียบร้อยเต็มกำลัง ไม่เลินเล่อ โดยประการต่าง ๆ ตั้งใจรักษาสามัคคีธรรม ไม่ให้แตกร้าวเปนพวกเขาพวกเรา ให้เปนพวกพระราชาเดียวกันหมด พระเกียรติยศสามัคคีธรรมก็จะเฟื่องฟุ้งไป เปนที่เกรงขามแห่งศัตรูปัจจามิตต์ทั้งปวง ถ้ารับราชการใกล้ชิด ก็เอาใจใส่ดูแล ไม่เห็นแต่สุขฉะเพาะหน้า ผ่อนปรนตามพระราชหฤทัยไม่ให้หม่นหมอง สิ่งใด ๆ ไม่พอพระหฤทัยเว้นสิ่งนั้น ๆ เสียให้ไกล ดำรงอยู่ในพระบรมราโชวาททุกประการต่อหน้าฉันใด ลับหลังฉันนั้น ถ้าเปนบรรพชิตก็ควรกตัญญูกตเวทีโดยทางที่ประพฤติชอบตามธรรมวินัย เอาใจใส่สอดส่องดูแลน่าที่ของตน อนุเคราะห์สงเคราะห์แก่กุลบุตร กล่อมน้ำใจประชุมชนไม่ให้กระด้าง ชอบโลกชอบธรรมทั้งสองประการ ก็จะเปนที่เฉลิมพระราชสัทธาปราโมทย์ ในการที่ทรงเปนสาสนูปถัมภกดังนี้แล เปนกตัญญูกตเวทีต่อพระราชาของตน ผู้ที่จะกตัญญูกตเวทีให้เต็มกำลังตามน่าที่ของตนหาได้ไม่ง่าย จะมีบ้างก็น้อยไม่ดาดดื่น ๆ

การกตัญญูกตเวทีต่ออาจารย์นั้น พึงกตัญญูกตเวทีตามพระพุทโธวาท คือ อุฏฺฐาเนน ด้วยลุกรับ อุปฏฺฐาเนน ด้วยอุปัฏฐากรับใช้สรอย สุสฺสูสาย ด้วยการเชื่อฟัง ปาริจริยาย ด้วยการบำเรอ

สกฺกจฺจํ สิปฺปํ ปฏิคฺคหเณน ด้วยการรับศิลปวิทยาโดยเคารพ ฯ นี้เปนกิจที่ศิษย์จะพึงกตัญญูกตเวทีต่ออาจารย์ ศิษย์ดีอาจารย์ก็พลอยมีชื่อเสียงเกียรติคุณ ความดีทำได้มิใช่ง่าย ดังพายเรือทวนกระแสน้ำ ศิษย์ดีที่บำเพ็ญตามนำที่ดังแสดงมา หาได้มิใช่ง่าย ฯ

กิจที่พุทธสาสนิกชน จะพึงกตัญญูกตเวทีต่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในบัดนี้ ให้ถูกพุทธประสงค์แล้ว ก็ได้แก่การประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรมด้วยความไม่ประมาท เพราะพระพุทธเจ้าได้ทรงบากบั่นจนได้บัลลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ ก็ด้วยทรงหวังพระหฤทัย จะให้สัตว์บำเพ็ญธรรมานุธรรมปฏิบัติด้วยอัปปมาท เพราะเหตุนี้ ในปรินิพพานสมัย จึงทรงสรรเสิญธรรมานุธรรมปฏิบัติว่าเปนบูชาอันยิ่งว่า โย โข อานนฺท ดูก่อนอานนท์ ผู้ใดแล เปนภิกษุภิกษุณีก็ดี เปนอุบาสกอุบาสิกาก็ดี มาประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม ผู้นั้นชื่อว่าบูชาเราด้วยบูชาอย่างยิ่ง และประทานปัจฉิมวาจาไว้ว่า หนฺททานิ ภิกฺขเว อามนฺตยามิ โว ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราเตือนท่านทั้งหลาย สังขารทั้งหลาย มีความเสื่อมสิ้นไปเปนธรรมดา ท่านทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิดดังนี้ ฯ การบำเพ็ญไตรสิกขา คือ สีล สมาธิปัญญา โดยลำดับ นับว่าเปนปฏิบัติบูชา ยากที่ผู้ใดจะกระทำให้ไพบูล การระวังรักษาจิตร ไม่ให้กำหนัดยินดี ไม่ให้โกรธเคืองประทุษร้าย ไม่ให้หลง ไม่ให้มัวเมา ซึ่งนับว่าเปนความไม่

ประมาทโดยปริยายอันยิ่ง ยากที่ผู้ใดจะกระทำให้บริบูรณ์ เพราะเหตุนี้ จึงหาได้ยาก คำซึ่งว่าหาได้ยากนั้น มิได้ประสงค์ความว่าไม่มี คือมีอยู่ แต่ไม่มากมายดื่นดาด พอเลือกยกตัวอย่างได้บ้าง เช่นมารดาบิดากับบุตรธิดา พระราชากับประชาชน อาจารย์กับศิษย์ พระพุทธเจ้ากับพุทธบริษัท มีเนื้อความพร้อมทั้งอรรถาธิบาย ดังวิสัชนามาฉะนี้แล ฯ

ปกิรณกเทศนา

ของ

พระราชกวี

สทฺธีธ วิตฺตํ ปุริสสฺส เสฏฺฐํ ธมฺโม สุจิณฺโณ สุขมาวหาติ

สจฺจํ หเว สาธุตรํ รสานํ ปญฺญาชีวีชีวิตมาหุ เสฏฺฐนฺติ ฯ

บัดนี้จะได้แสดงเนื้อความ พร้อมทั้งอรรถาธิบาย ในพระพุทธภาสิตคาถานี้เปนลำดับไป ดำเนิรความว่า สทฺธีธ วิตฺตํ ปุริสสฺส เสฏฺฐํ สัทธาเปนทรัพย์อันประเสริฐของบุรุษในโลกนี้ ฯ ธมฺโม สุจิณฺโณ สุขมาวหาติ ธรรมอันบุทคลประพฤติดีแล้ว นำสุขมาให้ ฯ สจฺจํ หเว สาธุตรํ รสานํ คำสัจแลเปนรสยังประโยชน์ให้สำเร็จกว่ารสทั้งหลาย ฯ ปญฺญาชีวีชีวิตมาหุ เสฏฺฐํ นักปราชญ์กล่าวชีวิตของบุทคลผู้เปนอยู่ด้วยปัญญาว่าประเสริฐสุด ดังนี้ ฯ

มีอธิบายเปนลำดับไป สัทธา นั้นได้แก่ความเชื่อ ความเชื่อที่ประอบด้วยปัญญาเปนสัทธาแท้ ความเชื่อที่ไม่ประกอปด้วยปัญญา จัดเปนอธิโมกข์ คือ เชื่อตามเขาว่า อธิโมกข์นั้น ที่เปนส่วนดีก็ดี ที่เปนส่วนเสียก็มี เมื่อเชื่อตามสิ่งที่ดี อธิโมกข์นั้นก็เปนส่วนดี เมื่อเชื่อตามสิ่งที่ชั่ว อธิโมกข์นั้นก็เปนส่วนเสีย ผู้ที่เปนประธานของผู้น้อย ถ้าเปนผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบ ก็

กระทำอธิโมกข์ของผู้น้อยให้ดีตาม ถ้าเปนผู้ประพฤติไม่ดีไม่ชอบ ก็กระทำอธิโมกข์ของผู้น้อยให้เสียตาม ข้อนี้สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ทรงแสดงโดยอุปมาอุปไมยไว้ว่า คุนฺนญฺเจ ตรมานานํ ถ้าโคทั้งหลายข้ามฟากไปอยู่ อุชุํ คจฺฉติ ปุงฺคโว โคผู้โจกนำฝูงเดินไปตรง โคทั้งหลายเหล่านั้น ก็เดิรไปตรงตามกัน เอวเมว มนุสฺเสสุ ในหมู่มนุษย์ก็อย่างเดียวกันฉะนั้น อันนี้เปนเรื่องอธิโมกข์ ฯ ส่วน สัทธา หาเปนเช่นนั้นไม่ เพราะสัมปยุตต์ด้วยปัญญา เหตุนั้น ในหมวดธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงยกสัทธาขึ้นแสดง จึงทรงยกปัญญาขึ้นแสดงด้วยโดยมากเช่น สทฺธาพลํ ปญฺญาพลํ สทฺธินฺทฺริยํ ปญฺญินฺทฺริยํ สทฺธาธนํ ปญฺญาธนํ สทฺธาสมฺปทา ปญฺญาสมฺปทา แม้ในพระคาถานี้ ก็ทรงยกปัญญาขึ้นแสดงด้วย เพราะเชื่อกรรมเชื่อผล ก็ต้องรู้จักกรรมและผล โดยประจักษ์ และเชื่อว่าสัตว์มีกรรมเปนของ ๆ ตน ก็ต้องรู้ความต่างของสัตว์โดยประจักษ์ และเชื่อต่อโพธิญาณของพระพุทธเจ้า ต้องรู้จักพระพุทธเจ้าโดยประจักษ์ สิ่งใด ๆ ที่ยังไม่รู้ไม่เข้าใจชัด ย่อมเปนเหตุให้สงสัยในสิ่งนั้น ๆ ไม่รู้วาย ถ้ารู้ประจักษ์ชัดเจนแล้ว ก็กระทำให้ความเชื่อนั้นมั่นคงแข็งแรงขึ้น เพราะฉะนั้น ความเชื่อที่ประกอบด้วยปัญญา จึงเปนสัทธาแท้ ฯ

คนมีทรัพย์ ย่อมมีความปลื้มใจว่าทรัพย์ของเรามีอยู่ เมื่อ

ความต้องการด้วยสิ่งใด ๆ เกิดขึ้น จะได้เอาทรัพย์ออกจับจ่ายซื้อหาสิ่งนั้น ๆ ตามประสงค์ เพราะฉะนั้น ทรัพย์จึงเปนเครื่องปลื้มใจเครื่องยินดีของบุทคล เรียกว่า วิตฺตํ ต้องการปรารถนาด้วยกันทุกถ้วนหน้า แม้จะเหนื่อยยากในการที่แสวงหา หรือบริหารไม่ให้เปนอันตราย ก็มุ่งหมายต่อการได้มากเปนดี สัทธาซึ่งว่าเปนทรัพย์ ก็เพราะมีอรรถดุจเดียวกัน ผู้มีสัทธา ชื่อว่ามีหลักของใจ ไม่กล้ากระทำกรรมชั่ว แม้ได้กระทำล่วงไปแล้วก็มีวิรัติสังวร พอใจอยู่แต่ในกรรมดี ได้กระทำแล้วก็ร่าเริงยินดี ๆ เมื่อได้รับผลของกรรมชั่ว ก็ไม่หลงซัดผู้อื่น เมื่อได้รับผลของกรรมดี ก็พอใจที่จะกระทำดียิ่ง ๆ ขึ้นไป ฯ สัทธาเปนเหตุให้ละชั่วประพฤติดี เปนวิถีแห่งคุณธรรมเปนอเนกฉะนี้ เพราะ-ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเปนทรัพย์ ฯ อนึ่งเมื่อมีความเชื่ออยู่แล้วย่อมกระทำให้เปนผู้มั่นคง ไม่ท้อถอยในสิ่งที่ตนมุ่งหมาย เช่นเชื่อว่า หมั่นทำคงได้ ก็เปนเหตุให้เกิดความเพียร ไม่ท้อถอย เช่นเชื่อว่า เรียนไปคงรู้ ก็ทำให้เกิดอุสสาหะไม่เกียจคร้าน เช่นเชื่อว่าปฏิบัติไปคงสำเร็จ ก็ทำให้เกิดความบากบั่นไม่ท้อถอย พระบรม-ศาสดา พระองค์มิได้เคยเห็นตัวอย่างที่ไหน ทำไมจึงทรงบากบั่นจนได้สำเร็จผล ข้อซึ่งพระองค์ทรงบากบั่น จนถึงไม่อาลัยต่อชีวิต คงมีความเชื่อ ถ้าพระองค์ไม่มีความเชื่ออันเพียงพอ คงจะย่อท้อถอยหลัง เสด็จกลับเสวยกามสุขตามเดิม ฯ สัทธาเปน

เครื่องนำให้ดำเนิรไปสู่คุณสมบัติเช่นนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้สรรเสิญสัทธาต่าง ๆ ว่า สทฺธาพลํ สัทธาเปนกำลัง สทฺธินฺทฺริยํ สัทธาเปนใหญ่ สทฺธา ทุติยา สัทธาเปนเพื่อนสอง สทฺธา ปาเถยฺยํ สัทธาเปนสะเบียง สัทธามีคุณานิสงส์เช่นนี้เปนต้น จึงเปนทรัพย์อันประเสริฐสุดของบุรุษในโลกนี้ ฯ ทรัพย์ธรรมดาเมื่อแสวงหาก็ร้อน ได้มารักษาไว้ก็ร้อน ใช้หมดไปหรือหายไปก็ร้อน มีทั้งคุณและโทษคลุกกันอยู่ ฯ ส่วนทรัพย์คือสัทธาหาเปนเช่นนั้นไม่ เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้สรรเสิญว่าเปนอริยทรัพย์ ทรัพย์อันประเสริฐกว่าทรัพย์ธรรมดา มีอยู่แก่บุทคลผู้ใด จะเปนชายหรือหญิงก็ตาม อทลิทฺโทติ ตํ อาหุ นักปราชญ์กล่าวผู้นั้นว่าเปนผู้ไม่จน อโมฆํ ตสฺส ชีวิตํ ชีวิตของผู้นั้นไม่เปล่าจากประโยชน์ สัทธามีคุณที่จะพึงพรรณนาไปไม่สิ้นสุด เพียงนี้พอส่องให้เห็นความในพระพุทธภาสิต ข้อซึ่งว่า สทฺธีธ วิตฺตํ ปุริสสฺส เสฏฺฐํ สัทธาเปนทรัพย์อันประเสริฐสุดของบุรุษในโลกนี้ เพราะอาศัยสัทธาเปนกำลัง หนุนให้ประพฤติธรรมนำความสุขมาให้ ซึ่งจะได้อธิบายเปนลำดับไป ฯ

ธมฺโม สุจิณฺโณ สุขมาวหาติ ธรรมอันบุทคลประพฤติดีแล้วย่อมนำสุขมาให้ ดังนี้นั้น มีอธิบายว่า ธรรมในที่นี้ประสงค์ความดีความงาม ความไม่ดีไม่งาม เรียกว่าอธรรม ดังพระพุทธภาสิตว่า น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโภ สมวิปากิโน ธรรมและอธรรม

ทั้งสอง มีผลไม่เหมือนกัน อธมฺโม นิรยํ เนติ อธรรมย่อมนำ ไปสู่นรก ธมฺโม ปาเปติ สุคตึ ธรรมย่อมให้ถึงสุคติ ดังนี้ ฯ ก็ธรรมที่เปนส่วนดีส่วนงาม อันเปนข้อที่ควรปฏิบัตินั้น จัดเปน ๓ คือ สีล สมาธิ ปัญญา แม้ในพระคาถานี้ ก็ประสงค์ปฏิบัติ เพราะมีคำว่า สุจิณฺโณ ประพฤติดี ส่องความปฏิบัติ ฯ สีล แปลว่าปกติ หมายความว่าไม่กระทำความชั่วด้วยกายด้วยวาจา กายวาจาที่กระทำชั่ว เปนกายวิการเปนวจีวิการ ไม่ใช่ปกติ แต่ ถ้ากระทำดีด้วยกายด้วยวาจา ก็ไม่จัดเปนสีลเหมือนกัน จัด เปนธรรม ฯ สมาธิ แปลว่า ตั้งจิตรมั่นอยู่ในธรรมที่ตนมุ่ง หมายปราศจากโทษ ไม่ให้เปนโอกาสแห่งนิวรณ์ ฯ ปัญญา แปลว่า ความรู้จริง คือเปนอย่างไรก็รู้อย่างนั้น ไม่รู้ผิดจากความ ที่เปนจริง เมื่อมารู้จริงทางโลก ก็เปนปัญญาทางโลก เมื่อมารู้ จริงทางธรรม ก็เปนปัญญาทางธรรม ฯ ข้อที่ว่าประพฤติดี คือ ประพฤติธรรมเปนธรรมาธิปไตย การประพฤติธรรมที่เปนอัตตา-ธิปไตย หรือโลกาธิปไตย ยังไม่นับว่าประพฤติดีแท้ แต่ยังดี กว่าไม่ประพฤติ เช่นคนมีสีลขาด ยังดีกว่าคนที่ไม่มีสีลจะขาด ฯ สีล สมาธิ ปัญญา อันผู้ใดประพฤติดีแล้ว ผู้นั้นย่อมรู้สึกได้ว่า เปนสุขเช่นนี้ ฯ ผลของความปฏิบัติดี เปนไปเพื่อสงบ นตฺถิ สนฺติปรํ สุขํ ไม่มีสุขอื่นยิ่งไปกว่าความสงบ ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ธมฺโม

กุโลกปตนา ตทธาริธารี ธรรมย่อมทรงผู้ทรงธรรมไม่ให้ตกไปในโลกที่ชั่ว ข้อความที่อธิบายมานี้ เพื่อจะชี้ให้เห็นตามพระพุทธภาสิตว่า ธมฺโม สุจิณฺโณ สุขมาวหาติ ธรรมอันบุทคลประพฤติดีแล้ว ย่อมนำสุขมาให้ดังนี้ ผู้ใดประพฤติธรรม ผู้นั้นย่อมเปนคนจริง ตั้งต้นแต่จริงวาจา เว้นจากมุสาวาทเปนอาทิ ซึ่งจะได้อธิบายเปนลำดับไป ฯ

สจฺจํ หเว สาธุตรํ รสานํ สัจจะแลเปนรสให้สำเร็จประโยชน์กว่ารสทั้งหลาย ดังนี้นั้น มีอธิบายว่า สัจจะนั้นได้แก่คำจริง คือ พูดตามรู้ ตามเห็น ตามความเข้าใจ กระทำตามที่ได้พูดไว้แล้ว ที่ได้ปฏิญญาไว้แล้ว ที่สัญญาไว้แล้ว ฯ แต่สัจจะนั้นต้องเปนสัจจะของสัตบุรุษ ตามนัยภาสิตดังนี้ว่า สจฺเจ อตฺเถ จ ธมฺเม จ อหุ สนฺโต ปติฏฺฐิตา สัตบุรุษทั้งหลายเปนผู้ดำรงอยู่แล้ว ในสัจจะที่เปนอรรถด้วย ที่เปนธรรมด้วยดังนี้ สัจจะที่ว่าเปนอรรถนั้น คือ เปนประโยชน์ตนประโยชน์ท่าน หรือประโยชน์โลกนี้ประโยชน์โลกน่า ตลอดถึงประโยชน์อย่างยิ่ง ฯ สัจจะที่เปนธรรมนั้น คือ เปนคุณธรรมความดีความงาม ฯ แท้จริงสัจจะของสัตบุรุษก็มี ของอสัตบุรุษก็มี เช่นได้ยินเขาด่าว่าฝ่ายหนึ่งแล้ว เก็บเอาความนั้นไปบอกเขาตามจริง โดยประสงค์จะให้เขาแตกร้าวจากกัน หรือกระทำสัญญานัดหมายกันว่า เวลานั้นเราพร้อมกันไปประทุษร้ายเขา ไปลักของเขา ครั้นถึงกำหนดกาล

ก็ไปตามที่นัดหมายกันไว้ เช่นนี้เปนต้น เรียกว่าสัจจะของอสัต-บุรุษ เพราะไม่เปนประโยชน์ และไม่เปนความดีความงาม จริงเช่นนี้ไม่ควรพูด พูดแล้วทำให้เขาแตกสามัคคีกัน เดือดร้อนด้วยกันทั้งสองฝ่าย และการนัดหมายกันเช่นนี้ ก็เปนกิจไม่สมควร ไม่เปนประโยชน์แก่ผู้ประทุษร้ายและผู้ถูกประทุษร้าย จึงจัดเปนสัจจะของอสัตบุรุษ ฯ ได้ยินได้ฟังฝ่ายหนึ่งกล่าวถ้อยคำเปนสุภาสิต แล้วนำไปบอกฝ่ายหนึ่งตามจริง หรือกระทำกติกาสัญญานัดหมายกันในทางที่ชอบ แล้วกระทำตามกติกาสัญญาอันนั้น ดังอุปติสส-ปริพพาชกกระทำกติกาสัญญากันกับโกลิตปริพพาชกผู้สหาย ว่าใครได้บัลลุโมกขธรรมก่อนจงบอกแก่กัน ครั้นอุปติสสปริพพาชกได้ฟังอริยสัจจกถาโดยสังเขป แต่สำนักพระอัสสชิเถระแล้วได้บัลลุโสดาบัตติผล แล้วนำยุบลนั้นไปบอกแก่โกลิตปริพพาชก หรือกระทำสัญญา นัดหมายทันในสิ่งที่ดีงาม เมื่อถึงกำหนดกาลก็ไปตามที่นัดหมายกันไว้ ดังนี้เปนต้น เปนสัจจะของสัตบุรุษ เพราะเปนไปเพื่อความสุข ความเจริญ ด้วยกันทั้งสองฝ่าย สัจจะของสัตบุรุษนี้มีอยู่ในที่ใด ก็เปนไปเพื่อความเรียบร้อย ไม่วิวาทแตกร้าวกัน เพราะเหตุนี้ ผู้ต้องการคุณธรรมข้อนี้ จึงต้องมีสัญญาต่อกัน เช่นผู้จ้างกับลูกจ้าง ผู้ขายกับผู้ซื้อ มีหนังสือหรือพะยานต่อกัน ประเทศต่อประเทศ ทำหนังสือสัญญาต่อกัน นี้เปนส่วนคดีโลก ฯ แม้ในส่วนคดีธรรม ก็มีองค์ศีลสำหรับห้าม

ไม่ให้มุสาวาทแต่เบื้องต้น และในเวลาอุปสมบท พระกรรมวาจาจารย์ ก็ยังเตือนผู้เพ่งอุปสมบทว่า อยนฺเต สจฺจกาโล ภูตกาโล กาลนี้เปนกาลสัจกาลจริงของท่าน เมื่อเราถามในท่ามกลางสงฆ์ สิ่งใดมีก็จงรับว่ามี สิ่งใดไม่มีก็จงปฏิเสธว่าไม่มี ดังนี้เปนต้น ถึงการปฏิบัติธรรมนอกจากสีล ก็ต้องอาศัยสัจจะเหมือนกัน ดังครั้งเมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จะได้ตรัสรู้พระสัมมาสัม-โพธิญาณ ก็เพราะทรงอาศัยตั้งในสัจจาธิษฐานมั่นคงดังนี้ว่า กามํ ตโจ นหารู จ อฏฺฐิ จ อวสิสฺสตุ เลือดเนื้อในกายของเราจงเหือดแห้งไป เหลืออยู่แต่ หนัง เอ็น กระดูก ก็ตามที คุณวิเศษอันใด จะพึงบัลลุได้ด้วยเรี่ยวแรง ด้วยความเพียร ด้วยความบากบั่น ของบุรุษ เราไม่บัลลุคุณวิเศษอันนั้นแล้ว จะไม่งดความเพียรคลายบัลลังก์ คือจะนั่งขัดสมาธิอยู่อย่างนี้ เมื่อพระองค์เปนผู้จริง แต่นั้นของจริงก็ปรากฏแก่พระองค์ ของจริงย่อมมีแก่คนจริง ดังของดี ย่อมมีอยู่แก่คนดีฉะนั้น สัจจะนี้เปนคำศักดิสิทธิ์ อาจอธิษฐานให้สำเร็จกิจ ที่เปนสวัสดิมงคล อันไม่เหลือวิสัยได้ เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ เมื่อกล่าวอ้างสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามจริงแล้ว จึงได้กล่าวว่า เอเตน สจฺจวชฺเชน ด้วยความกล่าวสัจจะนี้ ขอผลความสวัสดีมงคลจงมีตามประสงค์ สจฺจํ เว อมตา วาจา วาจาจริงแลเปนคำอันไม่ตาย คือ เปนของคงที่ ไม่ยักย้ายแปรผัน กลับเปนเท็จไป ทำผู้ดำรงอยู่ในคำจริง

ให้เปนผู้ไม่ตายด้วย ดังสามเณรอธิมุตตกะ ให้ปฏิญญาแก่พวกโจรผู้จับไว้ ว่าจะไม่บอกแก่ใครให้รู้ว่าโจรทั้งหลายอยู่ณะที่นี้ แล้วท่านดำรงอยู่ในสัจจปฏิญญาอันนั้น พวกโจรเลื่อมใสในสัจจวาจาของท่าน ปล่อยท่านและพวกพ้องพ้นจากความตาย คำจริงเปนของไม่ตายฉะนี้ ฯ อนึ่งผู้ที่รู้จริงก็เปนผู้ไม่ตาย เพราะเปนผู้ถึงอมตธรรม คือ ธรรมไม่ตาย ฯ คำจริงเปนของมีรสชาติกว่ารสทั้ง-หลาย บันดารสทั้งหลายย่อมอร่อยฉะเพาะกาล ฉะเพาะบุทคลและอร่อยในขณะบริโภค ครั้นบริโภคแล้ว ความอร่อยก็หายไป รส คือ คำจริง ย่อมอร่อยทุกกาลทุกเวลา และทุกคน ใคร ๆ คงไม่อยากได้ยินได้ฟังถ้อยคำที่ไม่จริง เมื่อได้ยินใครปดก็ไม่เปนที่พอใจ ไม่นิยมนับถือผู้นั้น ถ้าผู้นั้นพูดจริง ก็นิยมนับถือไว้เนื้อเชื่อใจโดยประการทั้งปวง ฯ ข้อความที่ได้อธิบายมานี้ส่องให้เห็นความตามพระพุทธภาสิตว่า สจฺจํ หเว สาธุตรํ รสานํ คำจริงแลเปนรสให้สำเร็จประโยชน์กว่ารสทั้งหลายฉะนี้ ฯ บุทคลจะเปนผู้มั่นคงในสัจจะได้ก็ต้องอาศัยปัญญา เห็นคุณของสัจจะเห็นโทษของการไม่มีสัจจะ โดยถ่องแท้ ซึ่งจะได้อธิบายโดยลำดับไป ฯ

ปญฺญาชีวีชีวิตมาหุ เสฏฺฐํ นักปราชญ์กล่าวชีวิตของบุทคลผู้เปนอยู่ด้วยปัญญา ว่าประเสริฐสุด ดังนี้นั้น มีอธิบายว่า บุทคลผู้ใด เมื่อยังมีลมหายใจอยู่ ก็ชื่อว่ายังเปนอยู่เพราะยังไม่ตาย ถ้า

มิได้อาศัยปัญญาทำความดีงาม ผู้นั้นไม่ชื่อว่าเปนอยู่ด้วยปัญญา ฯ ผู้ใดอาศัยปัญญากระทำประโยชน์ตนประโยชน์ท่าน หรือประโยชน์โลกนี้โลกน่า ตลอดถึงประโยชน์อย่างยิ่ง ซึ่งนับว่าเปนความดีงาม ผู้นั้นชื่อว่าเปนอยู่ด้วยปัญญา เพราะมีปัญญา จึงได้ยึดประโยชน์นั้น ๆ ไว้ได้ ท่านเรียกบุทคลเช่นนี้ว่าบัณฑิต ผู้ดำเนิรด้วยปัญญา สมด้วยพระพุทธภาสิตคาถาว่า

ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ โย อตฺโถ โย จตฺโถ สมฺปรายิโก
อตฺถาภิสมยา ธีโร ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจติ ฯ

ความว่า ท่านเรียกผู้มีปัญญาว่าบัณฑิต เพราะได้บัลลุประโยชนกิจสองอย่าง คือ ประโยชน์โลกนี้และประโยชน์โลกน่าดังนี้ ก็และบัณฑิตนั้น มีความประพฤติดีเปนเครื่องหมาย มีพระพุทธภาสิตแสดงไว้ดังนี้ว่า ตีณิมานิ ภิกฺขเว ปณฺฑิตสฺส ปณฺฑิตลกฺขณานิ ดังนี้เปนต้น ความว่า ภิกษุทั้งหลาย ลักษณะเครื่องกำหนดหมายของบัณฑิตเหล่านี้สามประการ คือ บัณฑิตเมื่อจะคิดสิ่งใด ก็คิดแต่สิ่งที่ชอบ ไม่มีอภิชฌา มุ่งหมายต่อพัสดุของผู้อื่นโดยทางทุจจริต ไม่มีความเห็นผิด มีแต่ความเห็นชอบตามคลองธรรมที่จริงที่แท้ เมื่อจะพูดสิ่งใด ก็พูดแต่ในสิงที่ชอบธรรม ไม่พูดปด ไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดคำหยาบ ไม่พูดเพ้อเจ้อไร้ประโยชน์ เมื่อจะทำสิ่งใดก็ทำแต่สิ่งที่ชอบธรรมไม่ฆ่าเขา ไม่ลักของเขา ไม่ผิดในภรรยาของเขา บัณฑิตมีความ

ประพฤติชอบด้วย กาย วาจาใจเปนลักษณะโดยนัยดังแสดงมาฉะนี้ ชีวิตของบัณฑิตนี้ ชื่อว่าประเสริฐ กว่าชีวิตของผู้ที่เปนอยู่ด้วยสักแต่ว่าลมหายใจ ฯ ข้อความที่แสดงมานี้ ส่องให้เห็นความในพระพุทธภาสิตว่า ปญฺญาชีวึชีวิตมาหุ เสฏฺฐํ นักปราชญ์กล่าวชีวิตของบุทคลผู้เปนอยู่ด้วยปัญญา ว่าประเสริฐสุดดังนี้ ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงภาสิตว่า สทฺธีธ วิตฺตํ ปุริ-สสฺส เสฏฺฐํ สัทธาเปนทรัพย์อันประเสริฐของบุรุษในโลกนี้ ธมฺโม สุจิณฺโณ สุขมาวหาติ ธรรมอันบุทคลประพฤติดีแล้ว นำสุขมาให้ สจฺจํ หเว สาธุตรํ รสานํ คำสัจแลเปนรสยังประโยชน์ให้สำเร็จกว่ารสทั้งหลาย ปญฺญาชีวึชีวิตมาหุ เสฏฺฐํ นักปราชญ์กล่าวชีวิตของบุทคลผู้เปนอยู่ด้วยปัญญา ว่าประเสริฐสุด มีเนื้อความพร้อมทั้งอรรถาธิบายดังบรรยายมาฉะนี้แล ฯ

อาทิยเทศนา
ของ
พระราชกวี

ภุตฺตา โภคา ภตา ภจฺจา　　วิติณฺณา อาปทาสุ เม
อุทฺธคฺคา ทกฺขิณา ทินฺนา　　อโถ ปญฺจพลี กตา
อุปฏฺฐิตา สีลวนฺโต　　สญฺญตา พฺรหฺมจาริโน
ยทตฺถํ โภคมิจฺเฉยฺย　　ปณฺฑิโต ฆรมาวสํ
โส เม อตฺโถ อนุปฺปตฺโต　　กตํ อนนุตาปิยํ
เอตํ อนุสฺสรํ มจฺโจ　　อริยธมฺเม ฐิโต นโร
อิเธว นํ ปสํสนฺติ　　เปจฺจ สคฺเค ปโมทติ ฯ

บัดนี้จะได้แสดงธรรมิกถา พรรณนาประโยชน์อันเกิดแต่การถือโภคทรัพย์ตามในอาทิยสูตร ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแก่อนาถบิณฑิกเสฏฐีดังนี้ว่า ปญฺจิเม คหปติ โภคานํ อาทิยา ดูก่อนคหบดี ประโยชน์ที่เกิดแต่การถือโภคทรัพย์ ๕ อย่างนี้ดังนี้เปนต้น แล้วทรงแจกประโยชน์ ๕ อย่างนั้นเปนลำดับไป ฯ ข้อ ๑ เลี้ยงคนภายใน คือ ตนเอง มารดาบิดาบุตรภรรยาทาสกรรมกรให้เปนสุข ฯ ข้อ ๒ เลี้ยงคนภายนอก คือ มิตรสหายให้เปนสุข ฯ ข้อ ๓ บำบัดอันตรายอันเกิดแต่ราชภัย โจรภัย

อัคคีภัย อุทกภัย และผู้ร่วมมฤดก ฯ ข้อ ๔ ทำพลีทั้ง ๕ คือ ญาติพลี อติถิพลี ปุพพเปตพลี ราชพลี เทวตาพลี ฯ ข้อ ๕ บำเพ็ญทักษิณาทานแก่สมณพราหมณ์ผู้มีสีลธรรมอันงาม รวมเปน ๕ ประการฉนี้ ฯ

ข้อต้นมีอธิบายว่า ตนเปนผู้แสวงหา จำต้องบำรุงให้เปนสุขสำราญ แม้ยานพาหนะเครื่องอาศัยอันเปนภายนอก ยังต้องบำรุงบริหาร ถ้าตระหนี่จนชั้นตนเอง ปล่อยให้คับแค้นอดอยาก ชื่อว่าไม่ถือเอาประโยชน์ตน ตายแล้วก็เอาไปไม่ได้ เปนของคนอื่นหมด ควรจะระลึกถึงเรื่องเสฏฐีตระหนี่ในอดีตกาล ทนอดอยากตายไปแล้วต้องเปนโสมเฝ้าทรัพย์ เปนข้อที่ควรสังเวช ถ้าสุรุ่ยสุร่ายฟูมฟายจนเกินไป ก็เปนทางไม่เหมาะเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงมีสุภาสิตเครื่องเตือนใจว่า มตฺตญฺญุตา สทา สาธุ ความเปนผู้รู้จักประมาณให้สำเร็จประโยชน์ ในกาลทุกเมื่อ ดังนี้ ฯ มารดาบิดาท่านเปนผู้อุปการะมาก่อน เมื่อยังไม่ได้ปฏิการะเพียงใด ก็ชื่อว่ายังเปนหนี้อยู่เพียงนั้น ท่านเรียกผู้เปลื้องหนี้ ว่ากตัญญูกตเวที สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงแสดงกิจที่บุตรธิดา จะพึงกตัญญูกตเวทีต่อมารดาบิดาโดยสถาน ๕ อย่าง คือ เลี้ยงบำรุงท่านให้เปนสุขสำราญ ๑ ช่วยกระทำกิจการงานในเวลาธุระของท่านบังเกิดขึ้น ๑ รักษาวงศกุลไม่ให้เลวทรามเสื่อมสูญไป ๑ ปะพฤติให้สมควรที่จะปกครองทรัพย์มฤดกของท่าน ๑ เมื่อ

ท่านแตกดับทำลายขันธ์ไป บำเพ็ญทักษิณาทานอุทิศเพื่อท่าน ๑ นี่เปนกิจที่บุตรธิดาจะพึงกตัญญูกตเวที ฯ ในเบื้องต้นบุตรธิดาจำเปนต้องอาศัยอุปถัมภ์บำรุงของมารดาบิดา กว่าจะสามารถเลี้ยงตนได้ มารดาบิดาเปนแต่ให้เกิดมา แล้วไม่อุปถัมภ์บำรุง ชื่อว่าเปนแต่ชนกชนนีเท่านั้น ถ้าอุปถัมภ์บำรุงด้วย ชื่อว่า เปนบุพพการีบุพพการินีอีกชั้นหนึ่ง ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงแสดงกิจที่มารดาบิดาจะพึงอนุเคราะห์บุตรโดยสถาน ๕ อย่าง คือ ห้ามจากความชั่ว ๑ ให้ตั้งอยู่ในความดี ๑ ให้เล่าเรียนศึกษาศิลปวิทยา ๑ ให้มีภรรยาที่สมควร ๑ ให้ทรัพย์ในสมัยอันสมควร ๑ นี่เปนกิจที่มารดาบิดาจะพึงอนุเคราะห์บุตร ฯ ภรรยานับว่าเปนคู่ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน จำเปนต้องอนุเคราะห์แท้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงแสดงกิจที่จะพึงอนุเคราะห์โดยสถาน ๕ อย่าง คือ ยกย่องนับถือ ๑ ไม่ดูหมิ่นประมาท ๑ ไม่ประพฤตินอกใจ ๑ ยอมให้ความเปนใหญ่ในการบริหารดูแลรักษาทรัพย์ ๑ ให้เครื่องประดับประดา ๑ นี่เปนกิจที่สามีจะพึงอนุเคราะห์แก่ภรรยา ฯ ทาสกรรมกรเปนผู้ไม่สามารถปกครองตนเองได้ จึงยอมตัวให้นายใช้ตามปรารถนา เมื่อใช้เขาก็ต้องบำรุงเขา แม้ใช้เครื่องจักรยังต้องหยอดน้ำมัน ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงแสดงกิจ ที่นายจะพึงอนุเคราะห์แก่ทาสกรรมกรโดยสถาน ๕ อย่าง คือ จัดการงานให้ทำพอสมควรแก่กำลัง ๑ ให้บำเหน็จ

รางวัลในเวลาที่ควรให้ ๑ พยาบาลรักษาในเวลาเจ็บไข้ไม่สบาย ๑ แบ่งปันของที่มีรศแปลกปลาดให้กิน ๑ ปล่อยในสมัยอันสมควร ๑ นี่เปนกิจที่นายจะพึงอนุเคราะห์แก่ทาสกรรมกร ฯ โภคทรัพย์ที่บุทคลได้จับจ่ายบำรุงตน มารดาบิดา บุตรภรรยาทาสกรรมกร เหล่านี้ นับว่าได้รับประโยชน์อันเกิดแต่การถือโภคทรัพย์ประการหนึ่ง ฯ

ข้อ ๒ ซึ่งว่าให้เลี้ยงคนภายนอก คือ มิตรสหายให้เปนสุข ดังนี้นั้น มีอธิบายว่า บุทคลผู้ใดดีแต่ปอกลอกของเพื่อนฝ่ายเดียว มีแต่วาจาปราไสไม่สงเคราะห์จริง พูดประจบประแจงสอพลอ ชักชวนในทางอบายมุข บุทคลผู้นั้น เรียกว่ามิตรเทียม ไม่สมควรสมาคมคบหา ฯ บุทคลผู้ใด เปนผู้มีอุปการะเกื้อกูลอุดหนุนแก่ตน ร่วมสุขร่วมทุกข์กันได้ แนะนำสิ่งที่เปนประโยชน์ให้มีความนับถือรักใคร่ บุทคลผู้นั้นเรียกว่ามิตรแท้ ควรสมาคมคบหา ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงแสดงกิจที่มิตรจะพึงกระทำต่อมิตรแท้ โดยสถาน ๕ อย่าง คือ แบ่งปันเจือจานด้วยพัสดุนั้น ๆ ๑ เจรจาถ้อยคำที่ไพเราะไม่หยาบคาย ๑ ประพฤติสิ่งที่เปนประโยชน์ ๑ เปนผู้มีตนสม่ำเสมอ ๑ ไม่แกล้งกล่าวให้คลาดจากความเปนจริง ๑ นี่เปนกิจที่มิตรจะพึงกระทำต่อมิตรแท้ ฯ โภคทรัพย์ที่บุทคลได้จับจ่ายกระทำมิตรธรรมเช่นนี้ นับว่าได้รับประโยชน์อันเกิดแต่การถือโภคทรัพย์ประการหนึ่ง ฯ

ข้อ ๓ ซึ่งว่าให้บำบัดอันตรายอันเกิดแต่ราชภัย โจรภัย อัคคีภัย อุทกภัย และผู้ร่วมมฤดก ดังนี้นั้น มีอธิบายว่า การที่ยอมเสียทรัพย์ในเวลาที่ตนกระทำผิดต่อพระราชกำหนดกฎหมาย อันจะต้องเสียเปนค่าสินไหมหรือพินัยก็ดี เรียกว่าบำบัดอันตรายอันเกิดแต่ราชภัย ฯ การที่ต้องจ่ายทรัพย์เพื่อป้องกันโจรผู้ร้าย เช่นทำรั้วทำเรือนให้มิดชิดแข็งแรง หาตู้อันมั่นคงเก็บ และจ่ายทรัพย์เพื่อป้องกันไฟ เช่นขุดบ่อหาเครื่องดับไฟ และจ่ายทรัพย์เพื่อป้องกันน้ำ เช่นทำทำนบหาเครื่องวิดน้ำ และโอบอ้อมอารีต่อเพื่อนบ้าน เฉลี่ยเจือจานด้วยการให้ปันไม่ให้ร้าวรานเปนศัตรูกัน เมื่อเกิดโจรผู้ร้ายหรือไฟไหม้ หรือน้ำท่วม ก็จะได้พรักพร้อมช่วยกันกำจัดโจรผู้ร้าย ดับไฟ และวิดน้ำ ถ้าเปนการเหลือวิสัย เขาจะได้ช่วยขนข้าวของให้พ้นจากอันตราย ดังนี้ เรียกว่าบำบัดอันตรายอันเกิดจากโจรภัย อัคคีภัย อุทกภัย ฯ การที่มายึดหน่วงน้ำใจของผู้ร่วมมฤดกด้วยสังคหวิธี ไม่ให้แตกสามัคคีวิวาทกัน ควรแบ่งปันก็แบ่งปันให้ ไม่มักได้แต่ฝ่ายเดียว ดังนี้ เรียกว่าบำบัดอันตรายอันเกิดแต่ผู้ร่วมมฤดก ฯ โภคทรัพย์ที่บุทคลมาจับจ่ายในการบำบัดอันตรายเช่นนี้ นับว่าได้รับประโยชน์อันเกิดแต่การถือโภคทรัพย์ประการหนึ่ง ฯ

ข้อ ๔ ซึ่งว่าให้ทำพลีทั้ง ๕ คือ ญาติพลี อติถิพลี ปุพพเปตพลี ราชพลี เทวตาพลี ดังนี้นั้น มีอธิบายว่า ผู้ที่เนื่องกัน

โดยฝ่ายมารดาและบิดา เรียกว่าญาติ ฯ ญาติต่อญาติควรจะสงเคราะห์กัน จึงจะเปนเครื่องผูกญาติธรรมไว้ได้ ญาติผู้ใหญ่ก็สงเคราะห์แก่ญาติผู้น้อย เช่นให้ของทำขวัญในเวลาเกิด หรือในเวลาโกนจุก หรือในเวลามีเหย้าเรือน ญาติผู้น้อยก็สงเคราะห์ญาติผู้ใหญ่ เช่นให้เครื่องคำนับในสมัยที่ควร มีสรงน้ำในพิธีสงกรานต์เปนต้น ดังนี้เรียกว่าญาติพลี ฯ ผู้เปนแขกมาหาเรียกว่าอติถิ แขกผู้มานั้นต้องรับรองปฏิสันถารตามสมควร ปฏิสันถารจัดเปนสอง คือ ธัมมปฏิสันถาร ๑ อามิสปฏิสันถาร ๑ การปราไสไต่ถามทุกข์สุข หรือกล่าวถ้อยคำที่ประกอบด้วยอรรถด้วยธรรม อันเปนเครื่องยึดหน่วงน้ำใจ จัดเปนธัมมปฏิสันถาร การปราไสด้วยอามิส เช่นเชื้อเชิญให้บริโภคข้าวปลาอาหาร จัดเปนอามิสปฏิสันถาร ฯ แขกผู้มาหา ถ้าได้รับปฏิสันถาร แต่เจ้าสำนักแล้ว ย่อมมีใจดีต่อ แม้มีขุ่นเคืองอยู่ ก็อาจเสื่อมคลายหายไปได้ ฯ การไม่เอื้อเฟื้อในปฏิสันถาร เปนเหตุให้คับแคบ อาจก่อการณ์เดือดร้อนขึ้นก็ได้ พึงดูตัวอย่างพวกศากยราชไม่เอื้อเฟื้อในปฏิสันถาร ในเวลาที่วิฑูฑภกุมารมาเฝ้า ครั้นวิฑูฑภะได้เสวยราชสมบัติ แทนพระราชบิดาแล้ว ช้ำพระหฤทัยในพวกศากยราช จึงได้ยกทัพมาล้างพวกศากยราชเสีย ความเอื้อเฟื้อในปฏิสันถาร จัดเปนคารวธรรมประการหนึ่ง ฯ การจ่ายโภคทรัพย์ทำปฏิสันถาร ต่อแขกผู้มาหาดังนี้ เรียกว่าอติถิพลี ฯ ผู้ทำ

กาลกิริยาล่วงไปสู่ปรโลกแล้ว เรียกว่าปุพพเปตะ บุทคลมาระลึกถึงปุพพเปตะผู้มีอุปการคุณแก่ตน หรือเปนผู้ชอบพอรักใคร่กัน หรือเปนผู้น่าเอ็นดูสงสาร แล้วบำเพ็ญทานอุทิศส่วนกุศลไปให้ ตามพิสัยสามารถที่จะพึงกระทำได้ ดังนี้เรียกว่าปุพพเปตพลี ฯ พระราชาย่อมปกครองประชาราษฎร์ ให้ได้ประกอบการทำมาหากินโดยชอบธรรม จำเปนต้องแบ่งผลประโยชน์ของตนถวาย เช่นยอมเสียภาษีอากรเปนต้น โดยเรียบร้อย มิได้ขัดขืนพระราชกำหนดกฎหมาย เพื่อบำรุงอิสสรภาพแห่งพระราชาของตน ดังนี้เรียกว่าราชพลี ฯ ผู้พิเศษแปลกจากสามัญชน เรียกว่าเทวดา ฯ จัดเปน ๓ จำพวก คือ สมมติเทวดา ๑ อุปปัตติเทวดา ๑ วิสุทธิเทวดา ๑ ฯ พระเจ้าแผ่นดิน พระมเหสี พระราชโอรส พระราชธิดา เรียกว่าสมมติเทวดา ฯ เทพเจ้าที่สถิตในกามาวจรสวรรค์ตลอดถึงชั้นพรหมโลก เรียกว่าอุปปัตติเทวดา ฯ พระอรหันตขีณาสพ เรียกว่าวิสุทธิเทวดา ฯ ข้อซึ่งว่าเทวตาพลีนั้น ท่านประสงค์อุปปัตติเทวดา ความกระทำการเส้นสรวงบูชาเทพเจ้า ด้วยสักการามิสต่าง ๆ มีขัชชโภชนาหารเปนต้น ดังนี้ เรียกว่าเทวตาพลี ฯ โภคทรัพย์ที่บุทคลจับจ่ายกระทำพลีทั้ง ๕ นี้ นับว่าได้รับประโยชน์อันเกิดแต่การถือโภคทรัพย์ประการหนึ่ง ฯ

ข้อ ๕ ซึ่งว่าให้บำเพ็ญทักษิณาทานแก่สมณพราหมณ์ผู้มีสีลธรรม

อันงามนั้น มีอธิบายว่า สมณะแปลว่าผู้ระงับจากบาป พราหมณ์ แปลว่าวงศ์พรหม ฯ สมณะหรือพราหมณ์ในพระพุทธศาสนา ประสงค์ความอย่างเดียวกัน คือ ท่านที่ได้เปนพระโสดาบันน์ พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ ฯ สมณพราหมณ์ ๔ จำพวกนี้ เปนผู้ถึงพร้อมด้วยสีลธรรมอันดีงาม เปนบูชเนยยบุทคลแท้ ฯ ผู้ประพฤติปฏิบัติบัลลุพระโสดา พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหัตต์ ก็จัดเปนบูชเนยยบุทคล ฯ ในฉฬังคทานสูตร ยกบุทคล ๖ จำพวก คือ ผู้ประพฤติเพื่อจะละราคะจำพวกหนึ่ง ละราคะได้แล้วจำพวกหนึ่ง ประพฤติเพื่อจะละโทสะจำพวกหนึ่ง ละโทสะได้แล้วจำพวกหนึ่ง ประพฤติเพื่อจะละโมหะจำพวกหนึ่ง ละโมหะได้แล้วจำพวกหนึ่ง เหล่านี้ว่าเปนบูชเนยยบุทคล ฯ ทานที่เปนไปในบูชเนยยบุทคล เปนของมีผลอันไพศาล สมด้วยพุทธภาสิตบรรหารว่า ติณโทสานิ เขตฺตานิ เปนต้น ความว่านาทั้งหลายมีหญ้าเปนเครื่องประทุษร้าย หมู่สัตว์มีราคะ โทสะ โมหะ เปนเครื่องประทุษร้าย เพราะเหตุนั้น ทานที่บุทคลบริจาคแล้ว ในท่านที่ปราศจากราคะ โทสะ โมหะ ย่อมเปนของมีผลมากดังนี้ ฯ สมณพราหมณ์ได้รับความบำรุงแล้ว ย่อมมีไมตรีจิตรปรารถนาความสุขความเจริญให้ ห้ามไม่ให้กระทำความชั่ว ให้ตั้งอยู่ในความดี อนุเคราะห์ด้วยน้ำใจอันงาม ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง ทำสิ่งที่เคยฟังแล้ว

ให้แจ่มใส แนะนำทางสุคติสวรรค์ให้ ฯ ปูชโก ลภเต ปูชํ ผู้บูชาย่อมได้บูชา ฯ วนฺทโก ปฏิวนฺทนํ ผู้ไหว้ย่อมได้ไหว้ตอบ ฯ โภคทรัพย์ที่บุทคลจับจ่าย บำเพ็ญทักษิณาทาน แก่สมณพราหมณ์ ดังแสดงมานี้ นับว่าได้รับประโยชน์อันเกิดแต่การถือโภคทรัพย์ประการหนึ่ง ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงอนุสาสน์พิธีจับจ่ายโภคทรัพย์ ในสิ่งที่เปนประโยชน์ ๕ ประการ คือ เลี้ยงคนภายในได้แก่ตนเอง มารดาบิดา บุตรภรรยา ทาสกรรมกร ประการหนึ่ง ฯ เลี้ยงคนภายนอกได้แก่มิตรสหายประการหนึ่ง ฯ บำบัดอันตรายอันเกิดแต่ราชภัย โจรภัย อัคคีภัย อุทกภัย และผู้ร่วมฤดก ประการหนึ่ง ฯ ทำพลีทั้ง ๕ คือ ญาติพลี อติถิพลี ปุพพเปตพลี ราชพลี เทวตาพลี ประการหนึ่ง ฯ บำเพ็ญทักษิณาทาน แก่สมณพราหมณ์ผู้มีสีลธรรมอันงาม ประการหนึ่ง ฯ มีเนื้อความดังได้แสดงมาฉะนี้ ฯ

บุทคลมีโภคทรัพย์แล้ว เก็บรักษาไว้อย่างเดียว ไม่จับจ่ายใช้สรอยในสิ่งที่เปนประโยชน์ ก็เท่ากับมดแดงผู้รักษาผลมะม่วงสุกไว้ฉะนั้น ซ้ำจะต้องเดือดร้อนในเวลาบริหารและเวลาหายไป เมื่อทำกาลกิริยาแล้ว ก็ต้องละทิ้งตกเปนของผู้อื่นหมด ฯ เพราะว่า โภคทรัพย์ไม่ใช่เปนของเก็บไว้อย่างเดียว เปนของควรใช้ในที่เปนประโยชน์ดังแสดงมา ฯ ถ้าใช้สรอยสุรุ่ยสุร่ายฟูม

ฟ่ายเกินอัตรา ก็จะได้รับความเดือดร้อนเปนหนี้สินล้มเสียในระหว่างกาล ฯ สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ ทรงหมายเหตุนี้ จึงได้ตรัสสอนไว้ดังนี้ว่า ยานิ กานิจิ ภิกฺขเว กุลานิ โภเคสุ มหตฺตํ ปตฺตานิ น จิรฏฺฐิติกานิ ภวนฺติ เปนต้น ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลายสกุลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ถึงความเปนใหญ่ในโภคะทั้งหลายแล้ว ไม่ตั้งอยู่นานได้เพราะสถาน ๔ ประการ หรือสถานใดสถานหนึ่ง นฏฺฐํ น คเวสนฺติ ไม่แสวงหาพัสดุที่หายแล้ว ชิณฺณํ น ปฏิสงฺขโรนฺติ ไม่บำรุงของที่ชำรุดแล้ว อปริมิตปานโภชนา โหนฺติ เปนผู้มีข้าวน้ำอันนับไม่ได้ คือบริโภคฟู่มฟ่ายเกินประมาณ ทุสฺสีลํ อิตฺถึ วา ปุริสํ วา อาธิปจฺเจ ฐเปนฺติ ตั้งสตรีหรือบุรุษที่ทุสีลไว้ในความเปนอธิบดี คือเปนพ่อเรือนแม่เรือน ฯ ยานิ กานิจิ ภิกฺขเว กุลานิ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สกุลทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ถึงความเปนใหญ่ในโภคะแล้วไม่ตั้งอยู่นานได้ เพราะสถาน ๔ อย่างนี้ หรือสถานใดสถานหนึ่งดังนี้ ฯ การจับจ่ายสุรุ่ยสุร่าย แม้หมดไปคราวละน้อย ๆ เมื่อบ่อย ๆ ประสมกันเข้าเปนมากได้ เพราะเหตุนี้ เสฏฐีในโบราณ จึงได้สั่งสอนบุตรหลานดังนี้ว่า อญฺชนานํ ขยํ ทิสฺวา อุปจิกานญฺจ อาจยํ มธูนญฺจ สมาหารํ ปณฺฑิโต ฆรมาวสํ ฯ ความว่าบัณฑิตผู้ครองเรือนพึงเห็นตัวอย่างความสิ้นไปแห่งยาหยอดตาและความก่อสร้างแห่งปลวก และความรวบ

รวมแห่งมะแลงผึ้ง ดังนี้ ฯ โภคทรัพย์ที่ใช้ให้หมดไปคราวละน้อย ๆ รวมเปนมากก็ได้ ฯ ซ้ำให้หมดไปในสิ่งที่ไม่เปนประโยชน์ เมื่อระลึกขึ้นมาก็ไม่กระทำให้ชื่นใจเลย บางทีไม่หมดไปแต่โภคทรัพย์ กลับทำตนให้เสียผู้เสียคนก็มี ฯ ถ้าหมดไปในสิ่งที่เปนประโยชน์ ระลึกขึ้นมาก็ปีติปราโมทย์ว่า เราได้รับประโยชน์อันเกิดจากโภคะ ฯ ถ้าโภคะนั้นไม่หมดสิ้นไปกลับเจริญขึ้น ก็ยิ่งทวีความยินดีขึ้นอีกว่า เราได้ทำประโยชน์ถึงเพียงนี้แล้ว ทรัพย์ยังไม่หมดกลับเจริญขึ้นอีกฉะนี้ ฯ ต้องตามวิถีพุทธภาสิตว่า ภุตฺตา โภคา เปนต้น ความว่า นรชนผู้มีความตายเปนสภาพ เปนผู้ตั้งอยู่ในธรรมของพระอริยะ มาตามระลึกถึงความดีที่ตนได้ทำไว้แล้วว่า โภคทรัพย์ทั้งหลายเราได้บริโภคแล้ว ภตา ภจฺจา คนซึ่งควรบำรุง เราได้บำรุงเลี้ยงแล้ว วิติณฺณา อาปทาสุ เม อันตรายทั้งหลาย เราได้ข้ามพ้นไปแล้ว อุทฺธคฺคา ทกฺขิณา ทินฺนา ทักษิณาทานที่เจริญผลเราได้บริจาคแล้ว อโถ ปญฺจพลีกตา พลี ๕ เราได้ทำแล้ว อุปฏฺฐิตา สีลวนฺโต สญฺญตา พฺรหฺมจาริโน ท่านผู้มีสีลประพฤติพรหมจรรย์สำรวมดีแล้ว เราได้บำรุงแล้ว ยทตฺถํ โภคมิจฺเฉยฺย ปณฺฑิโต ฆรมาวสํ บัณฑิตผู้ครองเรือน ต้องการโภคทรัพย์เพื่อประโยชน์อันใด โส เม อตฺโถ อนุปฺปตฺโต ประโยชน์อันนั้นเราได้รับแล้ว กตํ อนนุตาปิยํ กรรมที่ไม่ให้เกิดความเดือดร้อนในภายหลังเราได้ทำแล้ว อิเธว

นํ ปสํสนฺติ บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสิญผู้นั้นในโลกนี้ เปจฺจ สคฺเค ปโมทติ ครั้นผู้นั้นละโลกนี้ไปแล้ว ย่อมชื่นชมในโลกสวรรค์ ฯ ตสฺมา เพราะเหตุนั้น เมื่อผู้มีปัญญาหยั่งทราบพุทธ-ภาสิตฉะนี้แล้ว ควรถือเอาประโยชน์แห่งโภคทรัพย์โดยอุบายที่ชอบ ดังได้แสดงมาฉะนี้แล ฯ

พระอริยมุนี

อัปปมาทธรรมเทศนา

ของ

พระอริยมุนี

อปฺปมาโท อมตํปทํ ปมาโท มจฺจุโน ปทํ
อปฺปมตฺตา น มียนฺติ เย ปมตฺตา ยถา มตาติ ฯ

บัดนี้ จะได้แสดงธรรมอันหนึ่ง ซึ่งมีอุปการะมากทั้งทางคดีโลกคดีธรรม คือ อปฺปมาโท ความไม่ประมาท ฯ

ผู้ประกอบในกสิกรรม ทำนาตลอดถึงสวน และผู้ประกอบในโครักขกรรม รักษาโคกระบือ จะสมบูรณ์ก็เพราะอาศัยความไม่ประมาท เอื้อเฟื้อต่อกิจการงานนั้น ๆ ไม่เลินเล่อทอดธุระเสีย ฯ

ผู้ประกอบในทางพานิชกรรม จะมีผลอันดีก็เพราะความไม่ประมาท คอยตรวจตราสืบสวนสินค้าจะขึ้นลงประการใด แก้ไขการซื้อขายให้ถูกกาละเทศะ ฯ

ผู้เปนคหบดีและคหปตานีพ่อบ้านแม่บ้านถึงความมั่งคั่งสมบูรณ์ก็เพราะความไม่ประมาท เอาใจใส่ตรวจตราดูแล ป้องกันสิ่งที่อากูลต่อการงาน รักษาเคหสถานไม่ให้เปนโอกาสแก่โจรผู้ร้าย ผ่อนปรนจับจ่ายโภคทรัพย์ เปนผู้ดูแลโดยรอบคอบ ฯ

ราชบุรุษผู้ประกอบในราชกิจ ถึงความเจริญด้วยอิสสริยยศและบริวารยศ ก็เพราะอาศัยความไม่ประมาท ตั้งจิตรสวามิภักดิ์โดยเอื้อเฟื้อ ระวังรักษาน่าที่ของตน ไม่ทอดธุระมักง่ายในราชกิจนั้น ฯ

พระราชาผู้ดำรงราษฎร์โดยวูปสมภาพ ก็เพราะอาศัยความไม่ประมาท เอาพระหฤทัยสอดส่องดูแลทางความเสื่อมและทางความเจริญ ปิดทางความเสื่อม เปิดทางความเจริญ คอยป้องกันภยันตรายต่าง ๆ แต่ก่อนเหตุการณ์อันยังไม่มาถึง ระงับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแล้ว ถึงความระแวดระวังโดยเอื้อเฟื้อ ฯ

สรรพกิจการทั้งหลาย อันบุทคลกระทำแล้ว รักษาแล้วโดยเอื้อเฟื้อ ก็เปนไปเพื่อความเจริญ แม้จำเปนจะมีเสื่อมบ้างก็คงไม่เต็มที่ เพราะได้เตรียมตัวไว้แล้ว อันนี้เปนตัวอย่างอัปปมาทธรรมทางคดีโลก ฯ

อปฺปมาโท จ ธมฺเมสุ ส่วนอัปปมาทธรรมทางคดีธรรมนั้น ก็ได้แก่ความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย อันเปนอุบายทางสุคติสวรรค์และพระนิพพาน สุคติสวรรค์และพระนิพพานนั้น อันบุทคลจะได้จะถึง ก็เพราะอาศัยความไม่ประมาท โดยภาสิตของสมเด็จพระบรมโลกนาถเจ้าว่า

อปฺปมาเทน มฆวา เทวานํ เสฏฺฐตํ คโต

ท้าวมัฆวาฬเทวราช ถึงความเปนผู้ประเสริฐกว่าเทวดาทั้ง-

หลาย เพราะความไม่ประมาท ฯ

อปฺปมตฺโต หิ ฌายนฺโต ปปฺโปติ วิปุลํ สุขํ

บุทคลผู้ไม่ประมาทแล้ว มาเพ่งพิจารณาสังขารให้เห็นตามความเปนจริง ย่อมบัลลุสุขอันไพบูล คือ พระนิพพาน ฯ อัปปมาทธรรมอันเปนไปเพื่อสุคติสวรรค์นั้น เมื่อกล่าวโดยย่อแล้ว ได้แก่ความไม่ประมาท ในอันละอย่างหนึ่ง ในอันเจริญอย่างหนึ่ง ซึ่งสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกไว้เปน ๔ ดังนี้ว่า จตูหิ ภิกฺขเว ฐาเนหิ อปฺปมาโท กรณีโย ภิกษุทั้งหลาย ความไม่ประมาท อันท่านทั้งหลายพึงทำโดยที่ ๔ สถาน ความไม่ประมาท อันท่านทั้งหลายพึงทำโดยที่ ๔ สถานเปนไฉน ท่านทั้งหลายจงละกายทุจจริต ความประพฤติชั่วด้วยกายเสีย จงทำกายสุจริต ความประพฤติดีด้วยกายให้เกิดมี และอย่าประมาทในอันละกายทุจจริต ทำกายสุจริตให้เกิดมี ท่านทั้งหลายจงละวจีทุจจริต ความประพฤติชั่วด้วยวาจาเสีย จงทำวจีสุจริต ความประพฤติดีด้วยวาจาให้เกิดมี และอย่าประมาทในอันละวจีทุจจริต ทำวจีสุจริตให้เกิดมี ท่านทั้งหลายจงละมโนทุจจริต ความประพฤติชั่วด้วยใจเสีย จงทำมโนสุจริต ความประพฤติดีด้วยใจให้เกิดมี และอย่าประมาทในอันละมโนทุจจริต ทำมโนสุจริตให้เกิดมี ท่านทั้งหลายจงละมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิดเสีย จงทำสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบให้เกิดมี และอย่าประมาทในอันละ

มิจฉาทิฏฐิ ทำสัมมาทิฏฐิให้เกิดมี ฯ ภิกษุทั้งหลาย เหตุใด ภิกษุละกายทุจจริตได้แล้ว ทำกายสุจริตให้เกิดมีแล้ว ละวจีทุจจริตได้แล้ว ทำวจีสุจริตให้เกิดมีแล้ว ละมโนทุจจริตได้แล้ว ทำมโนสุจริตให้เกิดมีแล้ว ละมิจฉาทิฏฐิได้แล้ว ทำสัมมาทิฏฐิให้เกิดมีแล้ว เหตุนั้น เธอไม่ต้องกลัวต่อความตายซึ่งจะมีในภพน่าดังนี้ ฯ

การละทุจจริตทำสุจริตให้มีขึ้น มิใช่เปนของง่าย ดังพายเรือทวนกระแสน้ำต้องผ่าผืนอัธยาศัย เพราะเหตุนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสว่า

สุกรานิ อสาธูนิ อตฺตโน อหิตานิ จ
ยํ เว หิตญฺจ สาธุญฺจ ตํ เว ปรมทุกฺกรํ

กรรมทั้งหลายที่ไม่ดี และไม่เปนประโยชน์เกื้อกูลแก่ตน อันบุทคลทำง่าย กรรมใดแลที่เปนประโยชน์เกื้อกูลและดีงาม กรรมนั้นแล ยากอย่างยิ่งที่เขาจะทำได้ ฯ

อนฺธภูโต อยํ โลโก ตนุเกตฺถ วิปสฺสติ
สกุโณ ชาลมุตฺโตว อปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ

สัตว์โลกนี้เปนผู้มืดมนอันธการ น้อยคนจะเห็นแจ้งในโลกนี้ น้อยคนจะไปสวรรค์ เหมือนนกที่ติดข่ายของนายพรานแล้ว น้อยตัวที่จะหลุดจากข่ายไปได้ฉะนั้น ฯ

อีกประการหนึ่ง มีทางให้ประมาทต่อทุจจริตและสุจริตที่

กระทำว่า เปนกรรมเล็กน้อย ไม่อาจติดตามให้ผลได้ อันที่จริง มากมิได้มาแต่อื่น มาแต่น้อยนั้นเอง คือน้อย ๆ ประสมกันเปน มาก ข้อนี้มีพระพุทธภาสิตเปนเครื่องห้ามดังนี้ว่า

มาวมญฺเญถ ปาปสฺส น มตฺตํ อาคมิสฺสติ
อุทพินฺทุนิปาเตน อุทกุมฺโภปิ ปูรติ
ปูเรติ พาโล ปาปสฺส โถกํ โถกํปิ อาจินํ

คนอย่าพึงดูหมิ่นต่อบาปว่ามีประมาณน้อยจักไม่มาถึง แม้ หม้อน้ำยังเต็มได้ด้วยความหยดแห่งหยาดน้ำ คนพาลสั่งสมบาป ไว้ทีละน้อย ๆ ย่อมเต็มได้ด้วยบาป ฯ

มาวมญฺเญถ ปุญฺญสฺส น มตฺตํ อาคมิสฺสติ
อุทพินฺทุนิปาเตน อุทกุมฺโภปิ ปูรติ
อาปูรติ ธีโร ปุญฺญสฺส โถกํ โถกํปิ อาจินํ

คนอย่าพึงดูหมิ่นต่อบุญว่ามีประมาณน้อยจักไม่มาถึง แม้หม้อ น้ำยังเต็มได้ด้วยความหยดแห่งหยาดน้ำ ผู้มีปัญญาสั่งสมบุญทีละ น้อย ๆ ย่อมเต็มได้ด้วยบุญดังนี้ ฯ

การละทุจจริต ทำสุจริตให้เกิดมีมิใช่เปนของง่าย และเปน ทางให้ประมาทว่า เปนของเล็กน้อยได้ เพราะฉะนั้น พระผู้มี พระภาคเจ้า จึงได้ห้ามไม่ให้ประมาทดังแสดงมา ฯ

ความไม่ประมาทในอันละทุจจริต ทำสุจริตให้เกิดมีนี้แหละ เปนอัปปมาทธรรมทางสุคติสวรรค์ เพราะมีพระพุทธภาสิตแสดง

ไว้ดังนี้ว่า อิเม วา ปน โภนฺโต สตฺตา ท่านผู้เจริญทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ มาตามพร้อมแล้วด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอริยเจ้าทั้งหลาย มีความเห็นชอบ ถือเอากรรมส่วนสัมมาทิฏฐิ เต กายสฺส เภทา ปรํ มรณา สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น เบื้องน่าแต่มรณะ เพราะแตกแห่งกาย สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชนฺติ ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ดังนี้ ฯ

ก็อัปปมาทธรรมในทางพระนิพพานนั้น กล่าวโดยตรง ก็ได้แก่ความไม่ประมาทในอันระวังรักษาจิตร โดยพระพุทธภาสิตว่า

เย จิตฺตํ สญฺญเมสฺสนฺติ โมกฺขนฺติ มารพนฺธนา

ชนทั้งหลายเหล่าใด จักสำรวมระวังจิตร ชนทั้งหลายเหล่านั้น จักพ้นจากเครื่องผูก คือ มาร (ถึงพระนิพพานอันเกษมสุข) ดังนี้ ความไม่ประมาทในการระวังรักษาจิตรนั้น อันสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้เปน ๔ ดังนี้ว่า จตูสุ ภิกฺขเว ฐาเนสุ อตฺตรูเปน อปฺปมาโท สติ เจตโส อารกฺโข กรณีโย ภิกษุทั้งหลาย ความไม่ประมาท คือ สติเปนธรรมอันรักษาไว้ซึ่งใจ อันท่านทั้งหลายพึงทำในที่สี่สถานตามสมควรแก่ตน ความไม่ประมาทอันท่านทั้งหลายพึงทำในที่ ๔ สถานนั้นเปนไฉน ความไม่ประมาทอันท่านทั้งหลายพึงทำในที่ ๔ สถานดังนี้ว่า จิตรของเราอย่ากำหนัดแล้ว ในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความกำหนัด จิตรของเราอย่า

ประทุษร้ายแล้ว ในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความประทุษร้าย จิตรของเราอย่าหลงแล้ว ในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความหลง จิตรของเราอย่ามัวเมาแล้ว ในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความมัวเมาดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย เหตุใดจิตรของภิกษุไม่กำหนัดในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความกำหนัด เพราะมีราคะไปปราศแล้ว ไม่ประทุษร้ายในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความประทุษร้าย เพราะมีโทสะไปปราศแล้ว ไม่หลงในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความหลง เพราะมีโมหะไปปราศแล้ว ไม่มัวเมาในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความมัวเมา เพราะมีความเมาไปปราศแล้ว เหตุนั้นเธอไม่ครั่นคร้ามไม่หวั่นไหว ไม่ถึงความสะดุ้ง และไม่ถึงลัทธิอื่น เพราะเหตุถ้อยคำของสมณะดังนี้ ฯ

ความไม่ประมาทในอันระวังรักษาจิตรโดยพระพุทธภาสิตนี้ เปนทางแห่งพระนิพพานนั้น เพราะพระนิพพานเปน ราคกฺขโย เปนที่สิ้นไปแห่งราคะ โทสกฺขโย เปนที่สิ้นไปแห่งโทสะ โมหกฺ-ขโย เปนที่สิ้นไปแห่งโมหะ มทนิมฺมทโน บันเทาเสียซึ่งความเมา ฯ

อัปปมาทธรรมมีอุปการะมากทั้งทางคดีโลกทางคดีธรรม ดังแสดงมาฉะนี้ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระมหามุนี จึงทรงสรรเสิญอัปปมาทธรรมโดยอเนกปริยาย ปริยายหนึ่งทรงสรรเสิญดังนี้ว่า

อปฺปมาโท อมตํ ปทํ ปมาโท มจฺจุโน ปทํ
อปฺปมตฺตา น มียนฺติ เย ปมตฺตา ยถา มตา

ความไม่ประมาทเปนทางไม่ตาย ความประมาทเปนทางแห่งความตาย ชนทั้งหลายผู้ไม่ประมาทแล้ว ชื่อว่าย่อมไม่ตาย ชนทั้งหลายเหล่าใดเปนผู้ประมาทแล้ว ชนทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมเปนเหมือนคนตายแล้วดังนี้ ฯ

อธิบายว่า คนที่ไม่ประมาทนั้น ย่อมระวังรักษาตนให้รอดพ้นจากอันตราย แม้จะไปในที่หวาดหวั่นต่อมรณภัย ก็สามารถรักษาตนให้พ้นจากมรณภัยได้ ส่วนคนผู้ประมาทแล้ว ย่อมถึงแก่ความตาย ไม่สามารถจะรักษาตนให้รอดพ้นจากมรณภัยได้ ข้อนี้พึงสาธกด้วยเรื่องพระเจ้าตักกสิลา ผู้เปนพระราชโอรสแห่งพระเจ้าพาราณสี เมื่อครั้งยังเปนพระราชกุมาร ได้ทรงฟังคำทำนายของโหราจารย์ว่า จะได้ราชาภิเษกณะเมืองตักกสิลา จึงทูลลาพระราชบิดาเสด็จไป มีมหาดเล็กห้าคนโดยเสด็จ เมื่อพระราชกุมารจะเสด็จไป ได้ประทานอนุสาสน์แก่มหาดเล็กทั้งห้า ไม่ให้ประมาทหลงในรูป เสียง กลิ่น รศ โผฏฐัพพะ ซึ่งเปนเครื่องยั่วยวนใจ อันจะได้พบปะในระหว่างทาง ฯ เมื่อสัญจรไปได้พบนางยักขินีตนหนึ่ง นิรมิตตนเปนเยาวนารีมีรูปโฉมโสภา มหาดเล็กผู้มีกิเลสหนักในรูป ก็ประมาทหลงเปนภักษาแห่งนางยักขินี แล้วนางยักขินีจึงรีบไปนิรมิตศาลาหนึ่งข้างน่า พร้อมด้วยเครื่องดนตรีขับรำบำเรอ มหาดเล็กผู้มีกิเลสหนักในเสียงก็ประมาทหลงเปนภักษาแห่งนางยักขินี แล้วนางยักขินีจึงรีบไปนิรมิตศาลา

พร้อมด้วยเครื่องสุคนธ์หอมฟุ้งตลบดังของทิพย์ มหาดเล็กผู้มีกิเลสหนักในกลิ่น ก็ประมาทหลงเปนภักษาแห่งนางยักขินี แล้วนางยักขินีจึงรีบไปนิรมิตศาลาพร้อมด้วยเครื่องขัชชโภชนาหารอันประณีตบรรจง มหาดเล็กผู้มีกิเลสหนักในรส ก็ประมาทหลงเปนภักษาแห่งนางยักขินี แล้วนางยักขินีจึงรีบไปนิรมิตศาลาพร้อมด้วยที่นั่งที่นอนอันสบายคล้ายของทิพย์ มหาดเล็กผู้มีกิเลสหนักในสัมผัส ก็ประมาทหลงเปนภักษาแห่งนางยักขินี ในกาลนั้นยังเหลือแต่พระราชกุมารพระองค์เดียว นางยักขินี ก็นิรมิตกายประโลมเล้าโดยประการต่าง ๆ พระราชกุมาร ก็ไม่ประมาทหลงใหลไปตาม นางยักขินีก็ไม่สามารถประทุษร้ายได้ จนบัลลุถึงเมืองตักกสิลา ฝ่ายประชาชนชาวพระนคร ได้เห็นนางยักขินี มีรูปโฉมอันโสภา ตามมาสำคัญว่าเปนหญิงมนุษย์ จึงทูลประพฤติเหตุนั้นแด่พระเจ้าตักกสิลาให้ทรงทราบ ท้าวเธอได้ทรงทราบก็ทรงโสมนัส มีพระหฤทัยปฏิพัทธ์ยินดี รับมาเลี้ยงเปนอัคคมเหสีในพระราชสถาน นางยักขินีได้โอกาสเห็นพระองค์ทรงประมาท ก็บริโภคเสียเปนภักษาหารแล้วหนีไป พระราชกุมารนั้นได้รับเชิญเสวยราช เปนพระเจ้าตักกสิลาแทนโดยผาสุกสิริสวัสดี เรื่องนี้เปนเปนชาดกในเอกนิบาต สาธกมาให้เห็นความชัดว่า ชนผู้ไม่ประมาทแล้ว ย่อมไม่ถึงความตาย ชนผู้ประมาทแล้ว ย่อมถึงความตาย แต่เมื่อจะขยายความในชาดกนี้ให้ซึ้งออกอีก ก็พึง

ยกเปนอุปมาอุปไมยดังนี้ว่า พระราชกุมารของพระเจ้าพาราณสี เสด็จจากจากพระนครโดยทางไกลกันดาร จนบัลลุถึงเมืองตักก-สิลาแล้ว ได้เสวยราชย์ครองพระนครนั้น ได้แก่กุลบุตรผู้ยังเยาว์ จะก้าวขึ้นไปสู่ความดีของตนข้างน่า ยังห่างจากกัน ทั้งมีความลำบากขัดข้องที่จะต้องพบในระหว่าง ๆ นางยักขินีนั้นได้แก่เบญจกามคุณ คือรูป เสียง กลิ่น รศ โผฏฐัพพะ ที่เปนเครื่องยั่วยวนชักชวนให้เสียคน มหาดเล็กทั้งห้า ซึ่งเปนผู้ประมาทหลงตกอยู่ในอำนาจนางยักขินีนั้น ได้แก่กุลบุตรบางพวก ผู้ประมาทมัวเมาอยู่ด้วยรูปโฉม ขับประโคมเครื่องสำหรับชะโลมทา ของกินของดื่มและผ้าผ่อนเบาะฟูกที่นั่งที่นอน และสิ่งอื่นอันจะเกื้อกูลแก่สัมผัสที่ยั่วยวนใจ เปนอบายมุขเหตุแห่งความฉิบหาย ก็ไม่สามารถจะก้าวขึ้นไปถึงคุณความดีอันนั้นได้ ต้องล้มเสียในระหว่างกาล พระราชกุมารผู้ไม่ประมาทหลง รอดพ้นอำนาจนางยักขินีไปถึงเมืองตักกสิลา ได้ครองพระนครนั้น ได้แก่กุลบุตรผู้ไม่ประมาทมีสติสัมปชัญญะ ไม่ลุ่มหลงในเบญจกามคุณ รู้จักป้องกันตนให้รอดตลอดมาจนถึงได้ก้าวขึ้นสู่ที่สุดแห่งคุณความดีของตน นี่เปนทางคดีโลก เมื่อจะกล่าวทางคดีธรรมนั้น พึงทราบดังนี้ ทางไกลกันดารที่พระราชกุมารสัญจรเสด็จนั้น ได้แก่สังสารวัฏอันหมู่สัตว์เวียนวนอยู่นี้ไกลไม่มีที่สุด เพราะไม่ทราบว่าจะหมดสิ้นเพียงไหน สมด้วยพระพุทธภาสิตว่า อนมตคฺโคยํ ภิกฺขเว สํสาโร ปุพฺพา

โกฏิ น ปญฺญายติ ภิกษุทั้งหลาย สังสารวัฏนี้มีที่สุดอันสัตว์ตามรู้ไม่ได้ มีต้นสายปลายเหตุไม่ปรากฏดังนี้ เพราะเหตุนั้น สังสารวัฏจึงได้ชื่อว่าทางไกล นางยักขินีนั้น ก็ได้แก่เบญจกามคุณดังกล่าวแล้ว เมืองตักกสิลา ได้แก่เมืองแก้วกล่าวคือพระนิพพานอันเปนที่สุดแห่งสังสารวัฏ ผู้ที่มุ่งหวังต่อพระนิพพานดำเนิรไป ก็เปนดังพระราชกุมารผู้มุ่งเสด็จไปเมืองตักกสิลาฉะนั้น

ตสฺมา ชนฺตุ สทา สโต กามานิ ปริวชฺชเย

เพราะฉะนั้นต้องเปนผู้ไม่ประมาท มีสติสัมปชัญญะทุกเมื่อพิจารณาให้เห็นอาทีนพโทษแห่งกามแล้วเว้นเสีย ไม่ให้มืดมีนอยู่ด้วยกามทั้งหลาย ฯ

น กหาปณวสฺเสน ติตฺติ กาเมสุ วิชฺชติ

บุทคลที่มีฤทธิ์ อาจให้กหาปณะตกลงมาได้ดังห่าฝน ดุจพระเจ้าบรมจักรพรรดิราช ถึงกระนั้น ความเอิบอิ่มในกามทั้งหลายย่อมไม่มี เพราะกหาปณะดังห่าฝน ฯ

อปฺปสฺสาทา ทุกฺขา กามา อิติ วิญฺญาย ปณฺฑิโต

กามทั้งหลายมีทุกข์มาก มีรศอร่อยน้อย บัณฑิตมารู้ดังนี้แล้ว ฯ

อปิ ทิพฺเพสุ กาเมสุ รตึ โส นาธิคจฺฉติ

ท่านย่อมไม่ถึงความยินดีในกามทั้งหลาย แม้อันเปนทิพย์ ฯ

ตณฺหกฺขยรโต โหติ สมฺมาสมฺพุทฺธสาวโก

บัณฑิตผู้เปนสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมเปนผู้ยินดีแล้วในพระนิพพาน อันเปนที่สิ้นไปแห่งตัณหา ฯ

บัณฑิตผู้มุ่งจะไปพระนิพพาน เห็นโทษของกามเปนดังนางยักขินีแล้ว รีบทำความไม่ประมาทให้เกิดมี ความไม่ประมาทเปนทางอันไม่ตาย ดังพระราชกุมาร ความประมาทเปนทางแห่งความตาย ดังมหาดเล็กทั้งห้าโดยนัยที่แสดงมา ฯ

อนึ่ง ความไม่เลินเล่อโดยประการทั้งปวง ชื่อความไม่ประมาท ฯ บุทคลไม่ประมาทในการระวังรักษาตัว เช่นเจ็บไข้เกิดขึ้น ก็รีบรักษา มิได้ทอดธุระ เพราะโรคมีอยู่ถึงสามสถาน คือรักษาก็หาย ไม่รักษาก็หายอย่างหนึ่ง รักษาก็ตายไม่รักษาก็ตายอย่างหนึ่ง รักษาจึงหาย ไม่รักษาต้องตายอย่างหนึ่ง ฯ ถ้าโรคที่รักษาหาย ไม่รักษาตาย ก็จะไม่ต้องตายเพราะโรคอันนั้น หรือไม่ประมาทในการระมัดระวังตัว ไม่ให้พิบัติอันตรายต่าง ๆ มาพ้องพาน อันเปนเหตุการณ์แห่งมรณะ เพราะความตายมีประเภทเปนสอง เรียกว่ากาลมรณะ อกาลมรณะ ฯ ตายโดยกาลสมัย ไม่เปนวิสัยที่ใครจะพึงแก้ได้ เรียกว่ากาลมรณะ ตายโดยมิใช่กาลสมัย อันเกิดจากความประพฤติชั่ว เช่นประพฤติผิดจากกฎหมายต้องถูกประหารชีวิต เปนวิสัยที่ผู้อื่นผืนให้ตาย เรียกว่าอกาลมรณะ ฯ ผู้ไม่ประมาทแล้ว ไม่ต้องตาย เพราะอกาลมรณะดังแสดงมา เพราะฉะนั้น ผู้ไม่ประมาทจึงไม่ตาย

ผู้ประมาทจึงตาย ฯ ผู้ประมาทเปนผู้ตายเสียจากความงามความดี ผู้ไม่ประมาท ก็ไม่ตายตรงกันข้าม พระคาถาภาสิตนี้ บัณฑิตยังประสงค์ความสูงซึ้งไปกว่านี้ ทางอันไม่ตายประสงค์เอาทางพระนิพพาน เพราะพระนิพพานเปนอมตธรรม ธรรมอันไม่ตาย ผู้ใดถึงพระนิพพาน ผู้นั้นก็เปนผู้ไม่ตาย ฯ โดยอธิบายว่า บัณฑิตผู้มีปรีชา พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ตามสภาวธรรม มิได้เห็นเบญจขันธ์เปนตัวเปนตน ถอนตัวตนออกจากเบญจขันธ์ เมื่อเบญจขันธ์แก่เจ็บตาย ก็เปนส่วนแห่งเบญจขันธ์ เรามิได้แก่ มิได้เจ็บ มิได้ตาย จึงชื่อว่าเปนผู้ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย เมื่อไม่มีตัวตนจะแก่ จะเจ็บ จะตาย ก็ไม่มีตัวตนจะเกิดอิกต่อไป เมื่อชาติไม่มีแล้ว ชรา พยาธิ มรณะ ก็ไม่มี อันนี้เปนอมต-ธรรม ธรรมอันไม่ตาย ผู้ใดบัลลุอมตธรรม ผู้นั้นก็ไม่ตาย ผู้ที่จะบัลลุอมตธรรม ก็ต้องอาศัยความไม่ประมาท คือความไม่อยู่ปราศจากสติ เพ่งพิจารณาสังขารให้เห็นตามสภาวธรรม เพราะฉะนั้น ความไม่ประมาท จึงชื่อว่าเปนทางอันไม่ตาย ผู้ไม่ประมาทก็เปนผู้ไม่ตาย ฯ ส่วนผู้ประมาทปราศจากสติ มิได้กำหนดพิจารณาเบญจขันธ์ให้เห็นตามสภาวธรรม ย่อมยึดมั่นถือมั่นเบญจขันธ์ว่าเปนตัวเปนตน เมื่อเบญจขันธ์แก่ เราก็แก่ เมื่อเบญจขันธ์เจ็บ เราก็เจ็บ เมื่อเบญจขันธ์แตก เราก็ตาย ชื่อว่าเปนผู้แก่ เจ็บ ตาย ตามเบญจขันธ์ ความยึดมั่นถือมั่น ยังมี

อยู่เพียงใด เกิด แก่ เจ็บ ตาย ก็มีเพียงนั้น เพราะฉนั้น ความประมาทจึงเปนทางแห่งความตาย ชนทั้งหลายเหล่าใดประมาทแล้ว ชนทั้งหลายเหล่านั้น ก็เปนคนตายเสียจากความงามความดี เพราะมิได้กระทำความงามความดี เช่นเดียวกับคนที่ตายแล้วฉะนั้น ฯ เพราะเหตุฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสว่า อปฺปมาโท อมตํปทํ ความไม่ประมาทเปนทางไม่ตาย. ปมาโท มจฺจุโน ปทํ ความประมาทเปนทางแห่งความตาย อปฺปมตฺตา น มียนฺติ ชนทั้งหลายผู้ไม่ประมาทแล้ว ชื่อว่าไม่ตาย เย ปมตฺตา ยถา มตา ชนทั้งหลายเหล่าใดเปนผู้ประมาทแล้ว ชนทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมเปนเหมือนคนตายแล้ว มีเนื้อความพร้อมทั้งอรรถาธิบาย ดังวิสัชนามาฉะนี้แล ฯ

พยากรณเทศนา

ของ

พระอริยมุนี

สทฺธาย ตรติ โอฆํ อปฺปมาเทน อณฺณวํ
วิริเยน ทุกฺขมจฺเจติ ปญฺญาย ปริสุชฺฌตีติ ฯ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ซึ่งเปนศาสดาเอกในโลก เพราะทรงแสดงทางพระนิพพาน อันศาสดาอื่นไม่สามารถจะแสดงได้ ทางพระนิพพานนั้น จะเห็นว่าเปนธรรมอันสูงเกินไป ไม่เปนวิสัยของตน แล้วทอดอาลัยเสีย เมื่อเปนเช่นนี้ การพบพระพุทธศาสนา จะมีประโยชน์อะไรนัก ทางปฏิบัติเพื่อประ-โยชน์ในโลกนี้โลกน่า ถึงจะไม่มีพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้นในโลก ศาสดาอื่น ๆ ก็สามารถแนะนำสั่งสอนได้เหมือนกัน การแสดงทางพระนิพพาน ถึงผู้แสดงและผู้ฟังจะยังไม่ได้ไม่ถึง ก็เปนอันประกาศความอัศจรรย์ของพระพุทธเจ้า ผู้ฟังก็ชื่อว่าได้ฟังความอัศจรรย์ของพระพุทธเจ้าเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น บัดนี้ จะขอเชิญอาฬวกยักขปัญหาพยากรณ์ อันแสดงทางพระนิพพาน มาตั้งอธิบายความเปนลำดับไป ฯ

บุทคลจะข้ามโอฆะได้ด้วยสัทธา จะข้ามอัณณพได้ด้วยความ

ไม่ประมาท จะล่วงทุกข์ไปได้ด้วยความเพียร จะบริสุทธิได้ด้วยปัญญา ฯ

บัดนี้จะได้อรรถาธิบายความในพุทธภาสิตพยากรณ์นี้เปนลำดับไป ข้อต้นมีอธิบายว่า กิเลส ๔ พวก คือ กาม ๑ ภพ ๑ ทิฏฐิ ๑ อวิชชา ๑ ท่านอุปมาว่าเปนดังห้วงน้ำ คือเปนของใหญ่ของลึก ผู้ตกลงย่อมจมตาย รูป เสียง กลิ่น รศ โผฏฐัพพะ ที่ยั่วยวนให้ใคร่ ส่วนที่เปนพัสดุกามก็นับไม่ถ้วน ความใคร่อันเปนตัวกิเลสก็มีทั้งอย่างหยาบอย่างกลางอย่างละเอียด เรียกว่ากาเมสุมิจฉาจาร กามฉันทนิวรณ์ กามราคานุสัย ฯ ภพเล่าก็มีทั้งกามภพ รูปภพ อรูปภพ และในภพนั้น ๆ ยังแบ่งปนชั้น ๆ ภพนี้ไม่น่ายินดี ก็ยังมีภพโน้นเปนเครื่องล่อให้ยินดี ฯ ทิฏฐิเล่าก็มากมายลึกซึ้งโดยลำดับ เช่นสัสสตทิฏฐิ อุจเฉททิฏฐิ เปนต้น ตามในสามัญญผลสูตร ท่านจัดไว้ถึง ๖๒ ประการ ฯ อวิชชาเล่าก็เปนของสำคัญป้องกันปกปิดมิให้เห็นสัจจธรรม และเบื้องต้นที่สุดทั้งเบื้องต้นและที่สุดทั้งสอง กาม ภพ ทิฏฐิ อวิชชา แต่ละอย่างมากมายลึกซึ้ง เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้เปรียบด้วยโอฆะ สัตว์ที่ตกลงไปแล้วยากที่จะว่ายข้ามไปให้ถึงฟากฝั่งได้ ไหนยังประกอบไปด้วยภัยที่น่ากลัวต่าง ๆ คือ อูมิภยํ ภัยคือคลื่นลมบ้าง กุมภีลภยํ ภัยคือจรเข้บ้าง อาวัฏฏภยํ ภัยคือวังวนบ้าง สุสุมารภยํ ภัยคือปลาร้ายบ้าง ฯ โอฆะประกอบไปด้วยภัยที่น่ากลัว ยากที่จะว่าย

ข้ามไปได้ เมื่อจะข้ามต้องหาเรืออันมั่นคง แม้ต้องคลื่นลมสัตว์ร้ายหรือน้ำวน ก็มิพักเปนอันตราย กล่าวคือสัทธาความเชื่อต่อสิ่งที่เปนจริง ฯ

สัทธานั้น มีประเภทที่จะพึงพรรณนาได้หลายอย่าง สัทธา ๒ คือ โลกิยสัทธา ความเชื่อในโลก โลกุตตรสัทธา ความเชื่อพ้นโลก อีกประการหนึ่ง ท่านจัดสัทธาเปน ๓ คือ ปสาทสัทธา ความเชื่อเพราะความเลื่อมใส ๑ โอกัปปนสัทธา ความเชื่อที่หยั่งลงในวัตถุที่ควรเชื่อ ๑ อจลสัทธา ความเชื่อมั่นอันไม่หวั่นไหว ๑ อีกประการหนึ่ง ท่านจัดสัทธาเปน ๔ คือ กัมมสัทธา เชื่อว่ากรรม ๑ วิปากสัทธา เชื่อผลของกรรม ๑ กัมมัสสกตาสัทธา เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเปนของ ๆ ตน ๑ ตถาคตโพธิสัทธา เชื่อความตรัสรู้ของพระตถาคตเจ้า ๑ สัทธามีพระเภทหลายนัยฉะนี้ แต่เมื่อจะกล่าวโดยเจาะจงในที่นี้ ก็คือตถาคตสัทธาเชื่อพระตถาคตเจ้า อาการที่เชื่อต่อพระองค์นั้น ก็คือกระทำตาม ดังบุตรที่เชื่อมารดาบิดาแล้วดำรงในโอวาทของมารดาบิดา ไม่ดื้อด้านว่ายากสอนยากฉะนั้น สิ่งใด ๆ ที่พระพุทธเจ้าทรงติเตียนเปนส่วนปหานกิจ ก็ละสิ่งนั้น ๆ เสีย สิ่งใด ๆ ที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสิญ เปนส่วนภาวนากิจ ก็ทำสิ่งนั้น ๆ ให้มีให้เปนขึ้น แม้ยังละและเจริญไม่ได้โดยสิ้นเชิง ก็ละเจริญโดยเอกเทศเปนลำดับ วันนี้ข้ามยังไม่ได้วันน่าคงข้ามได้ ปีนี้ยังข้ามไม่ได้ ปีน่าคงข้ามได้ ชาตินี้ยังข้าม

ไม่ได้ ชาตินำคงข้ามได้ อนึ่งบุทคลย่อมอาศัยสัทธาเปนเหตุก่อน จึงได้ละกามตัดยินดีในภพ เปลื้องปลดวิปริตทิฏฐิ ทำปัญญาทำลายอวิชชาโมหะเสียได้ เพราะเหตุนั้น เมื่อจังกีพราหมณ์มาทูลถามถึงข้อปฏิบัติเพื่อบัลลุอมตธรรม ก็ได้ทรงแสดงสัทธาเปนเหตุเบื้องต้น แห่งอมตธรรมว่า บุทคลเกิดสัทธาความเชื่อแล้ว จึงเข้าไปสู่หาทำวิสสาสะให้เกิด ครั้นเกิดวิสสาสะแล้ว เงี่ยโสตลงสะดับธรรม จำทรงสาธยายให้ขึ้นปากขึ้นใจแล้ว พิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ได้จำทรงไว้ ครั้นเนื้อความแห่งธรรมนั้นปรากฏแก่ใจ ไม่จับข้อพิรุธได้แล้ว ภายหลังจึงได้เกิดอุสสาหะบำเพ็ญเพียรบัลลุปรมัตถสัจแน่ประจักษ์แก่ปัญญาดังนี้ เพราะอาศัยสัทธาเปนเหตุฉะนี้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า สทฺธาย ตรติ โอฆํ บุทคลย่อมข้ามโอฆะได้ด้วยสัทธา ดังอธิบายมาฉะนี้ ฯ

ข้อว่า อปฺปมาเทน อณฺณวํ บุทคลจะข้ามอัณณพได้ด้วยความไม่ประมาท ดังนี้นั้น มีอธิบายว่า อัณณพนั้นได้แก่ทะเล ผู้จะข้ามทะเล ผู้ใหญ่ท่านตักเตือนว่า คืบก็ทะเลสอกก็ทะเล อย่าประมาท เพราะประกอบไปด้วยอันตรายต่าง ๆ มีทั้งใต้น้ำและบนน้ำ ใต้น้ำคือโสโครก บนน้ำคือลม เมื่อเรือโดนโสโครก หรือต้องลมร้าย อาจล่มจมถึงแก่ความตายได้ ผู้ที่ไม่ประมาทในการข้ามทะเลนั้น ไม่เห็นแก่การกินการนอน ผันผ่อนระแวดระวัง

โดยเอื้อเฟื้อ ฉันใด ผู้ที่จะข้ามสังสารสาคร พึงไม่ประมาท ฉันนั้น ความไม่ประมาทนั้น คือความไม่เลินเล่อ ไม่ปล่อยใจให้ปราศจากสติ มาระวังรักษาจิตรตามพระพุทธภาสิต ดังนี้ว่า จตูสุ ภิกฺขเว ธาเนสุ อตฺตรูเปน อปฺปมาโท สติ เจตโส อารกฺโข กรณีโย ภิกษุทั้งหลาย ความไม่ประมาทคือสติเปนธรรมอันรักษาซึ่งใจ อันท่านทั้งหลายพึงทำในที่สี่สถานตามสมควรแก่ตน ความไม่ประมาทอันท่านทั้งหลายพึงทำในที่สี่สถานดังนี้ ว่าจิตรของเราอย่ากำหนัดแล้วในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความกำหนัด จิตรของเราอย่าประทุษร้ายแล้ว ในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความประทุษร้าย จิตรของเราอย่าหลงแล้วในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความหลง จิตรของเราอย่ามัวเมาแล้วในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความมัวเมาดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย เหตุใด จิตรของภิกษุไม่กำหนัดในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความกำหนัด เพราะมีราคะไปปราศแล้ว ไม่ประทุษร้ายในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความประทุษร้าย เพราะมีโทสะไปปราศแล้ว ไม่หลงในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความหลง เพราะมีโมหะไปปราศแล้ว ไม่มัวเมาในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความมัวเมา เพราะมีความเมาไปปราศแล้ว เหตุนั้น เธอไม่ครั่นคร้ามหวั่นไหว ไม่ถึงความสะดุ้ง และไม่ถึงลัทธิอื่น เพราะเหตุถ้อยคำของสมณะดังนี้ บัณฑิตมาทำความไม่ประมาทตามพุทธโอวาทดังนี้แล้ว ย่อมจะล่วงสังสารสาครถึงฝั่งโน้นคือพระนิพพาน เพราะพระนิพพาน

เปน ราคกฺขโย เปนที่สิ้นไปแห่งราคะ โทสกฺขโย เปนที่สิ้นไปแห่งโทสะ โมหกฺขโย เปนที่สิ้นไปแห่งโมหะ มทนิมฺมทโน เปนที่บันเทาเสียซึ่งความเมา อนึ่งทรงแสดงว่า อปฺปมาโท อมตํปทํ ความไม่ประมาทเปนทางแห่งพระนิพพาน จะข้ามสังสารสาครให้ถึงฝั่งโน้นคือพระนิพพาน ต้องอาศัยความไม่ประมาทดังแสดงมา ฯ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดา จึงได้ตรัสว่า อปฺปมาเทน อณฺณวํ บุทคลจะข้ามอัณณพได้ด้วยความไม่ประมาท มีอรรถาธิบายดังแสดงมาฉะนี้ ฯ

ข้อว่า วิริเยน ทุกฺขมุเจติ บุทคลจะล่วงทุกข์ไปได้ด้วยความเพียรดังนี้นั้น มีอธิบายว่า ความขัดข้องทั้งหลายชื่อว่าทุกข์ ผู้ที่เปนทุกข์ ก็เพราะมีความขัดข้องต่าง ๆ ทุกข์นั้นแยกออกเปนสองอย่าง คือ กายิกทุกข์ ทุกข์เปนไปในกายเช่นเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้า ต้องร้อนนักเย็นนักเปนต้น เจตสิกทุกข์ ทุกข์เปนไปในใจ เช่นปรารถนาอันใดไม่สมประสงค์เปนต้น อีกนัยหนึ่ง นิยตทุกข์ ทุกข์จำเปน เช่นเกิดมาแล้วต้องแก่เจ็บตายเที่ยงแท้ ๑ ปกิณณกทุกข์ ทุกข์ไม่จำเปน เช่นโสกปริเทวนาการเปนต้น ๑ บันดาทุกข์ทั้งหลายนั้น รวมอยู่ในจำนวนความขัดข้องทั้งสิ้น ความขัดข้องนี้เปนทุกข์ เมื่อความขัดข้องไม่มีแล้ว ทุกข์ก็ไม่มี ชื่อว่าพ้นทุกข์ การพ้นทุกข์นั้นก็มีสอง คือพ้นทุกข์ชั่วครั้งคราวอย่างหนึ่ง พ้นทุกข์ตลอดเปนนิตย์อย่างหนึ่ง ฯ ความขัดข้อง

หนักใจ ด้วยกิจการที่จำเปนจะกระทำยังไม่แล้วเสร็จเพียงใด ความทุกข์ก็เข้ากลุ้มรุมเปนไปเพียงนั้น ครั้นเมื่อกิจการอันนั้นได้จัดทำเสร็จแล้ว ความปลอดโปร่งใจก็เกิดขึ้น อันนี้นับว่าพ้นทุกข์ได้ชั่วครั้งคราวหนึ่ง เพราะกิจการงานที่จะพึงกระทำข้างน่ายังไม่สิ้นสุด การกระทำโสฬสกิจให้สำเร็จเปน กตํ กรณียํ มีกิจควรทำได้ทำเสร็จแล้ว นาปรํ อิตฺถตฺตาย กิจอื่นเพื่อความเปนอย่างนี้อีกไม่มีดังนี้ ชื่อว่าพ้นทุกข์ตลอดเปนนิตย์ จะพ้นทุกข์ชั่วครั้งคราวหรือตลอดเปนนิตย์ได้ ต้องอาศัยวิริยะ ความเพียร คือ ความกล้าไม่กลัวต่อความหิวระหาย ไม่กลัวต่อเย็นร้อน ไม่กลัวต่อความเจ็บไข้ ตลอดจนไม่กลัวต่อความตาย มุ่งหมายที่จะให้กิจอันตนประสงค์สำเร็จโดยส่วนเดียว เมื่อกิจการที่หนักใจสำเร็จไป ก็ได้รับผล คือ ความปลอดโปร่งใจเปนสุขสำราญภายหลัง จึงชื่อว่าล่วงทุกข์ได้ด้วยความเพียร ฯ

เมื่อแจกความเพียรในทางธรรมปฏิบัติเปน ๔ ประการ คือ สังวรปธาน เพียรระวังบาปอกุศลที่ยังไม่มีไม่ให้เกิดขึ้น ๑ ปหานปธาน เพียรละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ ภาวนาปธาน เพียรยังบุญกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ๑ อนุรักขนาปธานเพียรรักษาบุญกุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมเสีย ๑ อีกนัยหนึ่งสังวรปธานนั้น ท่านประสงค์เพียรระวังรักษาจิตร ไม่ให้อภิชฌาโทมนัสบาปอกุศล เข้าครอบงำในเวลาเห็นรูปด้วยตา ฟังเสียง

ด้วยหู ดมกลิ่นด้วยจมูก ลิ้มรสด้วยลิ้น ถูกต้องสัมผัสด้วยกาย นึกน้อมธรรมารมณ์ด้วยใจ ปหานปธานนั้น ท่านประสงค์เพียรละกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก ภาวนาปธานนั้น ท่านประสงค์เพียรยังโพชฌงค์ทั้งเจ็ดให้เกิดขึ้น อนุรักขนาปธานนั้น ท่านประสงค์เพียรตามรักษาสมาธินิมิตต์ในเวลาที่ประกอบกิจกรรม-ฐานภาวนา ความเพียร ๔ อย่างนี้ ย่อลงเปนสอง คือเพียรละส่วนปหานอย่างหนึ่ง เพียรเจริญส่วนภาวนาอย่างหนึ่ง ฯ

ความเพียรที่บุทคลเริ่มปรารภ เรียกว่าอารัพภธาตุ ครั้นเริ่มปรารภแล้ว เพียรเปนลำดับไป เรียกว่านิกมธาตุ ความเพียรที่แรงกล้า ไม่ท้อถอยหลัง ก้าวไปสู่คุณเบื้องน่าอย่างเดียว ดังความเพียรที่เปนไปในพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อยังทรงกระทำความเพียรอยู่ ทรงตั้งพระหฤทัยดังนี้ว่า กามํ ตโจ นหารู จ อฏฺฐิ จ อวสิสฺสตุ เลือดเนื้อในกายของเราแห้งเหือดไปเถิด จงเหลืออยู่แต่หนังเอ็นกระดูกก็ตามที คุณวิเศษอันใดจะพึงถึงได้ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษด้วยความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษ ยังไม่ลุคุณวิเศษนั้นแล้ว และจะหยุดเพียรเสีย เปนอันไม่มี ดังนี้ เรียกว่าปรักกมธาตุ ฯ

สมเด็จพระบรมโลกนาถทรงอาศัยความเพียรอันชอบ จึงได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ พ้นจากทุกข์ทั้งสิ้นได้แล้ว จึงได้ตรัสว่า วิริเยน ทุกฺขมจฺเจติ บุทคลจะล่วงทุกข์ไปได้ด้วย

ความเพียร มีอรรถาธิบายดังแสดงมาฉะนี้ ฯ

ข้อว่า ปญฺญาย ปริสุชฺฌติ บุทคลจะบริสุทธิหมดจดได้ด้วยปัญญาดังนี้นั้น อธิบายว่า ความบริสุทธินั้นจัดเปนสอง คือบริสุทธิโดยเอกเทศอย่างหนึ่ง บริสุทธิโดยสิ้นเชิงอย่างหนึ่ง ข้อซึ่งบุทคลมาขจัดความชั่วที่มีอยู่ในสันดานให้หมดไปเปนอย่าง ๆ เช่นเปนผู้ละโมภ มาขะจัดความละโมภออกเสีย แต่โทสะเปนต้นยังมีอยู่ ชื่อว่าบริสุทธิโดยเอกเทศ ข้อซึ่งบุทคลมาขะจัดกิเลสทั้งหลายทั้งสิ้น มีโลภโกรธหลงเปนต้น ให้ปราศจากสันดานไม่มีส่วนชั่วที่บัณฑิตจะติเตียนได้ ชื่อว่าบริสุทธิโดยสิ้นเชิง จะบริสุทธิโดยเอกเทศหรือสิ้นเชิงได้ ต้องอาศัยปัญญา เมื่อปัญญาน้อย ก็บริสุทธิได้โดยเอกเทศ เมื่อปัญญามาก ก็บริสุทธิได้โดยสิ้นเชิง ฯ ปัญญานั้นได้แก่ความรู้ตามเปนจริง คือเปนจริงอย่างไรก็รู้อย่างนั้น ไม่วิปริตแปรผันจากจริงไป เช่นรู้ว่าความประพฤติชั่วด้วย กาย วาจา ใจ เปนของไม่ดีจริง เปนอกณียกิจไม่ควรทำโดยส่วนเดียว ความประพฤติชอบด้วย กาย วาจา ใจ เปนกรณียกิจควรทำโดยส่วนเดียว หรือมารู้ว่าความโลภโกรธหลงเปนของไม่ดีจริงดังนี้ ความไม่โลภโกรธหลงเปนของดีจริงดังนี้ ประจักษ์แจ้งชัดไม่มีควาสงสัยสนเท่ห์แล้ว ก็เปนเหตุให้ละความชั่วประพฤติความดี อันเปนทางบริสุทธิหมดจด ตั้งต้นแต่เอกเทศโดยลำดับ อีกประการหนึ่ง มารู้ความตามเปนจริงของสังขาร

ว่าไม่เที่ยงเปนทุกข์ไม่ใช่ตัวตนแล้ว อันนี้ก็เปนทางความบริสุทธิ สมด้วยพุทธภาสิตว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ เมื่อบุทคลมาเห็นด้วยปัญญา ว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยงเปนทุกข์ ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเปนอนัตตา อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เมื่อนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ เอสมคฺโค วิสุทฺธิยา ข้อนี้เปนทางเพื่อความบริสุทธิ์หมดจดดังนี้ ฯ

ปัญญาที่มาเห็นตามเปนจริงว่าไม่เที่ยงเปนทุกข์เปนอนัตตานี้ เปนเหตุให้เกิดนิพพิทาความเบื่อหน่าย นิพพิทาเปนเหตุให้เกิดวิราค ความไม่กำหนัดยินดีต่อขันธ์ วิราคเปนเหตุให้เกิดวิมุติ ความหลุดพ้น ไม่ยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทาน เกิดญาณหยั่งรู้สึกตนว่าเปนผู้บริสุทธิ ฯ เพราะเหตุฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสว่า ปญฺญาย ปริสุชฺฌติ บุทคลจะบริสุทธิได้ด้วยปัญญา มีอรรถาธิบายดังแสดงมาฉะนี้ ฯ

ในปัญหาพยากรณ์เหล่านี้ สมเด็จพระมหามุนีทรงแสดงทางพระนิพพานทั้ง ๔ ข้อ แม้แต่เพียงสัทธา อัปปมาท วิริย ปัญญา อย่างใดอย่างหนึ่ง ยังสามารถอาจให้ถึงที่สุดทุกข์ได้ เมื่อประมวลธรรมทั้ง ๔ เข้าด้วยกันแล้ว จะพึงสามารถเพียงใด ในธรรมทั้ง ๔ นี้ บัณฑิตอย่าสำคัญว่าแตกต่างจากอริยมัคค์ไป บุทคลจะดำเนินในอริยมัคค์อันเปนทางพระนิพพานนั้น ก็เพราะมีสัทธาเชื่อต่อโพธิญาณแห่งพระตถาคตเจ้าก่อน ดังพระเบญจวัคคีย์ เมื่อ

ยังไม่มีตถาคตโพธิสัทธา สมเด็จพระบรมศาสดาก็ยังไม่ทรงแสดงอริยมัคค์ ครั้นเกิดสัทธาต่อโพธิญาณแล้ว จึงได้ทรงเปิดทางแปดประการ ให้ดำเนิรจนถึงที่สุดโดยลำดับ เพราะฉะนั้น สัทธาจึงชื่อว่าคลุกอยู่ในอริยมัคค์นั้นด้วย ส่วนอัปปมาทนั้น ก็คือตัวสัมมาสติ วิริยะก็คือตัวสัมมาวายามะ ปัญญาก็คือตัวสัมมาทิฏฐิ เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านี้จึงชื่อว่าเปนทางพระนิพพาน เมื่อกล่าวซ้ำให้เนื้อความนั้นชัดขึ้นอีก บุทคลมาเชื่อในอริยมัคค์ว่าเปนทางแห่งพระนิพพานจริง จึงดำเนิรในอริยมรรคไม่ประมาทในอริยมัคค์ ประกอบความเพียรในอริยมัคค์ เห็นอริยมัคค์ด้วยปัญญาอันชอบ เพราะฉะนั้น ธรรม ๔ อย่างนี้ จึงชื่อว่าเปนทางพระนิพพาน อันข้ามโอฆกันดารสังสารสาคร พ้นทุกข์ร้อนบริสุทธิผ่องใส เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้กล่าวแก้ปัญหาแก่อาฬวกยักษ์ว่า สทฺธาย ตรติ โอฆํ อปฺปมาเทน อณฺณวํ วิริเยน ทุกฺขมจฺเจติ ปญฺญาย ปริสุชฺฌติ มีเนื้อความพร้อมทั้งอรรถาธิบาย ดังบรรยายมาฉะนี้แล ฯ

พระมหาแจ่ม

บุญกิริยาวัตถุเทศนา

ของ

พระมหาแจ่ม เปรียญเอก

ตีณิมานิ ภิกฺขเว ปุญฺญกิริยาวตฺถูนิ กตมานิ ตีณิ ทานมยํ ปุญฺญ-กิริยาวตฺถุ สีลมยํ ปุญฺญกิริยาวตฺถุ ภาวนามยํ ปุญฺญกิริยาวตฺถูติ ฯ

จะแสดงบุญกิริยาวัตถุ เรื่องของการทำบุญ ซึ่งเปนข้อปฏิบัติของสาธุชนผู้ต้องการบุญตามสมควร โดยพระพุทธภาสิตว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุญกิริยาวัตถุ ๓ ประการเหล่านี้ บุญกิริยาวัตถุ ๓ เหล่าไหน บุญกิริยาวัตถุแล้วด้วยทานอย่าง ๑ บุญกิริยาวัตถุแล้วด้วยสีลอย่าง ๑ บุญกิริยาวัตถุแล้วด้วยภาวนาอย่าง ๑ ดังนี้ ฯ

บัดนี้จะได้แสดงทานมัย สีลมัย ภาวนามัย เปนลำดับไป ฯ

ทานมัยบุญกิริยาวัตถุที่ ๑

เจตนาเปนเหตุให้ชื่อว่าทาน ทานจัดเปน ๒ คือ อามิสทาน ๑ ธัมมทาน ๑ ให้อามิสสิ่งของต่าง ๆ เรียกว่าอามิสทาน ชี้แจงสั่งสอนผู้อื่น ให้รู้จักบาปบุญคุณโทษ สิ่งควรทำและไม่ควรทำ จนถึงแนะนำในทางพระนิพพานชื่อว่าธัมมทาน ฯ

อามิสทานจะมีผลอันไพบูล ก็เพราะสมบัติ ๓ ประการ คือ

วัตถุสมบัติ ๑ เจตนาสมบัติ ๑ ปฏิคาหกสมบัติ ๑ วัตถุทานที่จะบริจาคได้มาแล้วโดยชอบธรรม เรียกว่าวัตถุสมบัติ จิตรของผู้บริจาคปราศจากมัจฉริยโทษ มีปราโมทในกาลทั้ง ๓ เรียกว่าเจตนาสมบัติ ผู้รับประพฤติปฏิบัติดี เรียกว่าปฏิคาหกสมบัติ ฯ

วัตถุทานที่จะบริจาคนั้น ไม่ใช่ของควรบริจาคทั้งหมด บางสิ่งควร บางสิ่งไม่ควร เครื่องศัสตราอาวุธมีดาบปืนเปนต้น และเครื่องเบื่อเมามีสุราเมรัยเปนต้น และยาพิษอันทำร้ายชีวิตคนสัตว์ และให้สัตว์มีชีวิตเพื่อให้เขาฆ่า สิ่งใด ๆ ที่เบียดเบียฬชีวิตร่างกาย และกระทำอนัตถะความฉิบหายต่าง ๆ สิ่งนั้น ๆ จัดเปนอปุญญทาน ให้ไม่เปนบุญ ซ้ำกลับกลายเปนบาปไป ฯ

สิ่งใดไม่เปนเครื่องเบียดเบียฬชีวิตร่างกายดังแสดงแล้ว ให้เกิดอุปการสุขประโยชน์แก่ผู้บริโภค สิ่งนั้นจัดเปนวัตถุทาน ควรบริจาค ในพระสูตรแสดงวัตถุทาน ๑๐ อย่าง คือ อันนะ ข้าว ปานะ น้ำ วัตถะ ผ้า ยานะ ยาน ของอุปการะให้สำเร็จความไปมา มาลา ระเบียบดอกไม้ คันธะ ของหอม วิเลปนะ เครื่องทาเครื่องลูบไล้ เสยยา ที่นอน อาวาสถะ เหย้าเรือนโรงศาลาที่พักอาศัย ปทีปะ ประทีปและเครื่องอุปการะแก่ประทีป ในพระอภิธรรมแสดงวัตถุทาน ๖ อย่าง คือ ให้รูปเปนทาน ให้เสียงเปนทาน ให้กลิ่นเปนทาน ให้รศเปนทาน ให้โผฏฐัพพะเปนทาน ให้ธรรมเปนทาน ในพระวินัยแสดงวัตถุทาน ๔ อย่าง คือ

ผ้านุ่งผ้าห่มเครื่องปกปิดร่างกาย ๑ อาหารเครื่องบริโภค ๑ เสนา-สนะที่อยู่ที่อาศัย ๑ คิลานเภสัชยาแก้ไข้ ๑ วัตถุทานตามพระสูตร ๑๐ ตามพระอภิธรรม ๖ ตามพระวินัย ๔ เหล่านี้ กล่าวตามที่ท่านกำหนดไว้ แต่จะกำหนดนิยมฉะเพาะลงไปว่า สิ่งนั้นสิ่งนี้บ้าง จึงควรบริจาคดังนี้ก็ไม่มีที่สุด เพราะของที่มีอยู่ หรือยังจะมีต่อไปยังอีกมาก ได้แต่สันนิษฐานว่า สิ่งใดที่บริจาคแล้วให้เกิดสุขประโยชน์แก่ปฏิคาหก ไม่เปนเครื่องเบียดเบียฬร่างกายชีวิตเปนต้นดังแสดงแล้ว เปนทานวัตถุควรบริจาคสิ้น อนึ่งวัตถุทานที่ควร แต่ได้มาโดยไม่ชอบธรรม เช่นอย่างฆ่าสัตว์มาบริจาค ลักขะโมยเขามาบริจาค ล่อลวงปดเขามาบริจาคพัสดุที่เกิดขึ้นโดยไม่ชอบธรรม มีโกงทางกายโกงทางวาจาเปนต้นดังนี้ ก็ไม่นับว่าเปนวัตถุสมบัติ ฯ

ถามว่า ลักขะโมยเขามาบริจาค ไม่เปนบุญบ้างหรือ

ตอบว่า เปนบุญเหมือนกัน แต่ไม่นับเปนทานของสัตบุรุษเมื่อได้รับผลของทานมีความมั่งมีเปนต้นเล้ว ย่อมมีขะโมยบ้างโจรบ้างมาเบียดเบียฬแย่งชิงไป ทานวัตถุที่หาได้โดยไม่ชอบธรรม ถึงแม้จะได้รับผลก็ประกอบด้วยอันตรายต่าง ๆ ทานวัตถุที่ควรบริจาค และได้มาโดยชอบธรรมด้วย จึงจะนับว่าเปนวัตถุสมบัติ ฯ

เจตนาสมบัตินั้น ได้แก่จิตรของผู้บริจาค แท้จริงเจตนาของผู้

บริจาคมีประการต่าง ๆ ให้โดยจิตรอนุเคราะห์ด้วยเห็นว่าปฏิคาหก ขัดสนจนยาก อยากให้ใช้สรอยบริโภคด้วยจิตรกรุณาบ้าง ให้โดยคิดจะบูชา ด้วยเห็นว่าปฏิคาหกทรงคุณธรรมควรบูชา แล้วบริจาคโดยความตั้งใจบูชาคุณความดีของท่านบ้าง เจตนา ๒ อย่างนั้น อย่างไหนจะมีผลมาก ก็แล้วแต่วัตถุและปฏิคาหกที่ดีงาม ๒

บุทคลมิได้มีเจตนา เพื่อจะยกตนข่มผู้อื่น แลไม่ประสงค์จะอวดอ้างใคร ให้โดยอนุเคราะห์แลบูชาตามควร บำรุงบุพพเจตนา ๆ ก่อนบริจาค มุญจนเจตนา ๆ ในขณะบริจาค อปราปรเจตนา ๆ ในกาลบริจาคแล้ว ให้ประกอบด้วยโสมนัสปรีดา ร่าเริงในทานบริจาคนั้น ๆ นับเปนเจตนาสมบัติ ฯ

ถามว่า ให้ทานเลือกกับไม่เลือกอย่างไหนจะดีกว่ากัน ฯ

ตอบว่า บางอย่างควรเลือกบางอย่างไม่ควรเลือก ก่อนจะบริจาค การเลือกวัตถุและปฏิคาหก ชื่อว่าญาณสัมปยุตต์ประเสริฐกว่าไม่เลือก เพราะจะต้องการผล ถ้าพืชดี ที่ดี ผลต้องดี การเลือกแล้วบริจาค บัณฑิตย่อมสรรเสิญ เรียกว่า วิเจยยทาน ถ้าทานที่ทายกถวายแล้วในสงฆ์ ต้องแล้วแต่ภัตตุทเทสก์ ๆ จะให้รูปใด ทานนั้นก็คงเปนสงฆ์ ถ้ายักยอกอย่างใดอย่างหนึ่งไป ก็ชื่อว่ายักยอกของสงฆ์ ปาฏิปุคคลิกทานต้องเลือกบุทคล สังฆทานไม่ต้องเลือก อนึ่งเจตนาที่เกิดเอง เรียกว่าอสังขาริก อาศัยผู้อื่นชักชวนจึ่งเกิดขึ้น เรียกว่าสสังขาริก เจตนา ๒ อย่างนี้ ท่าน

ชมอสังขาริก ฯ

ปฏิคาหกสมบัตินั้น ได้แก่ผู้รับเปนผู้ประพฤติปฏิบัติดี เมื่อปฏิคาหกประพฤติปฏิบัติดี ก็ทำความบริจาคของทายกให้มีผลดี เมื่อปฏิคาหกเปนผู้ประพฤติปฏิบัติชั่ว ก็ทำความบริจาคของทายกให้มีผลน้อยดังเนื้อนาฉะนั้น ฯ

ถามว่า ปฏิคาหกประพฤติปฏิบัติอย่างไร จึงเปนเนื้อนาบุญอันดี ฯ

ตอบว่า ท่านแสดงปฏิคาหกสมบัติไว้ ๖ จำพวก คือ ท่านที่ปราศจากราคะแล้วจำพวก ๑ ท่านที่ประพฤติเพื่อจะละราคะจำพวก ๑ ท่านที่ปราศจากโทสะแล้วจำพวก ๑ ท่านที่ประพฤติเพื่อจะละโทสะจำพวก ๑ ท่านที่ปราศจากโมหะแล้วจำพวก ๑ ท่านที่ประพฤติเพื่อจะละโมหะจำพวก ๑ ฯ

ถามว่า บริจาคในท่านที่ไม่สมบูรณ์ดังแสดงมานี้ จะไม่มีผลบ้างหรือ ฯ

ตอบว่า มีเหมือนกัน ก็แต่ว่าผลมากน้อยตามพื้นนาดีและชั่ว เพราะฉะนั้น ท่านจึงจัดปฏิคาหกเปนชั้น ๆ รวมเปน ๑๔ ดังนี้ ๑ พระสัพพัญญูพุทธเจ้า ๒ พระปัจเจกพุทธเจ้า ๓ พระอรหันต์ ๔ ผู้ทำความเพียรเพื่อพระอรหันต์ ๕ พระอนาคามี ๖ ผู้ทำความเพียรเพื่อพระอนาคามี ๗ พระสกทาคามี ๘ ผู้ทำความเพียรเพื่อพระสกทาคามี ๙ พระโสดาบันน์ ๑๐ ผู้ทำความเพียรเพื่อพระ

โสดาบันนั้น ๑๑ สมณพราหมณ์ภายนอกศาสนาที่ไม่มีความกำหนัด ๑๒ บุถุชนที่มีสีล ๑๓ บุถุชนที่ไม่มีสีล ๑๔ สัตว์เดียรฉาน เปน ๑๔ จำพวก จะมีผลยิ่งและหย่อน ก็เพราะคุณสมบัติของปฏิคาหก เปนชั้น ๆ ฉนี้ ฯ

ทานที่ทายกอุทิศฉะเพาะปฏิคาหกเหล่านี้ ยังเปนปาฏิปุคคลิกทานอยู่ สู้สังฆทานไม่ได้ สังฆทานนั้นท่านจัดเปน ๗ คือ ๑ ให้แก่ภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์สองฝ่าย มีพระพุทธเจ้าเปนประธาน ๒ มีแต่ภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ ไม่มีพระพุทธเจ้าเปนประธาน ๓ มีแต่ภิกษุสงฆ์ฝ่ายเดียว ๔ มีแต่ภิกษุณีสงฆ์ฝ่ายเดียว ๕ กำหนดภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ แล้วขอสงฆ์ต่อภัตตุทเทสก์ ๖ กำหนดแต่ภิกษุสงฆ์ฝ่ายเดียว แล้วขอสงฆ์ต่อภัตตุทเทสก์ ๗ กำหนดแต่ภิกษุณีสงฆ์ฝ่ายเดียว แล้วขอสงฆ์ต่อภัตตุทเทสก์ ทานที่เปนไป ๗ ประการดังกล่าวมานี้ชื่อว่าสังฆทาน ประเสริฐกว่าปาฏิปุคคลิกทาน เพราะเหตุนั้นพระนางโคตมี นำผ้าคู่ไปถวายพระพุทธเจ้า พระองค์จึงไม่ทรงรับ ทรงแสดงให้ถวายแก่สงฆ์และตรัสว่าถ้าถวายแก่สงฆ์แล้ว ชื่อว่าบูชาเราด้วย สงฆ์ด้วยทั้งสอง อนึ่งสังฆทานชื่อว่าประเสริฐ เพราะให้ของสิ่งเดียว ก็ชื่อว่าได้ด้วยกันทั้งหมู่ ส่วนเจตนาของผู้ให้ ก็มิได้มุ่งหวังต่อความตอบแทน เพราะฉะนั้น สังฆทานจึงประเสริฐกว่าปาฏิปุคคลิกทาน ดังพุทธภาษิตที่ตรัสแก่พระอานนท์ว่า น เตฺววาหํ อานนฺท เยน เกนจิ

ปริยาเยน สงฺฆคตาย ทกฺขิณาย ปาฏิปุคฺคลิกทานํ มหปฺผลตรํ วทามิ ดูก่อนอานนท เราไม่กล่าวปาฏิปุคคลิกทาน ว่ามีผลใหญ่กว่าทักษิณาทานที่ไปแล้วในสงฆ์ โดยปริยายไร ๆ เลยดังนี้ ฯ

บุทคล ๖ จำพวกมีท่านที่ปราศจากราคะแล้วเปนต้น และสงฆ์ดังกล่าวมาแล้วนั้น เรียกว่าปฏิคาหกสมบัติ เมื่ออามิสทานถึงพร้อมด้วยวัตถุสมบัติ เจตนาสมบัติ ปฏิคาหกสมบัติ ก็เปนของสมบูรณ์ด้วยผล ฯ

อนึ่งเมื่อทายกบริจาคเหมาะกับความประสงค์ ท่านเรียกว่ากาลทาน นับเข้าในสัปปุริสทาน กาลทานนั้นเปน ๕ คือ ให้แก่อาคันตุกภิกษุผู้พลัดมาแต่อาวาสอื่น ๑ ให้แก่คมิกภิกษุผู้เตรียมจะไปยังอาวาสอื่น ๑ ให้แก่คิลานภิกษุผู้เปนไข้ ๑ ให้แก่ภิกษุในกาลเมื่อข้าวแพง ๑ ให้แก่บรรพชิตผู้มีสีล ในยามเมื่อข้าวใหม่ ผลไม้ใหม่ต้นฤดูและผลไม้ที่เผล็ดผลคราวแรก ๑ ทาน ๕ อย่างนี้นับเปนทานพิเศษ ฯ

อามิสทานทั้งปวงนั้น เปนกิจเกื้อหนุนให้เกิดความสุขแก่สัตว์ผู้ได้รับบริโภค เปนหิตจริยาประพฤติให้เปนประโยชน์ แสดงเมตตากรุณาต่อกันและกัน จึงนับว่าเปนบุญราศีทานมัยกุศลประการหนึ่ง อนึ่งพระพุทธเจ้าทรงสรรเสิญ ทานที่หมดจดทั้งสองฝ่าย คือ ทั้งทายกทั้งปฏิคาหกเปนผู้มีสีลด้วยกันทั้งสองข้าง เหตุนี้ก่อนแต่บริจาคทาน จึงได้มีพิธีสมาทานสีล รักษาสีลเสียก่อน

เปนประเพณีสืบมา เพื่อให้ทานหมดจดทั้งสองฝ่าย เพราะฉะนั้น ควรแล้วที่จะมีสีล ฯ

สีลมัยบุญกิริยาวัตถุ ที่ ๒

ปกติกายวาจาสะอาดดีงาม ชื่อว่าสีล ปกติกายเช่นไม่ฆ่าสัตว์ ปกติวาจาเช่นไม่พูดปดเปนต้น แต่ปกติโดยมิได้มีเจตนาสังวร ดังทารกที่อยู่ในครรภ์ คนที่นอนหลับเปนต้น ไม่ชื่อว่ามีสีล ต้องมีเจตนาความตั้งใจเว้นจากข้อนั้น ๆ ด้วย จึงเปนสีล แต่ความตั้งใจว่าเราจะเว้นจากเวรนั้น ๆ ยังไม่เปนการมั่นคง เพราะจิตรเปนธรรมชาตกลับกลอก วันหนึ่งเปลี่ยนแปลงได้หลายอย่าง จึงได้มีวิธีเปล่งวาจาด้วย ฝ่ายบรรพชิตก็มีสวดญัตติประกาศด้วยวาจา ส่วนคฤหัสถ์ก็มีวิธีสมาทานอีกชั้นหนึ่ง แต่เพียงนี้ยังไม่พอ กลัวจะเพลี่ยงพล้ำ จึงได้มีวิธีทำกายวิการโกนผมนุ่งเหลืองนุ่งขาวอีกหลักหนึ่ง เมื่อเจตนาคิดจะล่วงในองค์นั้น ๆ มาระลึกถึงวาจาที่ได้ลั่นออกไป หรือมามองเห็นกายวิการของตนจะได้มีสติ ไม่ประพฤติล่วงในเวรนั้น ๆ ฯ

ส่วนเจตนาความตั้งใจของผู้รักษาสีล จัดเปน ๓ คือ อัตตาธิปไตย ๑ โลกาธิปไตย ๑ ธรรมาธิปไตย ๑ บุทคลรักษาสีลด้วยเจตนาปรารภจะยกตนข่มท่าน ว่าเราเปนผู้มีสีล เขาไม่เปนคนมีสีล จัดเปนอัตตาธิปไตย บุทคลรักษาสีลด้วยเจตนาปรารภจะ

ให้ผู้อื่นชมว่าตนเปนคนดีมีสีล จัดเปนโลกาธิปไตย บุทคลรักษาสีลโดยมิได้มีเจตนาปรารภอย่างนั้น มาเห็นคุณของความเปนคนมีสีล เห็นโทษของความเปนคนทุสีลแล้วรักษาสีล จัดเปนธรรมาธิปไตย เจตนาสามอย่างนี้ ควรชมธรรมาธิปไตย ฯ

อนึ่งควรระวังเจตนา อย่าให้เจือไปด้วยโลภะ โทสะ โมหะ ถ้าในเบื้องต้นได้เปนมาแล้ว มีสติควรกลับเจตนาเสียใหม่ บุทคลมารักษาสีล ด้วยความอยากได้ลาภได้ยศได้ความสรรเสิญ เรียกว่ารักษาสีลเจือไปด้วยโลภะ บุทคลรักษาสีลด้วยอำนาจความโกรธเคืองผู้อื่นเปนเหตุ แล้วเข้ารักษาสีล หรือจำใจรักษาสีลด้วยโทสะปฏิฆะในผู้อื่น เรียกว่ารักษาสีลเจือด้วยโทสะ บุทคลรักษาสีลด้วยญาณวิปปยุตต์ปราศจากปัญญา รักษาตาม ๆ เขาไปดังทารกรักษาสีลตามผู้ใหญ่ เรียกว่ารักษาสีลเจือด้วยโมหะ โลภะ โทสะ โมหะ เปนมลทิน เมื่อติดเจืออยู่ในธรรมเหล่าใด ก็ทำให้ธรรมเหล่านั้นลดราคาลงไปด้วย ฯ

ปกติกายวาจาอาศัยเจตนาด้วย เรียกว่าสีล แต่สีละท่านออกอรรถว่า สมาธานํ ธรรมชาตอันตกแต่งกายวาจาได้ด้วยดี อุปธารณํ ธรรมชาตอันทรงกุศลธรรมไว้ ชื่อว่าสีล ฯ

เมื่อกล่าวสีลโดยปริยายย่อเปน ๒ คือ อุปริมปริยาย ๑ เหฏฐิมปริยาย ๑ ข้อซึ่งบรรพชิตมาเปนผู้สำรวมแล้วด้วยธรรมเครื่องสำรวม คือ พระปาฏิโมกข์อยู่ ถึงพร้อมแล้วด้วยอาจาระและโคจร

เห็นภัยในโทษทั้งหลายมีประมาณน้อย คือเกลียดกลัวอาบัติโทษแม้เล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย อันนี้จัดเปนอุปริมปริยาย ฯ

ข้อซึ่งคฤหัสถชนมาเว้นจากแกล้งฆ่าสัตว์ที่มีชีวิตให้ตายไป ๑ เว้นจากถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ให้ด้วยเถยยจิตร ๑ เว้นจากประพฤติผิดในกามทั้งหลาย ๑ เว้นจากพูดปด ๑ เว้นจากดื่มสุราเมรัย ๑ อันนี้จัดเปนเหฏฐิมปริยาย ฯ

การประทุษร้ายต่อชีวิตเขา ชื่อว่าประทุษร้ายต่อชีวิตตนด้วย ประทุษร้ายต่อพัสดุของเขา ชื่อว่าประทุษร้ายพัสดุของตนด้วย ประทุษร้ายประเวณีเขา ชื่อว่าประทุษร้ายประเวณีตนด้วย พูดปดเขา ชื่อว่าปดตนด้วย ดื่มสุราเมรัย ชื่อว่าประทุษร้ายตนเองด้วย ประทุษร้ายสมบัติของตนด้วย ประทุษร้ายต่อคนบางคนด้วย เพราะล่วงในเวร ๕ ตนย่อมจะได้รับโทษทุกข์ในปัจจุปบันนี้บ้างในโลกน่าบ้าง ตามกรรมแก่กรรมอ่อน เวร ๕ อย่างนี้มิใช่บางอย่างควรทำ บางอย่างไม่ควรทำ เปนอกรณียกิจ ไม่ควรทำทั้งหมดโดยส่วนเดียว เมื่อเว้นเสียได้จึงเปนบุญ ฯ

ถามว่า ฆ่าสัตว์ชื่อว่าเปนบาป เพราะปราศจากเมตตาจิตร ปล่อยสัตว์ชื่อว่าเปนบุญ เพราะมีเมตตากรุณาจิตร ก็พอได้ความส่วนไม่ฆ่าจะเปนบุญอย่างไร ฯ

ตอบว่า เมื่อเห็นสัตว์ที่ควรฆ่าแล้วไม่ฆ่า ก็เพราะเมตตาสัตว์

นั้นด้วย เมตตาตัวของตัวด้วย ชื่อว่าปล่อยสัตว์เหมือนกัน เพราะฉะนั้นจึงเปนบุญ ส่วนการไม่ลักของเขา เพราะเมตตาเขาด้วย เมตตาตัวของตัวด้วย ส่วนการไม่ประพฤติผิดในกาม ฝ่ายชายชื่อว่าเมตตาผู้ปกครองของหญิงด้วย เมตตาตัวของตัวด้วย จะค้านว่าหญิงเต็มใจด้วย ชื่อว่าเมตตาหญิง เช่นนี้ไม่ชอบ ดังคนที่อยากกินยาพิษ เราไม่ควรอนุโลมตาม ฝ่ายหญิงไม่ประพฤตินอกใจสามีของตน ชื่อว่าเมตตาสามีของตนด้วย เมตตาตัวของตัวด้วย การไม่พูดปด ชื่อว่าเมตตาผู้อื่นด้วย เมตตาตัวของตัวด้วย การไม่ดื่มสุราเมรัย ชื่อว่าเมตตาพรรคพวกของตนด้วย เมตตาตัวของตัวด้วย เมตตาจิตรเช่นนี้ แต่ละอย่าง ๆ นับเปนบุญ ฯ

ถามว่า พึ่งทราบเดี๋ยวนี้เอง ว่าเมตตาตัวของตัวก็เปนบุญ ฯ

ตอบว่า ทำไมจะไม่เปนบุญ แต่ต้องทราบดังนี้ว่า บุทคลใดประพฤติชั่วด้วยกายวาจาใจ บุทคลนั้นไม่ชื่อว่าเมตตาตน บุทคลใด ประพฤติดีด้วยกายวาจาใจ บุทคลนั้นชื่อว่าเมตตาตน ฯ

วิรัติความเว้นจากเวร ๕ จัดเปน ๓ คือ สมาทานวิรัติ เว้นด้วยอำนาจสมาทาน ๑ สัมปัตตวิรัติ เว้นจากพัสดุอันถึงพร้อม คือ แต่เดิมมิได้มีความตั้งใจ มาเกิดขึ้นเองในเวลานั้น น่าจะทำแต่ไม่ทำ ๑ สมุจเฉทวิรัติ เว้นด้วยอันตัดขึ้นด้วยดี คือ เว้นคราวเดียวขาด ไม่ทำอีกต่อไป ๑ ฯ

อาการที่เปนไปแห่งสีลของบุทคลเปน ๔ คือ หายนภาคิยสีล ๑

ฐีติภาคิยสีล ๑ วิเสสภาคิยสีล ๑ นิพเพธภาคิยสีล ๑ บุทคลรักษาสีล มีแต่หมดไป สมาทานแล้ว สมาทานเล่า เพราะสีลกลัวคน ๆ กลัวสีล สีลที่เปนไปข้างฝ่ายเสื่อมเช่นนี้ จัดเปนหายนภาคิยสีล บุทคลรักษาสีลให้มีเปนบริบูรณ์ได้ แต่ไม่ยังคุณธรรมนอกจากสีล มีสมาธิเปนต้น ให้เกิดขึ้นเพราะเหตุสีล มีแต่สีลอย่างเดียว ดังคนที่มีทรัพย์เก็บไว้อย่างเดียว ไม่เอาออกประกอบให้เกิดประโยชน์ขึ้นอีก สีลที่เปนส่วนตั้งอยู่ได้จัดเปนฐีติภาคิยสีล บุทคลมีสีลแล้วมาทำสมาธิให้บังเกิดขึ้นเพราะสีลเปนเหตุ สีลที่เปนส่วนพิเศษเช่นนี้จัดเปนวิเสสภาคิยสีล บุทคลมีสีลบริบูรณ์แล้ว มาทำปัญญาอันสามารถเจาะทำลายกองกิเลสมีโลภโกรธหลงเปนต้น ให้เกิดขึ้นจัดเปนนิพเพธภาคิยสีล ฯ

สีลมีความไม่เดือดร้อนใจเปนต้น มีผลทั้งโลกนี้โลกน่า ผู้ต้องการสุขประโยชน์ควรรักษาสีลไปกว่าสีลจะกลับรักษา อนึ่งเมื่อมีสีลเปนภาคพื้นอันดีแล้ว ไม่ควรทำความยินดีว่าพอแล้วควรเจริญภาวนาให้เปนวิเสสภาคิย แลนิพเพธภาคิยยิ่ง ๆ ขึ้นไป ฯ

ภาวนามัยบุญกิริยาวัตถุที่ ๓

ข้อซึ่งบุทคลมายังกุศล ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ให้กุศลที่เกิดแล้วเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป เรียกว่าภาวนา ฯ แตกต่างออกไปเปน ๒ คือ สมถภาวนา ๑ วิปัสนาภาวนา ๑ การกระทำเครื่องสงบระงับ

จิตรจากนิวรณ์ให้เกิดขึ้น ชื่อสมถภาวนา การกระทำปัญญาที่เห็นแจ้งชัดโดยลักษณะสามให้บังเกิดขึ้น ชื่อวิปัสนาภาวนา ฯ อารมณ์ของสมถภาวนา ที่ควรแก่จริตนั้น ๆ พร้อมด้วยลักษณะวิธี มีตำรามากแล้ว จะกล่าวแต่เรื่องนิวรณ์ซึ่งเปนข้าศึกแก่สมถ-ธรรม เปนเครื่องกั้นจิตรไม่ให้สงบระงับ ชื่อว่านิวรณ์ ๆ จัดเปน ๕ คือ ๑ กามฉันทะ ความพอใจในกาม ๒ พยาบาท เจตนาธรรมยังความเกื้อกูลและความสุขให้ฉิบหายไป ๓ ถีนมิทธะ ความย่อหย่อน ความง่วงเหงา ๔ อุทธัจจกุกกุจจะ ความฟุ้งสร้านความรำคาญ ๕ วิจิกิจฉา ความเคลือบแคลงสงสัย ฯ นิวรณ์ทั้ง ๕ นี้ เปนเครื่องกั้นความสงบระงับทำจิตรไม่ให้สงบระงับได้ ท่านอุปมาไว้ดังนี้ กามฉันทะ เปนดังน้ำที่ระคนด้วยสีต่าง ๆ พยาบาทเปนดังน้ำที่ร้อนจัดเดือดเปนฟอง ถีนมิทธะ เปนดังน้ำที่สาหร่ายและแหนปกคลุมไว้ อุทธัจจกุกกุจจะ เปนดังน้ำที่ลมพัดให้ไหวอยู่เสมอ วิจิกิจฉา เปนดังน้ำขุ่นเปนตมตั้งอยู่ในที่มืด เมื่อน้ำที่วิการต่าง ๆ เช่นนี้ บุทคลไม่อาจมองดูเงาหน้าได้ฉันใด นิวรณ์เปนเครื่องกั้นจิตรฉันนั้น ฯ กามฉันทะเกิดแต่สุภนิมิตต์กำหนดหมายว่าสวยงาม พยาบาทเกิดแต่ปฏิฆนิมิตต์กำหนดหมายในเรื่องคับแค้นใจ ถีนมิทธะ เกิดแต่อรติความไม่ยินดีและความเกียจคร้านย่อหย่อน และความเมามึนอาหาร อุทธัจจ-กุกกุจจะ เกิดแต่เจตโสอวูปสมะความไม่เข้าไปสงบแห่งใจ

วิจิกิจฉาเกิดแต่อโยนิโสมนสิการะ ความทำในใจโดยอุบายไม่แยบคาย ฯ นิวรณ์ทั้ง ๕ นี้ ถึงจะไม่มีเจตนาก็เกิดขึ้นได้ เพราะคุ้นเคยกันมานาน กามฉันทะ นิวรณ์แก้ด้วยอสุภนิมิตต์ ความหมายว่าไม่สวยงาม เมื่อทั้งก้อนยังเห็นว่าสวยงามอยู่ ก็พึงกระจายก้อนออกเปนชิ้น ๆ เมื่อยังยินดีอยู่ ก็พึงค้นดูว่า อะไรมันยินดีอะไร แล้วถามดูให้รู้ว่าถ้ากินแล้วจะกินอีกไหม ถ้าไม่ได้กินจะตายหรือไม่ อนึ่งธรรม ๖ หมวด ท่านกล่าวว่าเปนไปเพื่อละกามฉันทนิวรณ์ คือ เรียนอสุภนิมิตต์ ประกอบภาวนาในอสุภนิมิตต์ สำรวมระวังทวารทั้ง ๖ รู้ประมาณในโภชนาหาร สมาคมกัลยาณมิตร กล่าวถ้อยคำควรพูด ฯ

พยาบาทนิวรณ์ แก้ด้วยเมตตาภาวนา การเจริญไมตรีจิตรในคนและสัตว์อื่น ว่าบันดาสัตว์ทั้งหลายที่เกิดมาแล้ว ย่อมกลัวภัยเกลียดต่อความยากด้วยกัน ไม่ควรเบียดเบียฬกันเลย เบียดเบียฬกันแล้วไม่แล้วไป ยังต้องเปนเวรกรรมต่อไปอีก อนึ่งธรรม ๖ หมวดท่านกล่าวว่า เปนไปเพื่อละพยาบาทนิวรณ์ คือ เรียกเมตตาภาวนา ประกอบในเมตตาภาวนา พิจารณากัมมัสสกตา ความที่สัตว์มีกรรมเปนของ ๆ ตน สมาคมกัลยาณมิตร พิจารณาสังขาร กล่าวถ้อยคำควรพูด ฯ

ถีนมิทธนิวรณ์ แก้ด้วยการปลูกความเพียรให้มีขึ้น โอวาทที่ตรัสสอนพระโมคคัลลานะ แก้ถีนมิทธะนั้น ให้ตรึกตรองพิจารณา

ธรรมที่ตนได้เรียนแล้ว ถ้าไม่สงบควรสาธยายธรรม ที่ตนได้เรียนได้ฟังแล้ว ถ้าไม่สงบควรยอนช่องหูทั้งสองข้าง หรือลูบตัวด้วยฝ่ามือ ถ้าไม่สงบควรลุกขึ้นยืนแล้วลูบในตาด้วยน้ำเหลียวดูทิศทั้งหลาย แหงนดูดาวในฟ้า ถ้าไม่สงบควรทำในใจถึงอาโลกสัญญา ความสำคัญในแสงสว่าง ตั้งความสัญญาว่ากลางวันไว้ในจิตร ทำใจให้เบิดเผยไม่มีอะไรหุ้มห่ออยู่ ถ้าไม่สงบควรเดิรจงกรมกลับไปกลับมา เวลาเดิรจงกรมต้องสำรวมอินทรีย์ มีจิตรไม่คิดไปในภายนอก ถ้าไม่สงบเหลือกำลังก็ต้องนอน แต่พึงสำเร็จการนอนด้วยสีหไสยา คือ นอนตะแคงข้างขวาซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า ถ้าไม่ทราบวิธีนี้ พึงสังเกตดูพระพุทธรูปที่เขาทำสำเร็จอิริยาบถด้วยสีหไสยา เวลาจะนอนต้องมีสติสัมปชัญญะ ทำความหมายในอันที่จะลุกขึ้น ด้วยความตั้งใจว่าเราจะไม่แสวงหาสุขในการนอน จะแสวงหาสุขในทางอื่น อนึ่งธรรม ๖ หมวด ท่านกล่าวว่าเปนไปเพื่ออันละถีนมิทธนิวรณ์ คือ ถือเอานิมิตต์เครื่องหมาย รู้ประมาณในโภชนาหาร เปลี่ยนอิริยาบถ ทำอาโลกสัญญาอยู่ในอัพโภกาส สมาคมกัลยาณมิตร ฯ

อุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์ แก้ด้วยความทำใจให้สงบ เมื่อรำพึงอะไรอยู่อุทธัจจกุกกุจจะบังเกิดขึ้น เปลี่ยนความรำพึงเดิมเสียทำลมอัสสาสปัสสาสะให้อ่อน หรือรำพึงถึงความตาย อารมณ์

จะได้สิ้นไม่ฟุ้งสร้าน ถ้าการกักใจอึดอัดเดือดร้อน ก็ต้องปล่อย แต่ต้องมีสติเปนพี่เลี้ยงกำกับไปด้วย อนึ่งธรรม ๖ หมวด ท่านกล่าวว่าเปนไปเพื่อละอุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์ คือ พาหุสัจจะ การได้ยินได้ฟังมาก ปริปุจฉาความไต่ถาม กตัญญูในธรรม ส้องเสพผู้เจริญด้วยปัญญา สมาคมกัลยาณมิตร กล่าวถ้อยคำที่ควรพูด ฯ

วิจิกิจฉานิวรณ์ แก้ด้วยโยนิโสมนสิการะ กระทำในใจโดยแยบคาย เมื่อทำในใจอย่างไรอยู่ วิจิกิจฉาบังเกิดขึ้น ลืมความทำในใจอันนั้นเสีย เปลี่ยนความทำในใจอย่างอื่น อนึ่งธรรมเหล่าใดยังติดขัดสงสัยอยู่ เร่งไต่ถามท่านผู้มีปัญญา อย่าอายในที่ไม่ควรอาย อย่ากลัวในที่ไม่ควรกลัว ความไม่รู้ไม่เข้าใจ เปนเหตุให้ยุ่งได้เหมือนกัน อนึ่งธรรม ๖ หมวดที่สำหรับแก้อุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์ ท่านกล่าวว่าแก้วิจิกิจฉานิวรณ์ได้เหมือนกัน เพราะสงสัยทำให้ฟุ้งสร้านบ้าง ฟุ้งสร้านทำให้สงสัยบ้าง ฯ

สมถภาวนา เพื่อทำจิตรให้สงบจากนิวรณ์ จิตรที่สงบด้วยสมถภาวนา สู้สงบด้วยความรู้จริงเห็นจริงไม่ได้ อนึ่งสมถภาวนา เปนปัจจัยของวิปัสนาภาวนา เพราะฉนั้น กาลใดทำจิตรให้สงบแล้ว ควรบำเพ็ญวิปัสนาภาวนา ฯ

ในวิปัสนาภาวนานั้น ได้แก่การที่มาพิจารณากายใจ โดยสามัญลักษณะ ๓ คือ ความเปนของไม่เที่ยง เปนทุกข์ เปน

อนัตตา หรือแยกกายใจโดยวิปัสนาภูมิเปน ๔ คือ ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ ก็แต่พหุลานุสาสนี ที่เปนไปแก่สาวกทั้งหลายโดยมาก ได้แก่อนิจจัง อนัตตา ดังบทว่า รูปํ อนิจฺจํ รูปไม่เที่ยง มีอันพิบัติแปรผันไปต่าง ๆ มีอาการปรากฏให้เห็นได้ เช่นผมหงอก ฟันหลุด ตามัว หูตึง บางอย่างตั้งขึ้นแล้วค่อย ๆ เสื่อมสิ้นไป บางอย่างเสื่อมสิ้นไปโดยเร็วพลัน เมื่อตั้งขึ้นแล้วมีอันพิบัติไปเปนธรรมดา ฯ

เวทนา อนิจฺจา เวทนาความเสวยอารมณ์ไม่เที่ยง เมื่อสุขเวทนาเกิดขึ้นดับไป ทุกขเวทนาบ้าง อุเบกขาเวทนาบ้าง เกิดขึ้นแล้วดับไป เปลี่ยนกันอยู่เสมอ ถ้าสุขเวทนาเกิดขึ้นเราดีใจ ทุกขเวทนาเกิดขึ้นเราเสียใจเช่นนี้ วันหนึ่งเวทนาเห็นจะหลอกให้เราดีใจ เสียใจเสียไม่น้อย เพราะเวทนาเกิดดับวันหนึ่งหลาย ๆ พวก ฯ

สญฺญา อนิจฺจา สัญญาความจำไม่เที่ยง ถลากไถลไปตามรูปขันธ์ จำรูปจำเสียงเปนต้นได้แล้ว หลงลืมไม่คงอยู่ได้ สัญญาที่จำอะไรได้แล้วหายไป ก็ไม่แล้วไป มิหนำไปสัญญาผิด ๆ มาหลอกให้ยุ่งไปด้วย ฯ

สงฺขารา อนิจฺจา สังขารความปรุงจิตรไม่เที่ยง แปรผันโดยประการต่าง ๆ ปรุงให้ดีบ้าง ปรุงให้สุกบ้าง ปรุงให้เย็นบ้าง ปรุงให้ร้อนบ้าง ปรุงอะไรขึ้นแล้ว ทำให้ร้อนใจ ห้ามไม่ให้ปรุง

อีกต่อไป ก็ไม่ค่อยพึง ฯ

วิญฺญาณํ อนิจฺจํ วิญญาณความรู้วิเศษไม่เที่ยง มิหนำซ้ำลวงหลอกทำมารยาได้ต่าง ๆ สาระพัดจะรู้ว่าทำอย่างนั้น ๆ ดี ก็ยังขี้เกียจเอง วิญญาณหลอกลวงตัวของเราเอง ปดตัวของเราเอง วิญญาณเปนได้ต่าง ๆ เช่นนี้ ก็เพราะไม่เที่ยง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณไม่เที่ยงอย่างนี้ เมื่อจะสำคัญเข้าใจเปนอย่างอื่นไป ก็คงไม่เปนไปตามสำคัญ คงเปนไปตามสภาพธรรมดา คือไม่เที่ยงนั่นเอง เมื่อจะขืนให้เที่ยง ก็เปนทุกข์ลำบากแก่ผู้ที่ขืนและขืนไม่ได้ด้วย เพราะเปนอนัตตาว่าไม่ได้ ฯ

ในอนัตตลักขณสูตร ประสงค์ความว่าไม่ได้ ห้ามไม่พึงเปนอนัตตา คือ รูปก็ไม่ใช่ตน เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็ไม่ใช่ตน ถ้าเปนตัวเปนตนก็จะพึงห้ามได้ว่ารูปอย่าแก่ เวทนาจงมีแต่สุขเวทนา สัญญาอย่าเลอะเทอะ สังขารจงปรุงแต่ที่ดี วิญญาณจงรู้ดีรู้ชอบ เบญจขันธ์ก็ไม่พึงพูด ถึงคราวจะแปรปรวนก็เปนไปตามสภาพ ว่าไม่ได้เพราะไม่ใช่คน คือ ไม่ใช่ตน ถ้าฝืนว่า ก็ทำผู้ฝืนให้ได้ความยากลำบากเอง ดังพระอาทิตย์เช้าขึ้นมา เย็นตกไป ใครจะไปวิงวอนด้วยคำอ่อนหวาน หรือจะแช่งจะด่า ไม่ให้พระอาทิตย์ขึ้น ไม่ให้พระอาทิตย์ตกให้คงอยู่ ก็ไม่เปนไปตามความประสงค์ เช้าพระอาทิตย์ก็ขึ้นมา เย็นก็ตกไป คงที่ฉันใด เบญจขันธ์ก็ฉันนั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มี

พระภาคเจ้า จึงสอนให้ละความยึดถือเบ็ญจขันธ์ด้วยตัณหามานะทิฏฐิ ฯ ปริยายหนึ่ง ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมา ทรงแสดงว่า ยํ ภิกฺขเว น ตุมฺหากํ ดูก่อนภิกษุทั้งหลายสิ่งใดไม่ใช่ของท่านทั้งหลาย ท่านจงละสิ่งนั้นเสีย เมื่อท่านได้ละแล้ว จักเปนไปเพื่อประโยชนสุขสิ้นกาลนาน กิญฺจิ ภิกฺขเว น ตุมฺหากํ ก็อะไรเล่าไม่ใช่ของท่านทั้งหลาย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปไม่ใช่ของท่าน เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็ไม่ใช่ของท่าน เมื่อท่านละได้แล้ว จะเปนไปเพื่อประโยชนสุขสิ้นกาลนานดังนี้ ในพหุลานุสาสนี ยกอนิจจังกับอนัตตาสองอย่างขึ้นกล่าว แม้ไม่ยกทุกข์ขึ้น ก็ชื่อว่ากล่าวทุกข์ด้วย เพราะความไม่เที่ยงส่อให้เห็นทุกข์ คือ ฝืนไม่เที่ยงจะให้เที่ยง ก็เปนทุกข์แก่ผู้ฝืนทุกข์ ส่อให้เห็นอนัตตา คือ เมื่อบุทคลได้รับทุกขเวทนาก็ไม่เปนที่พอใจ จะขับไสให้ไปตามความประสงค์ของตน ก็ไม่สมประสงค์ เพราะเปนอนัตตาสมด้วยบทว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเปนทุกข์ สิ่งใดเปนทุกข์ สิ่งนั้นเปนอนัตตา ฯ

ถามว่า การพิจารณาให้เห็นตามเปนจริงว่า ไม่เที่ยงเปนทุกข์เปนอนัตตา จะต้องการอะไร ฯ

ตอบว่า จะต้องการนิพพิทา ความเบื่อหน่าย ก็แต่ว่าความเบื่อมีสองอย่าง คือ เบื่อธรรมดา ๑ เบื่อเกิดแต่ปัญญา ๑ ข้อซึ่งบุทคลมาเลือกเบื่อเปนอย่าง ๆ คือ ที่ไม่ชอบจึงเบื่อ ส่วนที่

ชอบไม่เบื่อ เบื่อเช่นนี้เปนเบื่อธรรมดา เบื่อที่เกิดแต่ปัญญานั้น เบื่อทั้งสิ้นทั้งส่วนดีและส่วนชั่ว ไม่เลือกเบื่อเปนอย่าง ๆ เพราะเบื่อที่เกิดแต่ปัญญาอันเห็นตามเปนจริงว่า ไม่เที่ยงเปนทุกข์เปนอนัตตา ย่อมเปนหนทางอันถูก และเปนทางอันหมดพิเศษ เพราะนิพพิทาเปนหนทางแห่งวิราคะ ความไม่กำหนัดยินดี วิราคะเปนหนทางแห่งวิมุติ จิตรหลุดพ้นจากความยึดถือ แม้ยังจะไม่วิมุติหลุดพ้นไปได้ก็ยังดี ได้สุขกายสบายใจ และสามารถเปนอุปนิสัยปัจจัยไปได้ ฯ

สมถะเปนอุบายที่จะทำจิตรให้สงบจากนิวรณ์ วิปัสนาเปนอุบายที่จะทำปัญญาอันรู้จริงเห็นจริงให้บังเกิดขึ้น ผู้มีความประสงค์คุณสมบัติในทางนี้ ต้องละสุขเล็กน้อยเสีย จึงจะประสบสุขมาก และอย่ายอตัวติท่าน แม้มีปากพูดได้ก็ทำเหมือนคนใบ้ มีตาดีก็ทำเหมือนคนตาบอด มีหูดีก็ทำเหมือนคนหูหนวก และอย่าไปเที่ยวเก็บอะไรต่ออะไรมาเปนอารมณ์ให้ยุ่งนัก สัมมาปฏิบัติจึงจะได้เปนไปโดยสิริสวัสดี ฯ

เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้ ฯ

---

๑ ยถา วาริวหา ปูรา ปริปูเรนฺติ สาครํ
เอวเมว อิโต ทินฺนํ เปตานํ อุปกปฺปติ
อิจฺฉิตํ ปตฺถิตํ ตุมฺหํ ขิปฺปเมว สมิชฺฌตุ
สพฺเพ ปูเรนฺตุ สงฺกปฺปา จนฺโท ปณฺณรโส ยถา
มณิ โชติรโส ยถา ฯ

๑ ห้วงน้ำที่เต็ม ย่อมยังสมุทรสาครให้บริบูรณ์ได้ ฉันใด ทานที่ท่านอุทิศให้แล้วแต่โลกนี้ ย่อมสำเร็จประโยชน์แก่ผู้ที่ละโลกนี้ไปแล้วได้ ฉันนั้น ขออิฏฐผลที่ท่านปรารถนาแล้ว ตั้งใจแล้ว จงสำเร็จโดยฉับพลัน ขอความดำริทั้งปวง จงเต็มที่ เหมือนพระจันทร์เพ็ญ เหมือนแก้วมณีอันสว่างไสว ควรยินดี ฯ

---

๒ สพฺพีติโย วิวชฺชนฺตุ สพฺพโรโค วินสฺสตุ
มา เต ภวตฺวนฺตราโย สุขี ทีฆายุโก ภว
อภิวาทนสีลิสฺส นิจฺจํ วุฑฺฒาปจายิโน
จตฺตาโร ธมฺมา วฑฺฒนฺติ อายุ วณฺโณ สุขํ พลํ ฯ

๒ ความจัญไรทั้งปวง จงบำราศไป โรคทั้งปวง (ของท่าน) จงหาย อันตรายอย่ามีแก่ท่าน ท่านจงเปนผู้มีความสุข อายุยืน ธรรมสี่ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่บุทคลผู้มีปกติไหว้กราบ มีปกติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่เปนนิตย์ ฯ
